

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ДНІ НАУКИ

ФІЛОСОФСЬКОГО ФАКУЛЬТЕТУ – 2013

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
(16–17 квітня 2013 року)

МАТЕРІАЛИ ДОПОВІДЕЙ ТА ВИСТУПІВ

ЧАСТИНА 3

Редакційна колегія: **А. Є. Конверський**, д-р філос. наук, проф., чл.-кор. НАН України (голова); **С. В. Руденко**, канд. філос. наук, доц. (відп. секр.); **І. С. Добронравова**, д-р філос. наук, проф.; **В. І. Лубський**, д-р філос. наук, проф.; **Д. В. Неліпа**, д-р політ. наук, доц.; **М. І. Обушний**, д-р політ. наук, проф.; **В. І. Панченко**, д-р філос. наук, проф.; **А. О. Приятельчук**, канд. філос. наук, доц.; **М. Ю. Русин**, канд. філос. наук, проф.; **В. Ф. Цвих**, д-р політ. наук, проф.; **Л. О. Шашкова**, д-р філос. наук, проф.; **П. П. Шляхтун**, д-р філос. наук, проф.; **В. І. Ярошовець**, д-р філос. наук, проф.

*Рекомендовано до друку
вченою радою філософського факультету
(протокол № 9 від 25 березня 2013 року)*

"Дні науки філософського факультету – 2013", Міжн. наук. конф. (2013 ; Київ). Міжнародна наукова конференція "Дні науки філософського факультету – 2013", 16–17 квіт. 2013 р. : [матеріали доповідей та виступів] / редкол.: А. Є. Конверський [та ін.]. – К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2013. – Ч. 3. – 247 с.

Адреса редакційної колегії: 01601, Київ, вул. Володимирська, 60, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, філософський факультет; ☎ (38044) 239 31 94

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
ВПЦ "Київський університет", 2013

Секція "ЛОГІКА ТА ДИСЦИПЛІНИ ЛОГІЧНОГО ЦИКЛУ"

*П. В. Авдони́на, студ., МГУ им. М. В. Ломоносова, Москва, Россия
poliapolina@gmail.com*

О СВЯЗИ БУДДИЙСКОЙ ТЕОРИИ ПОЗНАНИЯ С НЕКЛАССИЧЕСКИМИ ЛОГИКАМИ

Логическая наука со времен своего появления проходила схожие этапы развития в западном и восточном мире. Исторически создателем логики по праву считается Аристотель, однако между построенной им силлогистикой и буддийской теорией познания, включающей логику, разрабатываемую в 6–7 вв. индийскими мыслителями Дигнаги и Дхармакирти существует очевидная содержательная связь (так называемые "выводы для себя", представляющие собой трехчастный силлогизм и "выводы для другого" – пятичастный силлогизм). Однако более интересен тот факт, что параллелизм обнаруживается при сопоставлении философских предпосылок появления неклассических логик в XX в. и указанного выше учения о познании буддистов. Современные неклассические логики, в частности, релевантная логика и направление интуиционизма в математике, инициированное голландским математиком Л. Э. Я. Брауэром предприняли попытки пересмотра используемого логикой аппарата с целью предотвращения нараставших к концу XIX в. проблем в математике (обнаружение парадоксов теории множеств, принятие абстракции актуальной бесконечности, доказательства теорем чистого существования и др.). Философские идеи Дхармакирти существенным образом перекликаются попытками решения указанных проблем, предпринятыми, в частности, в интуиционизме и релевантной логике: утверждение буддистами единично сущего как истинно-сущего, выявление условий необходимой связи понятий при умозаключении, описание проблемы недостаточного основания при выявлении условной связи.

*І. А. Алексюк, доц., КНУТШ, Київ
ihorra@yahoo.com*

КРИПКЕ: ЧИМ НЕ Є РОЗРІЗНЕННЯ ДОНЕЛАНА МІЖ РЕФЕРЕНТНИМИ І АТРИБУТИВНИМИ ВЖИВАННЯМИ ВИЗНАЧЕНИХ ДЕСКРИПЦІЙ

У славнозвісній статті [Kripke S. Speaker's Reference and Semantic Reference // The Philosophy of Language / ed. by A. P. Martinich. – 2nd ed. – New York ; Oxford, 1990. – P. 248–267], що задає одне важливе коло проблем для обговорення в сучасній філософії мови [Descriptions and

Beyond / eds. M. Reimer, A. Bezuidenhout. – Oxford, 2004. – Part II. The Referential-Attributive Distinction. – P. 183–305], Крипке: презентує розрізнення Донелана між референтними (Р) та атрибутивними (А) вживаннями визначених дескрипцій (ВД) (класичні приклади: *"Вбивця Сміта – божевільний"*; *"Чоловік, що п'є шампанське – щасливий сьогодні"*); вважає виявлене Донеланом Р/А-розрізнення дійсно існуючим і важливим (хоча і не ексклюзивним і вичерпним, але придатним до узагальнення і поширення на власні імена); зосереджується лише на аргументах Донелана проти теорії ВД Расела (зокрема, на тезі Донелана щодо неспроможності раселівської теорії пояснити Р-вживання – у донеланівському сенсі – ВД; не розглядає дискусію між Донеланом і Стросоном з приводу ВД; формулює головне запитання: чи спростовують аргументи Донелана раселівську теорію ВД; декларує заперечну відповідь; застерігає, що усі його висновки (як, зрештою, і будь-кого іншого) стосовно поглядів Расела чи Донелана є попередніми, пробними, і вважає, що хоча теорія Расела такі справляється краще, аніж багато хто думає, із поясненням дискурсу природної мови, і хоча багато аргументів проти неї є непереконаливими, мабуть, зрештою, вона виявляється неадекватною і зазнає невдачі; оголошує висновок (щодо якого не відчувається повністю переконаним!) методологічного характеру: унітарні теорії, на кшталт раселівської, є кращими, аніж теорії, що постулюють двозначність.

Розгляд Крипке питання "Чим не є Р/А-розрізнення Донелана?" підтверджує позитивну частину його загальної оцінки: Донелан виявив дійсно існуюче, цікаве розрізнення. Зокрема, Р/А-розрізнення не є, як дехто вважає, *de dicto/de re* – розрізненням, або ж розрізненням між вузькою і широкою областю дії, що стосується модальних та інтенсійних контекстів. Ілюстрацією останнього, із використанням модальностей, є речення: (1) *"Число планет є необхідно непарним"*. Його *de dicto*-інтерпретація стверджує, що [пропозиція, що число планет є непарним, є необхідною істиною], і є хибною, бо могло трапитися так, що число планет – 8. Його *de re*-інтерпретація стверджує, що [дійсне число планет (дев'ять) має властивість необхідної непарності], і є істинною. Іншою ілюстрацією є речення, що сповіщують пропозиційні установки, наприклад: (2) *"Джонс гадає, що найбагатша дівчина на виданні у місті Dubuque вийде заміж за нього"*. *De dicto*-інтерпретація (2) стверджує, що [гадка Джонса має певний зміст: (що) найбагатша дівчина на виданні у місті Dubuque вийде заміж за нього]. Тобто, Джонс вірить [(the x: найбагатша дівчина на виданні у місті Dubuque x) x вийде заміж за нього]. *De re*-інтерпретація (2) стверджує, що [Джонс має гадку, стосовно дівчини, яка є найбагатшою дівчиною на виданні у місті Dubuque, що вона вийде заміж за нього]. Тобто, (the x: найбагатша дівчина на виданні у місті Dubuque x) Джонс вірить (x вийде заміж за нього). Побутує думка, що *de dicto*-випадок – це донеланівське А-вживання ВД, а *de re*-випадок – це донеланівське Р-вживання ВД. Крипке наполягає, що *de dicto*-вживання ВД не можна ототожнювати ані із Р-, ані із А-вживаннями ВД. Як вживаємо – Р чи А – у *de dicto*-вживанні речення (2) ВД *"найбагатша дівчина на виданні у місті Dubuque"*? Не можемо сказати, що це Р-вживання. Припустимо, я

гадаю (можливо, хибно), що не існує жодної найбагатшої дівчини на виданні у місті Dubuque (можливо, що у цьому місті взагалі нема дівчат на виданні). Отже, певно, що за допомогою дескрипції я не вказую ні на що. Не можемо говорити і про А-вживання. Оскільки я не вважаю, що існує якась найбагатша дівчина на виданні у місті Dubuque, я не можу наміряться сказати щось про когось хто-б-він-там-не-був, хто є найбагатшою дівчиною на виданні у місті Dubuque. Крипке вважає за неможливе ототожнювати донеланівське Р- вживання із de re-вживанням. Розглянемо de re-вживання речення (1). Припустимо, що я знаю, покладаючись на астрономію, що число планет є непарним, але не знаю скільки саме планет існує. Якщо кажу *"Число планет (яким би воно не було) є непарним"*, то, здійснюючи таке de re-промовляння, я не вказую на жодне певне (конкретне) число (маємо очевидно нерезерентне вживання). Інколи вважають, що Р/А-розрізнення може замінити раселівське розрізнення області дії (scope distinction). Але жодне дво-складне розрізнення не впорається із цим. За наявності випадків ітерованих інтенсивних операторів, з'являється можливість для проміжних (стосовно найвужчої і найширшої) областей дій. Оскільки і de dicto/de re розрізнення, і Р/А-розрізнення є дво-складними, вони не можуть замінити раселівське розрізнення області дії. Крипке залучає приклад: (3) *"Гувер висунув звинувачення, що брати Беррігани змовились викрасти американського високопосадовця"* (*"Hoover charged that the Berrigans plotted to kidnap a high American official"*). Неясність (ambiguity) є потрібною. (3а) *"Існує певний, окремий (particular) американський високопосадовець, такий, що Гувер висунув звинувачення, що брати Беррігани змовились викрасти його"*, тобто (3а*) *"(Деякий х: американський високопосадовець х) Гувер висунув звинувачення, що брати Беррігани змовились викрасти х"*. Це – випадок найширшої області дії дескрипції; de re-випадок. (3б) *"Гувер висунув звинувачення, що брати Беррігани змовились про таке: давай-но викрадемо американського високопосадовця"*, тобто (3б*) *"Гувер висунув звинувачення, що брати Беррігани змовились (деякий х: американський високопосадовець х) викрасти х"*. Це – випадок найвужчої області дії дескрипції; de dicto – випадок. (3в) *"Гувер висунув звинувачення, що був якийсь американський високопосадовець (особа якого могла бути невідомою для Гувера), якого брати Беррігани змовились викрасти"*, тобто (3в*) *"Гувер висунув звинувачення, що (деякий х: американський високопосадовець х) брати Беррігани планували викрасти х"*. Це – випадок проміжної (intermediate) області дії дескрипції.

Ж. П. Алфимова, асп., МГУ ім. М. В. Ломоносова, Москва, Россия
ioanna.alfimova@gmail.com

ЯН ЛУКАСЕВИЧ О ПРИНЦИПЕ НЕПРОТИВОРЕЧИЯ

Ян Лукасевич, один из виднейших логиков XX века, известен не только созданием систем многозначных и модальных логик, но и профессиональным многолетним изучением истории античной логики, и, в час-

тности, логики Аристотеля. Именно это обстоятельство повлияло на тот факт, что в своих работах Лукасевич уделял пристальное внимание одному из базовых логических законов – принципу непротиворечия. Однако этот вопрос был не только историческим. Лукасевич показал, что данный принцип имеет, во-первых, несколько интерпретаций, а во-вторых, разную степень обязательности исполнения, которая может варьироваться от абсолютной до относительной. Показательно то, что его теоретические рассуждения нашли место не только на страницах его собственных исследований, но и значительно повлияли на логику Львовско-Варшавской школы – многие его коллеги (С. Лесьневский, Т. Котарбинский, Т. Чеховский) продолжили споры о применимости принципа непротиворечия в различных онтологических категориях (прежде всего к "общим предметам" – универсалиям). С уверенностью можно сказать, что именно рассуждения Яна Лукасевича были непосредственной причиной возрождения спора об универсалиях в польской логике.

Тем не менее, для самого Лукасевича более важной была не проблема универсалий, а необходимость борьбы с психологизмом в логике. Именно в рамках антипсихологической программы он выделяет несколько способов понимания принципа непротиворечия, прежде всего логический и психологический [Łukasiewicz J. Logika a psychologja // Przegląd Filozoficzny. – 1907. – № 10. – S. 489–492]. В логическом смысле данный принцип утверждает следующее: из двух суждений, противоречащих друг другу, одно должно быть ложным. В интерпретации же психологии принцип непротиворечия будет выглядеть следующим образом: в сознании человека не могут находиться одновременно два противоречащих друг другу убеждения. По мнению Лукасевича, нельзя каким-либо образом свести одно понимание к другому, т. к. они касаются разных предметов: ведь психология ничего не говорит о ложности и истинности. Более того, психологическое понимание данного принципа является только правдоподобным, т. е. не является законом в собственном смысле этого слова, в отличие от достоверного логического.

В таком случае, однако, логическое понимание должно иметь некое обоснование, если мы приписываем ему статус закона. Для Лукасевича таким обоснованием является определение предмета. Более того, даже единственное формальное доказательство принципа непротиворечия должно опираться на определение предмета. Таким образом, в качестве основания логики польский мыслитель выбирает онтологию вместо психологии.

Первое определение "противоречивого" предмета Лукасевич даёт в статье 1906 года "Анализ и конструкция понятия причины" [Łukasiewicz J. Analiza i konstrukcja pojęcia przyczyny // Przegląd Filozoficzny. – 1906. – № 9. – S. 105–179]. Именно там он упоминает о противоречивом предмете как о таком предмете, который одновременно обладает и не обладает каким-либо признаком (т. е. обладает противоречивыми чертами *p* и *не-p*). Позже появляется третья, онтологическая трактовка принципа непротиворечия [Łukasiewicz J. O zasadzie sprzeczności u Arystotelesa. – Kraków, 1910].

Сформулювати її можна так: ні один предмет не може мати протирічливими властивостями. Однак тут він і накладає важливе обмеження: неможливість володіння двома протирічливими властивостями стосується тільки конкретних предметів. Т. е. Лукасевич, в перших, розширює саме поняття предметності, а в других, надає принципу непротиворечия відносительний характер.

М. М. Андрущакевич, студ., КНУТШ, Київ
mary_a@i.ua

ПРИЙОМИ АРГУМЕНТАЦІЇ У ПРАЦЯХ ТЕРТУЛЛІАНА

У патристичний період розвитку християнського вчення, який передував схоластиці, визначилися дві протилежні установки по відношенню до проблем пізнання. Один напрямок підкреслював протилежність між людським розумом і божественним одкровенням і вчив про незбагненність істин релігії для людського розуму. Цей напрямок знайшов свого виразника в особі Тертулліана (початок III ст. н. е.), який заявляв, що після Євангелія немає потреби в жодних пошуках істини, такі пошуки ведуть тільки до омани. Він каже, що філософи по суті патріархи еретиків, вони лише спотворюють істину. Людська мудрість і освіченість, згідно з його вченням, перебувають у суперечності з християнською вірою, яка вчить, що бог був розп'ятий на хресті, що він помер і потім воскрес. Це достовірно тому, що це неможливо. Таким чином, Тертулліан стверджує, що істина знаходиться в протиріччі з людським розумом.

У цих тезах ми зупинимось на аналізі праць Тертулліана "Апологетик" та "До язичників". Свою роботу "Апологетик" Тертулліан присвячує захисту християнського віровчення. У ній він звертається до римських язичників, які переслідували християн та засуджували їх на смерть. Тертулліан наводить декілька причин, через які християни піддавалися гонінням, і одразу ж їх спростовує.

З точки зору сучасної теорії аргументації, влада застосовувала проти християн саме прийоми впливу, а не аргументи по суті. Серед таких можна зазначити аргумент до незнання (або аргумент до неосвіченості), а також аргумент до авторитету, у даному випадку – до авторитету влади. Тобто, римська влада засуджує християн, не вдаючись до жодних пояснень.

Це дозволяє зробити висновок про те, що першою причиною несправедливої ненависті до християн є невідання. Це можна також вважати першим аргументом Тертулліана на захист християнства. Історія показує, що люди, які ненавиділи християнство, не знаючи його, пізнавши його, одразу перестають його ненавидіти. Захищаючи християнську віру, Тертулліан критикує віру язичників, тим самим вдаючись до їх власних методів ведення суперечки. Він використовує чимало прийомів впливу, намагаючись захистити свою точку зору. Серед них – "зворотний удар", "контрзапитання", "контрприклад". Апологет зазначає, що недоліки, які критикують язичники у християнстві, притаманні й їх релігії

також. Таким чином, він спростовує аргумент язичників щодо патріотизму їхньої релігії: він зазначає, що закони робить істинними не їх давнина, а їх справедливість. Філософ наводить чимало прикладів безглузвих законів їх предків, заснованих просто на байках.

Ще одним аргументом Тертулліана є те, що, не дивлячись на постійні захоплення християн в їхніх будинках, на зборах та таке інше, ніхто ще ні разу не нашовхнувся на якийсь доказ їхньої вини: "Проте хто коли-небудь нашовхнувся при цьому на плачуче дитя? Хто зберіг для судді закривавлені уста циклопів і сирен у тому вигляді, в якому і знайшов їх? Або хто в дружинах помітив якісь сліди невірності?" [Тертулліан. Апологетик http://www.tertullian.org/russian/apologeticum_rus.htm]. Це можна вважати прийомом "бездоказова оцінка аргументів супротивника". Окрім того, це можна вважати помилкою "необґрунтований аргумент" у правилі обґрунтування аргументів.

Праця Квінта Тертулліана "До язичників" є своєрідним продовженням "Апологетика". У ній він наводить подібну аргументацію на захист християнської віри та навіть порівнює її із язичницькою. У цій роботі він знову ж таки звертається до прийомів захисту під час суперечки.

По-перше, він вказує на те, що, стверджуючи, що деякі з християн погані, язичники тим самим визнають, що не всі християни такі, а отже, частково виправдовують своїх ворогів. Щодо чуток, які розповсюджують про християн, і які, судячи з усього, є достатньою підставою для обвинувачення християн, Тертулліан пише: "Ніхто не вірить чуткам, крім дурного, бо мудрий не вірить невірному" [Тертулліан. К язичникам // Творення Кв. Септ. Флор. Тертулліана. Ч. 1. Апологетические сочинения Тертуллиана. – Киев, 1910. – С. 9].

Тертулліан у своїй роботі підкреслює, що язичникам притаманні ті ж недоліки, за які вони засуджують християн. Проте "вам подібні приклади служать для більшої слави, нам же – як доказ нашої черствості" і далі: "Такі вже ви різнобічні: щодо чужих – добродесні, а самі з собою – кровозмісники" [Там же – С. 14]. Тут натрапляємо на помилку "ти також" – різновид аргументу до людини, порушення правила свободи. Окрім того, апологетичні твори Тертулліана щодо християнського віровчення рясніють застосуванням прийомів, які можна ідентифікувати як "аргумент до жалю".

У тлумаченні Св. Письма Тертулліан уникає будь-якого алегоризму, розуміючи Писання тільки буквально. Якщо щось в Біблії незрозуміло, якщо щось здається таким, що суперечить здоровому глузду або суперечить іншим положенням Св. Письма, то це означає, що істина, прихована в Біблії, перевершує наше розуміння. І вірити треба тим більше, чим менше вона тривіальна і чим більше парадоксальна. Звідси випливає відома тертулліанівська теза: "Вірую, бо абсурдно".

Варто зазначити, що хоча Тертулліан відмовляє розуму в дослідженні основ віровчення, він говорить про те, що його можна використовувати в справі захисту християнства від нападок. Інакше кажучи, філософія потрібна християнам лише в цілях апологетичних. Але саме тут

і виявляється головний парадокс вчення Тертулліана. Адже у своїх апо-
логетичних творах він змушений вирішувати віроповчальні проблеми.

Язичники нападали на основи християнства і використовували при
цьому всю міць язичницької філософської мудрості. А в результаті у
самого Тертулліана захист християнства весь час обертається нападом
на язичництво, а критика дослідників Старого і Нового Заповіту перет-
ворюється на таке ж, як у них, раціональне дослідження.

Отже, можна зробити висновок, що у роботах "Апологетик" та "До
язичників" Тертулліан застосовував такі прийоми аргументації, як аргу-
мент до незнання (або аргумент до неосвіченості), аргумент до автори-
тету, "бездоказова оцінка аргументів супротивника", помилка "необґрун-
тований аргумент" у правилах обґрунтування аргументів. Окрім того, він
використовував тактичні прийоми впливу в суперечках, як, наприклад,
"зворотний удар", "контрзапитання", "контрприклад".

И. Р. Баймуратов, студ., СПбГУ, Санкт-Петербург, Россия
baimuratov.i@gmail.com

IF-ЛОГИКА В ОСНОВАНИЯХ МАТЕМАТИКИ

Логика предикатов первого порядка – это теория квантификации.
Однако некоторые наиболее фундаментальные понятия математики
невыразимы на языке первого порядка, например равносильность мно-
жеств нельзя определить без квантификации по функциям.

Введем специальный символ, обозначающий независимость одного
квантора от другого. Логика, дополненная таким символом, называется
IF-логикой. IF-логика расширяет область в основаниях математики, дос-
тижимую исключительно логическими средствами.

Проблема в том, что она не полна и не аксиоматизируема. Однако
Хинтикка [*Hintikka J. A revolution in the foundations of mathematics*
// *Synthese*. – 1997. – Vol. 111, № 2. – P. 155–170] считает, что можно
выделить три различных значения термина "полнота": описательная
полнота – теоретико-модельное понятие, подразумевающее только
выполнимость; семантическая полнота – аксиоматизируемость; и деду-
ктивная полнота – свойство, согласно которому, для каждого предло-
жения можно доказать либо его, либо его отрицание.

Теорема Гёделя о неполноте утверждает дедуктивную неполноту,
но что касается других типов неполноты? Хинтикка считает, что теоре-
ма Гёделя влечет описательную неполноту, только если использован-
ная логика семантически полна, следовательно, если использовать
семантически неполную логику, то остается возможность для описате-
льной полноты, а IF-логика как раз семантически неполна.

Все математические теории аксиоматизируемы на языке логики вы-
сших порядков. Так как логики высших порядков семантически неполны,
такая аксиоматизация может быть описательно полной. Но семантичес-
кая и дедуктивная неполнота поднимает вопрос об утверждении сущес-

твования множеств. Достаточно сильное утверждение о существовании множеств должно допускать стандартную интерпретацию. Фреге и Рассел потерпели неудачу, потому что обращались с логикой высших порядков, как если бы она была "многосортной" логикой первого порядка, тогда как первопорядковая логика не допускает стандартную интерпретацию кванторов высшего порядка.

Единственное, что в логике высших порядков не может быть выражено средствами многосортной первопорядковой логики, это требование того, чтобы каждому возможному множеству низшего порядка соответствовал объект высшего порядка. Можно переформулировать условие стандартности так, чтобы оно могло быть выражено на языке расширенной IF-логики первого порядка.

Другое преимущество IF-логики в том, что она позволяет выразить определение истинности на языке первого порядка, тогда как для обычного теоретико-модельного определения нужен язык второго порядка. Теорема Тарского о невыразимости истины избегается в силу того, что в IF-логике не работает закон исключенного третьего.

Таким образом, любая проблема математики эквивалентна вопросу о выполнимости соответствующей пропозиции расширенной IF-логики первого порядка.

Я. М. Баранова, студ., КНУТШ, Київ

ЗНАЧЕННЯ ТЕЗИ ЧЕРЧА–Т'ЮРИНГА ДЛЯ ПРОБЛЕМИ РОЗВ'ЯЗАННЯ

Головне завдання цієї роботи – показати, що теза Черча-Т'юрінга була важливою та невід'ємною ланкою у вирішенні проблеми розв'язання німецького математика Давіда Гільберта.

В 1900 році Давід Гільберт сформулював двадцять три математичні проблеми, які, на його думку, повинні непокоїти математиків XX століття. Друга (чи є аксіоми арифметики несуперечливими?) та десята (чи існує універсальний метод цілочислового розв'язання діафантового рівняння?) представляють собою проблему розв'язання. В 1928 році Давід Гільберт дав їй назву Entscheidungsproblem (нім. "проблема розв'язання"), розділивши на три завдання:

- довести, що всі істинні математичні твердження можуть бути доведені, тобто повноту математики;
- довести, що тільки істинні математичні твердження можуть бути доведені, тобто несуперечливість математики;
- довести розв'язність математики, тобто існування обчислювальної процедури, за допомогою якої можна було б встановити істинність чи хибність будь-якого математичного твердження.

На перших два запитання дав відповідь відомий математик Курт Гьодель, зробивши висновок, що математика є неповною та суперечливою. Залишилось розглянути останнє, третє завдання. Проте, перш ніж його розв'язувати, потрібно було дати строге визначення поняттю "об-

числювальної процедури", яке в той час носило досить розпливчастий характер. Іншими словами, без строгого визначення поняття "алгоритм", пошуки математиків перетворилися б на щось схоже на притчу про сліпців та слона: не здогадуючись, що розглядають одне й те саме явище з різних сторін, вони б ніколи не дійшли консенсусу щодо третього пункту Entscheidungsproblem.

Саме в 30-х рр. XX століття теза Черча–Т'юрінга внесла необхідну ясність. Теза Черча–Т'юрінга – це гіпотеза, яка надає інтуїтивне уявлення про поняття алгоритму. Її неможливо формально довести, адже вона ставить у відповідність формально строге поняття частково обчислювальної функції та неформальне поняття обчислюваності. Існує декілька формулювань тези Черча–Т'юрінга. Ось деякі з них:

- будь-яка інтуїтивно обчислювана функція є обчислюваною по Т'юрінгу;
- клас алгоритмічно обчислюваних часткових числових функцій збігається з класом всіх частково рекурсивних функцій.

Отже, яким чином теза Черча–Т'юрінга дає інтуїтивне уявлення про поняття алгоритму (або "обчислюваної процедури")? Черч і Т'юрінг для неформального поняття ефективного обчислення запропонували формальний предикат, який може бути обчислений шляхом ефективного методу, тобто алгоритму. Необхідно зазначити, що Алонзо Черч та Алан Т'юрінг прийшли до мети різними шляхами. Алонзо Черч створив метод обчислення функцій, який назвав λ -числення. В той час, як Алан Т'юрінг запропонував більш механічний спосіб, тобто теоретичну модель машини (машина Т'юрінга), яка б проводила обчислення, виходячи з наданої їй інформації. Проте попри відмінності в методі, λ -числення та машина Т'юрінга включають в себе один і той самий клас обчислюваних функцій, тому, можна сказати, що вони еквівалентні.

Отже, теза Черча–Т'юрінга представила інтуїтивне уявлення про поняття алгоритму, яке було необхідне для вирішення останнього завдання Entscheidungsproblem. А що найголовніше, це поняття відповідало вимогам ефективного обчислення:

1. Алгоритм повинен бути заданий скінченням числом інструкцій.
2. Алгоритм надає бажаний результат через скінченне число кроків.
3. Алгоритм може бути застосований людиною, забезпеченою необхідними технічними пристроями, необхідною кількістю паперу та олівцем.
4. Алгоритм не повинен потребувати людської винахідливості.

Теза Черча–Т'юрінга дала великий поштовх у подальшому розгляді третього завдання Entscheidungsproblem та й проблеми в цілому. Надавши необхідне уявлення про поняття алгоритму, вона стала невід'ємною ланкою у вирішенні проблеми розв'язання. У наступні десятиліття різні математики, спираючись на неї продовжили дослідження. Нарешті, у 1970 році Юрій Матіясевиц довів, що не існує загального методу для розв'язання діафантового рівняння, тим самим вирішив десяту проблему Давіда Гільберта.

АРГУМЕНТИ AD HOMINEM В ПОЛІТИЧНИХ ПРОМОВАХ ТА ДЕБАТАХ

Твердженням про те, що люди прагнуть влади, сьогодні важко когось здивувати. Політика – це сфера діяльності, в якій філософська категорія "воля до влади", запропонована Ф. Ніцше, посідає чи не найперше місце. Влада – це завжди вплив, що проявляється в політиці як маніпулювання, навіювання чи примус, отож, залишається лише питання, як досягти бажаного ефекту переконання аудиторії узгодженого із власними цілями, не порушуючи загальноприйнятих норм. Відповідь пропонують риторика та теорія аргументації як дисципліни, основним предметом вивчення яких і є прийоми переконання у промові та у суперечці, вербальні та невербальні засоби впливу.

Завдяки розвитку цих сфер вдосконалились конкретні прийоми переконання, які дозволяють досягти бажаного впливу, а отже, і влади. Переконливість своїх промов найбільш виразно демонструють політики під час вступної кампанії: сесійні збори, мітинги, дебати – всі ці види діяльності спрямовані на висвітлення політичних програм різних партій та їх всебічного обговорення. Найчастіше в таких проєктах політичні діячі забувають про певні рамки пристойності, відходять від основної лінії обговорення власне питань передвиборчих програм і переходять до частини, яка, часто, найбільше цікавить електорат – особистості майбутніх високопосадовців. Конкуруючі сторони знають механізми сприйняття особистої інформації політика виборцями та значимість безпосереднього впливу таких даних на їх майбутній вибір, тому часто зустрічаються в дебатах аргументи ad hominem як нападки на особистість. Важко не погодитися з тим, що питання економіки, зовнішньої політики, схеми розвитку держави в соціальних сферах є досить складними для того, щоб більшість виборців могли в них адекватно розібратися та обирати незалежно від особистих рис та іміджу політика. Саме тому команда майбутнього політичного лідера приділяє чимало уваги створенню позитивного образу, основною складовою якого є власне особистісні якості. Г. Г. Почепцов з цього приводу пише: "Образ політика в результаті свідомо збагачується характеристиками, які необхідні для підсилення значимості персони, але представлені лиш потенційно" [Політологічний енциклопедичний словник. – К., 2004. – С. 228–229]. Найчастіше до такого ходу вдаються опоненти або як до захисту, або як до нападу в залежності від контексту діалогу. Звісно, варто зазначити, що поведінка, етико-моральні якості, характер зазвичай вважаються законними темами політичних дебатів, особливо, якщо мова йде про політичних діячів, кандидатів на політичні посади, адже спершу обирають людину як індивідуальність з певним типом поведінки і лише потім звертають увагу на політичні стратегії. Значно швидше завойовує симпатію впевнений в собі, рішучий, освічений і цілеспрямований політик з щирою посмішкою, ніж агресивний чи закомплексований.

Але чи справді вірно застосовувати даний аргумент з точки зору риторики та теорії аргументації? Досить протилежні точки зору знаходимо в представників двох сучасних шкіл – нідерландської та канадської. Представники прагма-діалектичного підходу в сучасній теорії аргументації Ф. Ван Еємерен та П. Хоотлоссер (нідерландська школа) пропонують розглядати аргумент *ad hominem* як порушення "Правил свободи", як недосконалі дії в аргументативному дискурсі. Важливо зазначити, що в даному підході ідеалом є критична дискусія, в якій тісно переплітаються дві цілі – риторична (прагнення перемоги в дискусії пропонентом чи опонентом), та діалектична (збереження правильності перебігу кожної зі стадій дискусії), що часто можуть суперечити одна одній. Зменшити потенційну напругу при спробі одночасного досягнення "діалектичної" та "риторичної" цілей та узгодити їх може лише стратегічне маневрування, а будь-які помилки, в тому числі й аргумент *ad hominem* із його різновидами – пряма атака, непряма атака ("отруєння джерела") та "ти також" постають як "провал стратегічного маневрування", що віддаляють учасників дискусії від досягнення їх безпосередніх цілей [див. *Еємерен Ф. ван, Хоотлоссер П.* Аргументация и разумность. О поддержании искусного баланса в стратегическом маневрировании: http://www.spho.ru/media/pdf/_original/10/2frans_hotlosser_peter_myisl6pdf.pdf. – С. 16].

Проте, представники канадської школи наголошують, що саме завдяки аргументам *ad hominem* можна спостерігати чесну реакцію на часом надто провокативні запитання чи висвітлення прихованих від загалу фактів з життя політичного лідера. Яскравий виклад таких аргументів, важливість їх застосування, переконливість та методи впливу з їх допомогою описує в своїй книзі "Аргументи *ad hominem*" канадський професор Д. Уолтон. Стосовно доцільності в політичних дебатах аргументів *ad hominem* він говорить наступне: "... вид атаки *ad hominem* не повинен завжди вважатися образливим, чи, принаймні, помилковим. В деяких політичних аргументах відсилання до характеру цілком доречно... Будь-яке використання аргументації *ad hominem* базується на презумпції, що характер чи особиста поведінка індивіда, якого критикують, релевантні для даної дискусії" [Уолтон Д. Аргументы *ad hominem* / пер. с англ. М. Я. Мазлумяновой ; науч. ред. пер. В. И. Карасик. – М., 2002. – С. 194–195]. Також автор зазначає, що тема особистих рис політичного лідера, який балотується, його моральних пріоритетів може і повинна обговорюватись: "Характер – визначний аспект політичного дискурсу, в ході електоральної кампанії, ціллю якої є обрання людини високих моральних якостей (чи, принаймні, такої, що визнає суспільні цінності)" [Там же. – С. 227].

Отже, з доцільністю застосування аргументів *ad hominem* у політичних промовах та дискусіях справді варто погодитися. З вищезазначеного видно, що навіть без детального вивчення політичних програм і вникання в суть важких політичних, економічних та соціальних теорій, електорат зможе спрямувати свою увагу, а в подальшому і забезпечить підтримкою голосів того кандидата, чий моральні стандарти та ідеали будуть найбільш подібними до їх власних. Найчастіше саме хороша репутація політичного

діяча в колах виборців – основа для його перемоги. І саме аргументи *ad hominem* можуть виступити каталізатором прояву справжньої поведінки особистості та виходу за встановлені іміджмейкерами рамки. Але також варто зауважити, що при побудові промови, чи захисту точки зору в дебатах, в політичній та будь-якій іншій сферах, для досягнення переконання варто поєднати три модуси публічного виступу: логос як раціональний вплив, етос як вплив, що ґрунтується на моральнісних принципах та установках аудиторії, і пафос як апеляцію до почуттів та емоцій. А намагаючись підловити опонента "на гарячому", висвітливши якісь несподівані приватні моменти чи негативні риси характеру, апелюючи виключно до етосу, не завжди можна очікувати на позитивний відгук аудиторії в свій бік, особливо, якщо немає фундаменту довіри до того, хто провокує опонента, який власне в цьому модусі зазвичай відіграє вирішальну роль.

А. О. Білоус, студ., КНУТШ, Київ
annali@bigmir.net

ЯВИЩЕ "ТРОЛІНГУ" В РАМКАХ РИТОРИЧНОЇ ТЕОРІЇ

Розглядаючи проблематику віртуальної комунікації в рамках риторичної теорії, буде доречним зазначити, що не дивлячись на розмаїття власних характеристик, віртуальна комунікація багато у чому діє за такими ж законами, як і реальна.

Унікальність інтернет-сфери дозволяє застосовувати метод так званого "тролінгу". Інтернет-тролінг – цікаве соціально-психологічне явище, що зародилося в 1990-х роках в мережі, і досягло максимального розвитку наприкінці першого десятиліття XXI-го століття. Походить від англійського слова *trolling*, що означає ловлю риби на наживку, що рухається, і означає розміщення в Інтернеті провокаційних повідомлень із метою викликати серед учасників бурхливі обговорення з переходом на особистостей, конфлікти й "флейм" (відхід від основної теми розмови). Той, хто це робить, звється "тролем", що дуже вдало збігається з назвою міфологічної істоти. Троль підбурює, провокує, відпускає саркастичні зауваження з однієї метою: втягнути інших користувачів у конфронтацію. Він насолоджується процесом, а не результатом, і робить це тому, що лайка й нестримувані потоки емоцій є його "їжею". Тому в інтернет-культурі часто вживається фраза: "Не годуйте тролей".

Існує декілька типів тролінгу, які різняться залежно від методів, що їх застосовує учасник спілкування. Нажаль, це явище не досліджується в рамках науки, але вже зрозуміло, що таке дослідження обов'язково з'явиться, оскільки тролінг тісно пов'язаний із загальною інтернет-культурою і є її проявом. Потрібно зазначити, що на перший погляд тролінг здається просто несерйозним, але насправді, це добре та якісно підготовлений спосіб аргументації, або, скоріше, її порушення.

Так, в аргументації діє правило критики точки зору. "Критика точки зору повинна відбуватися щодо точки зору, яку дійсно висунув співрозмов-

ник" [Хоменко І. В. Еристика. – К., 2008. – С. 109–112]. Якщо порушується це правило, виникає помилка "фіктивний супротивник", коли сперечальник приписує супротивнику неіснуючу точку зору, або викривлює її. Це є досить розповсюджена практика в реальному спілкуванні, але у Інтернеті вона набула дійсно величезних масштабів, перетворившись на окрему культуру. Зараз це один з основних методів навмисного викривлення комунікації з метою або захисту власної точки зору, або ж просто провокації.

Маємо явище, протилежне до класичного правила етосу. У рамках тролінгу існує протилежне – чим менше довіри, тим простіше. Метою для "троля" є не послідовне обґрунтування, але навпаки, винесення за рамки моралі та моральної поведінки. Навіть, якщо звернутися до етимології слова "етос", то стає очевидним, що тролінг можливо порівняти з "чорним піаром" або ж "брудною аргументацією".

Аристотель вважав етос набором рис та характеристик, що створений прижиттєво, і репрезентуючий суб'єкта з боку моралі. Остання задає специфіку поведінки індивіда, за допомогою якої етос може бути описаний і розпізнаний. Філософ орієнтується на суб'єкта й вбудовує етику як самостійну дисципліну в комплекс філософських знань, поміщаючи її між психологією – наукою про душу і політикою – наукою про державу. Міркування про людську вдачу або характер він дає, головним чином, у своїх етичних творах, де воно одержує форму вчення про чесноти.

Так, у "Поетиці" він писав: "Що ж стосується характерів, то є чотири пункти, які треба мати на увазі: перший і найважливіший – щоб вони були шляхетні. Діюча особа буде мати характер, якщо, як було сказано, у мові або дії виявить який-небудь напрямок волі, яким би він не був; але цей характер буде шляхетним, якщо виявить шляхетний напрямок волі. Це може бути в кожній людині: і жінка буває шляхетної, і раб, хоча, може бути, з них перша – істота нижча, а другий – зовсім незначний. Другий пункт, – щоб характери були підходящими; наприклад, можна представити характер мужній, але не підходить уводити, увести до ладу жінці бути мужньою або грізною. Третій пункт, – щоб характер був правдоподібний; це щось відмінне від того, щоб створити характер морально шляхетний і підходящий, як тільки що сказано. Четвертий же пункт, – щоб він був послідовний. Навіть якщо зображувана особа непослідовна й таким представляється його характер, то в силу послідовності його повинне представити непослідовним" [Аристотель. Поетика: <http://philosophy.ru/library/aristotle/poet.html>].

Як бачимо, тролінг виступає у якості повної протилежності такої поведінки. Тим не менш, потрібно відзначити зручність цього методу, оскільки при правильному застосуванні він дозволяє відвертати увагу від власної точки зору, що виявилася некоректною або необґрунтованою, винищувати точку зору опонента, якщо її неможливо "узяти" раціональним шляхом, чи просто – дратувати аудиторію, відчуваючи власну "волю до влади".

Останнє, по суті, є основною метою тролінгу. Підбурюючий, саркастичний, провокаційний або гумористичний зміст повідомлень троля спрямований на те, щоб схилити інших користувачів до залучення троля у дискусію.

сію та створити передумови для конфлікту. Чим більш бурхливо реагує суспільство, тем імовірніший подальший тролінг із боку ініціатора, оскільки це затверджує його впевненість у тому, що він досягне своєї мети.

Метод тролінгу розповсюджений і в мас-медіа. Відомий випадок із Катериною Гордон, відомою російською журналісткою. Під час однієї з передач на "Російській службі новин", коли вона зачепила тему скандалу із "телевізійниками", які випустили в ефір відео страти людини Ку-Клукс-Кланом. Під час обговорення цієї проблеми до студії подзвонив слухач і запитав: "А чому ви говорите так, наче вбити людину – це погано". Гордон зреагувала на це, в результаті, розгорнувши кампанію "Вбити Інтернет", поставивши за мету "звільнити людей від залежності від всесвітньої мережі".

Якщо проаналізувати це, то відразу стає зрозумілим, що це був момент тролінгу – невідомий скористався тим, що, переступивши через основну етичну цінність (життя людини), спровокував ведучу на неадекватну або, скоріше, навпаки, адекватну реакцію – розпач та роздратування. До речі, з цього отримуємо і інший висновок – ступінь анонімності визначає ступінь успішності тролінгу, оскільки особистість троля дозволяє якимось чином більш-менш чітко зреагувати та запобігти тролінгу.

Я. О. Богданова, студ., НУ "ЮАУ ім. Я. Мудрого", Харків
yana.bogdanova.93@mail.ru

ОСОБЛИВОСТІ ЕКСПЕРТНОЇ АРГУМЕНТАЦІЇ

Експертна аргументація відіграє велику роль у процесі доказування. Судова експертиза повинна призначатися тільки для встановлення даних, що входять до предмету доказування у справі, і не може стосуватися тлумачення і застосування правових норм. Сутність цього виду аргументації полягає в аналізі за завданням слідчого (суду) дослідженою особою – експертом, матеріальних об'єктів експертизи (речових доказів), що надаються в його розпорядження, а також різних документів (у тому числі протоколів слідчих дій), з метою встановлення фактичних даних, які мають значення для правильного вирішення справи. Комунікативна діяльність експерта характеризується мінімізацією спілкувань зі слідчим та іншими особами, зацікавленими в результаті експертизи, дотриманням процесуальної форми спілкувань, визначенням предмета та меж спілкування тощо.

Велику увагу останнім часом привертає діяльність судових експертів з точки зору обґрунтованості експертизи, засобів і способів, які використовуються при її проведенні, "права" експерта на помилку. Сам акт надання даних експертизи являє собою специфічний аргументаційний процес. Довести це положення – мета нашого наукового дослідження.

По-перше, тези для експерта виносяться на вирішення у вигляді запитань, які формулюють учасники судочинства, головним чином, особа чи орган, які призначають експертизу. Однак експерт сам в змозі вису-

нути тезу та обґрунтувати її у висновку. Специфіка як самої тези, так і наступної експертної аргументації, обумовлена тим, що особи, які починають експертизу, знаходяться, з одного боку, в стані дефіциту інформації про потрібний об'єкт і методи його дослідження. Таким чином, зі сторони органу, який призначає експертизу, можливе ненавмисне **"нечітке формулювання тези"**. З іншого ж боку, ці особи повинні оцінювати результати експертного дослідження, співвідносячи їх із заданими тезами, але внаслідок першої помилки, зі сторони експерта можлива **підміна тези** – це логічна помилка, яка має місце тоді, коли якесь положення висувається як теза, а аргументується або критикується зовсім інше положення, яке лише схоже на перше.

Звідси виникає інша особливість експертної аргументації, обумовлена досить специфічним характером інформації, якою оперує судовий експерт. Висновок експерта, як і будь-який доказ, підлягає оцінці судом, слідчим, за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному й об'єктивному розгляді всіх обставин справи в сукупності, керуючись законом (ст. 67 КПК України). У зв'язку з істотним ускладненням сучасних процесів експертного дослідження і застосовуваних експертами методів, орган, що призначив експертизу, не завжди в змозі повно і якісно оцінити висновок експерта в частини його наукової обґрунтованості. Вирішенням цієї проблеми, на нашу думку, мають стати письмові або усні консультації обізнаних осіб стосовно проведеного дослідження. Такі консультації можуть бути надані відповідними фахівцями, які працюють в інших експертних установах.

Саме тому в області експертизи важливе місце займає змагальність та конкуренція (наприклад, державних і недержавних експертних організацій). Хоча навіть забезпечення такої можливості не може надати гарантовано якісного результату. Наприклад, в США кожна сторона вправі запросити до суду свого експерта, який в кримінальному процесі виступає в якості свідка.

Проблема експертизи пов'язана також із суб'єктивністю висновків, які досить часто мають емпіричний характер, оскільки ґрунтуються на емпіричних методах доказування: спостереженні, експерименті. Результати спостережень оцінюються відповідно до певних правил як докази, які підтверджують або спростовують обґрунтування можливих відповідей. У судовому процесі верифікація може відбуватися через спогади, це проявляється через покази свідків і пояснення сторін. Спогади ніколи не можуть слугувати достатнім підтвердженням юридичного факту, оскільки процес верифікації залежить від розумових і психічних особливостей того, хто дає пояснення або показання. Таким чином, це призводить до помилки, яка називається **"хибний аргумент"**, через це пояснення або покази не повинні слугувати основою рішення чи вироку суду. Між тим, зустрічаються випадки, коли суди, при оцінці наявних у матеріалах справи висновків первинної експертизи, помилково спростовують результати дослідження спеціаліста у відповідній галузі не додатковою чи повторною експертизою, а іншими доказами,

наприклад, поясненнями свідків. При цьому не звертають належної уваги, що обставини справи, які за законом мають бути підтверджені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватись іншими засобами доказування (ч. 2 ст. 59 ЦПК).

Виходить, що головний парадокс судового процесу полягає в тому, що форми й засоби доказування встановлені законом, однак суддя ніколи не знає, коли теза вважається верифікованою, оскільки таких способів у судовому процесі не існує. Остаточне рішення про те, підтверджений той чи інший факт, віддається на розгляд судді.

Отже, підсумовуючи сказане, слід сказати, що судова експертиза, як і будь-який процес аргументації, вимагає дотримання правил аргументації, а також вдосконалення законодавства, яке регулює порядок проведення експертиз, а особливо норм, які стосуються особи експерта та його процесуальних можливостей. Висновок експерта не має наперед установлені сили, переваги перед іншими доказами і підлягає оцінці за внутрішнім переконанням прокурора, що ґрунтується на всебічному, повному й об'єктивному розгляді всіх обставин справи в їх сукупності. Крім цього, умілий аналіз державним обвинувачем висновків експертів у зіставленні з іншими доказами з кримінальної справи робить висновки прокурора переконливими і обґрунтованими.

*М. П. Болдарева, асп., СПбГУ, Санкт-Петербург, Россия
bolda13@mail.ru*

ФОРМАЛЬНОЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЕ АЛЬТЕРНАТИВНОГО НАУЧНОГО ВОПРОСА СРЕДСТВАМИ ДИНАМИЧЕСКОЙ ЭПИСТЕМИЧЕСКОЙ ЛОГИКИ

Научный вопрос есть средство научного поиска и научного познания или средство получения нового научного знания. Альтернативные вопросы, называемые "ли-вопросами", представляют собой вопросы с одной альтернативой выбора, то есть отвечающему необходимо дать ответ "да" или "нет", "истина" или "ложь" и так далее. Данный тип научного вопроса может быть формально представлен с помощью программы тест, характерной для динамической логики. При этом необходимо передать тот факт, что у агентов может быть несовершенная информация; это возможно сделать, используя эпистемические модальности. Следовательно, динамическая эпистемическая логика является той логической системой, которая позволяет выполнить данную задачу.

Прежде чем задать вопрос, агент должен обладать знанием о своем незнании, то есть должен понимать относительно чего будет звучать вопрос. Таким образом, знания агента должны удовлетворять аксиоме негативной интроспекции:

$$\neg K_i \phi \rightarrow K_i \neg K_i \phi$$

Программа α ? представляет собой тестирование состояния, имеет название "тест" и читается, как "проверить α ". Когда α имеет место, тест α ?

действует как NOP (сокращение от английского "**No O**peration"), то есть не ведет ни к каким изменениям, но позволяет дальнейшее действие в системе. Когда α ложно, $\alpha?$ выступает в роле запрета выполнения действия.

В соотношении с динамическими модальностями тест определяется следующим образом:

$$\begin{aligned} [\varphi?]\psi &\Leftrightarrow \varphi \rightarrow \psi \\ <\varphi?>\psi &\Leftrightarrow \varphi \ \& \ \psi \end{aligned}$$

Две важные особенности теста, которые отличают его от вопроса, однако не мешают использовать его как аналог научного вопроса:

- Тест является аналогом не вопроса, а вопросно-ответной структуры; то есть под тестом понимается не просто задавание вопроса, но и получение правильного ответа на него.
- Когда речь идет о вопросе, то имеется в виду, что он задается конкретным агентом. Тест, являясь программой, не имеет конкретного адресанта.

Для формализации научного вопроса важным является В основе логического подхода лежит идея об актуальном членении предложения. Под актуальным членением предложения понимается "смысловое членение предложения, исходящее из анализа заключенного в нем конкретного содержания" [Федоров Б. И. Вопрос как средство научного поиска и научного познания // Логико-философские штудии-6. – СПб., 2008. – С. 5–28]. Суть этого подхода заключается в идее о том, что любое предложение можно разделить на две составляющие – тему и ремю. Тема есть исходная точка высказывания, то есть то, что служит в данной ситуации отправной точкой сообщения, заранее известно. Рема – это ядро высказывания, передающее цель сообщения, то есть то, что говорящий сообщает об исходной точке высказывания. Любой научный вопрос всегда имеет ремю определенного типа: либо ОО (однородовая одноэлементная), либо ОМ (однородовая многоэлементная), либо МО (многогородовая одноэлементная), либо ММ (многогородовая многоэлементная).

Не является сложной задачей представление различных типов рем в динамической эпистемической логике. Структура многогородовой ремы может быть легко преобразована в конъюнкцию структур однородовых рем. Иначе говоря, любой вопрос с многогородовой ремой может быть представлен как конъюнкция вопросов с однородовой ремой. Оператор "?" может быть использован как по отношению к одной переменной, так и относительно нескольких, соединенных при помощи связки "&" путем перечисления всех элементов. Таким образом, одно- и многоэлементную ремю можно обозначить как k-элементную, так как независимо от количества элементов тест будет выполнять функцию научного вопроса. Следовательно, никаких ограничений относительно логического признака не возникает.

Главная цель, с которой задается вопрос, заключается в том, чтобы при получении правильного ответа познающий субъект мог эффективно использовать полученное ранее неизвестное ему знание в своей деятельности для достижения поставленных задач. Получение нового знания обязательно сопряжено или с описанием, или с объяснением, или с

прогнозом. Таким образом, в соответствии с видом научного знания, содержащегося в ответах, можно разделить все научные вопросы на три типовые группы: описательные, объяснительные и прогностические. В результате совершения программы вида Ф? есть возможность реализовать любую из данных познавательных функций.

На основе проведенного анализа теста и научного вопроса, можно сделать вывод, что тест может выступать аналогом только следующих 3 типов научного вопроса:

- описательный альтернативный научный вопрос с k-элементной ремой;
- объяснительный альтернативный научный вопрос с k-элементной ремой;
- прогностический альтернативный научный вопрос с k-элементной ремой.

Л. С. Бондажевська, асп. КНУТШ, Київ
ludochkamail@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ "ПОМИЛКА" В ТЕОРІЇ АРГУМЕНТАЦІЇ

"Помилка", у найширшому своєму значенні – це дещо неправильне, хибне, дія чи вибір, що призводить до небажаних наслідків. Деякі з словників пропонують нам використовувати це поняття як синонім до слів "неточність", "похибка", "погіршість". Усе це вказує на те, що помилка розглядається як відхилення від певного ідеалу, дещо недосконале та таке, чого варто уникати. Сучасні підходи до аналізу аргументації звертають на те, що таке тлумачення не є досконалим та універсальним. Аргументація занадто складний процес, тому ми не можемо його розглядати спрощено. Поряд з помилкою досить часто зустрічається поняття "прийом впливу", і іноді досить важко розмежувати ці терміни, адже одні і ті ж аргументи у різних випадках можна розглядати по-різному. Проблема виникає тоді, коли ми маємо визначити, чи навмисно використовується той чи інший хибний аргумент, а також з'ясувати чи є цей аргумент прийнятним.

У теорії аргументації визначення поняття "помилка" залежить від того, як розглядається сам термін "аргументація" та від того, які критерії пропонуються для її оцінки. До появи неформальних підходів до аргументації, помилкою вважали використання в доведенні міркувань, що містять порушення певних логічних законів, також недоречним вважалося використання аргументів до етосу та пафосу в аргументації. Це було пов'язано перш за все з тим, що дослідники намагались аналізувати аргументацію як спосіб наведення обґрунтування в науці, тому доказ мали бути логічними, послідовними, істинними. Значну увагу приділяли структурі аргументації, а не її переконливості.

Застосування доведення, побудованого за певною схемою силіогізму на практиці не є розповсюдженим через свою складність та, іноді, нее-

фективність. Тому сучасні неформальні підходи до аналізу аргументації розглядають помилки як неприйнятні аргументи, яких варто уникати. Основними серед таких підходів є: формальна діалектика, прагма-діалектика, концепція Д. Волтона та риторичні підходи. З 70-х років ХХ ст. дослідники намагались побудувати єдину теорію помилок, в результаті зараз ми маємо лише поодинокі переліки хибних аргументів та чергові спроби систематизації та класифікації помилок в рамках кожного підходу. Можна виокремити два основних способи визначення помилок:

- перерахування прикладів, які вважаються хибними чи неправильними аргументами, та подальша їх класифікація;
- спроба дати визначення помилок, виходячи з того, що робить аргументи хибними, дослідження "природи" помилок.

Варто зазначити, що усі попередні дослідження помилок в аргументації значною мірою стосувались логічного аспекту аргументації, а саме правильності аргументів та їх істинності, думки мали бути викладені послідовно та однозначно. У сучасних неформальних дослідженнях додається нове розуміння аргументації – її переконливість, тому дослідники звертають увагу на ті засоби, які можуть розглядати обґрунтування як складний багатовимірний процес. З кінця ХХ століття у рамках неформальних підходів до аргументації почали розглядати аргументи "до авторитету", "до людини" та інші, які раніше вважались помилками, зараз же їх визначення не є однозначно негативним. Можна прослідкувати тенденцію до переосмислення та переоцінки доробку Аристотеля та інших.

Я вважаю, що ми можемо розглядати два тлумачення аргументації: як процесу обґрунтування (пояснення) власної точки зору та як переконання співбесідника у випадку, коли є розходження в думках. Ці два визначення потребують створення відповідних критеріїв їх оцінки та визначення основних понять теорії аргументації. На мою думку, для вирішення проблеми визначення помилок в аргументації треба використати здобутки формальної діалектики, прагма-діалектики та Д. Волтона і створити єдину класифікацію помилок, яка б враховувала контексти аргументації та види діалогів. В такому випадку, можливо, ми усунемо неоднозначність у визначенні цього терміну. Для цього нам потрібно перш за все узгодити те, які аргументи є прийнятними у кожному конкретному випадку та згідно із цим дати визначення поняттям "неприйнятний аргумент", "хибний аргумент" та "помилка".

В. Ю. Василенко, студ., НУ "ЮАУ им. Я. Мудрого", Харьков
goopy4@rambler.ru

АНАЛИЗ ПРЕДВЫБОРНОЙ АГИТАЦИИ В КОНТЕКСТЕ ТЕОРИИ АРГУМЕНТАЦИИ

Бурные политические события в обществе обуславливают возросший интерес к теории аргументации. Исследовать предвыборную агитацию допустимо с позиции модусов убеждения, с позиции отражения потребностей человека, с позиции формируемых установок и др.

Предвыборная программа партии "УДАР", которую возглавляет известный во всем мире спортсмен Виталий Кличко, имеет следующий девиз: "От успеха человека – к успеху страны". По мнению представителей партии "УДАР", сегодняшняя Украина "требуется качественно новый тип отношений между гражданином и государством". Здесь создается установка на предполагаемые изменения, которые в сознании избирателей ассоциируются с позитивными, прогрессивными отношениями (прием *амфиболии* – двусмысленности: под "новым" подразумевается не только то, чего "еще не было", но и "лучшее", "прогрессивное" [*Невельська-Гордеева О. П. Софістичний спір. Парадокси // Юридична аргументація: Логічні дослідження : монографія / О. М. Юркевич, В. Д. Титов, С. В. Куцелпа та ін. ; за заг. ред. проф. О. М. Юркевич. – Х., 2012. – С. 179*]).

Предвыборная программа партии Кличко содержит следующий тезис по этому вопросу: отношения между гражданином и государством должны строиться "на взаимном доверии, безусловном уважении к каждому человеку, уважении прав и свобод, равенства всех перед законом и единства страны".

Популярная пирамида потребностей человека, сформулированная А. Маслоу, настаивает на том, что каждый последующий уровень потребностей актуализируется только после удовлетворения предыдущего. 1. Физиологические потребности (пища, одежда). 2. Потребность в безопасности. 3. потребность в принадлежности и любви. 4. В самоуважении. 5. В самоактуализации (раскрытие потенциальных возможностей личности). Исходя из психологической теории потребностей А. Маслоу указанный лозунг удовлетворяет практически всем уровням.

Анализируя предвыборную кампанию партии "УДАР" по трем модулям убеждения, можно сделать вывод, что политики основное внимание уделили пафосным обещаниям, которые подкрепляются слабыми аргументами. Логоса очень мало. Знакомство с программой приводит к выводу, что партия "УДАР" хочет создать "страну равных возможностей", "усилить роль граждан на выборах", а также "освободить экономику от налоговых и административных пут". Но сами механизмы таких изменений обозначены очень расплывчато.

Что касается налоговой системы, то данная политическая сила обещает оставить лишь небольшое количество налогов и сборов, а именно: налог на доходы физических лиц, налог на прибыль предприятий, НДС, налоги на недвижимость и землю, а также единый социальный взнос и акцизный сбор – этот момент можно рассматривать как аргумент к выгоде, а не факт государственного мышления (масштаб мышления занижен). В отличие от логоса, пафос политики использовали почти в каждом абзаце своей предвыборной кампании: Отношения между гражданином и государством должны строиться "на взаимном доверии, безусловном уважении к каждому человеку, уважении прав и свобод, равенства всех перед законом и единства страны". Партия "УДАР" предлагает ввести "прозрачные и единые для всех правила", в рамках чего будут сокращены госорганы, имеющие разнообразные разрешительные, контрольные и карательные полномочия. Следует заметить, что автор не указывает, как

именно это собираются сделать, какие госорганы хотят сократить и какие создать взамен, т. е. строится пафосный модус, логос отсутствует.

Целью политической силы является "обеспечить эффективную защиту людей", путем "внедрения механизма прямого народного действия", "перегрузки судебной системы" и "усиления роли граждан в выборах". Партия "УДАР" обещает обеспечить работу народной законодательной инициативы и народного вето, а также предоставить украинцам возможность высказывать "народный вотум недоверия" (и мотив причастности, и мотив уважения, и мотив самореализации – теория А. Маслоу в действии).

Партия "УДАР" обещает избирателям "Построить страну равных возможностей", то есть, беспечить "равенство шансов на успех для каждого". Исходя из того, что современное общество делится на классы, то и стартовый капитал представителей разных классов не может быть одинаковым. Значит, "страна равных возможностей" невозможна по принципу.

Четвертый раздел предвыборной программы обещает "предоставить власть местным общинам", что предполагает поддержку местного самоуправления, обеспечение местных общин достаточными средствами. Партия "УДАР" обещает вернуть жителям украинской столицы право на самоуправление, а также сделать власть ближе к людям. Стоит сказать, что большинство людей пассивны и неспособны (или не хотят) самостоятельно решить проблемы даже местного уровня. Также у многих не хватает специальных знаний для этого – а разве без них возможно самоуправление сделать продуктивным?

Предвыборная программа партии "УДАР" содержит в себе обещание "достичь европейских стандартов жизни", что предполагает создание в Украине возможностей и условий для достойного заработка, а также для гармоничного развития человека. Это здесь прозрачно присутствует, но на фоне пафоса теряется. Таким образом, можно сделать вывод, что предвыборная агитация главный акцент сделала на пафосных обещаниях "лучшей жизни по европейским стандартам", подкрепляя свои идеи призрачными аргументами.

Вывод: использование всего арсенала инструментов воздействия на электорат в период предвыборной кампании учитывает стереотипы массового сознания с целью сформировать установку на определенное поведение избирателей.

Е. А. Васильев, студ., СПбГУ, Санкт-Петербург, Россия

ИГРЫ ПУБЛИЧНОГО АНОНСИРОВАНИЯ

Игры публичного анонсирования представляют собой синтез двух подходов к анализу динамики информации в мультиагентных системах – динамической эпистемической логики и теоретико-игровой семантики.

Динамическая эпистемическая логика представляет собой ветвь логик, анализирующих действия агентов в мульти-агентных системах и изменения индивидуального и группового знания агентов, к которым приводят эти действия. Наиболее изученной логикой из этой

группы является логика публичного анонсирования. Единственный динамический оператор, присутствующий в языке этой логики, $[\phi]\psi$ означает "после публичного анонсирования высказывания ϕ высказывание ψ становится публичным знанием. Логика публичного анонсирования описывает возможные действия агентов, их условия и результаты, но в ней не уделяется внимания рациональному выбору агентов из множества действий, доступных им, для достижения определенного результата. В этом отношении логика публичного анонсирования может быть расширена за счет теоретического аппарата теории игр.

Игры публичного анонсирования представляют собой частный случай стратегических игр, в котором стратегией игрока является анонсирование того или иного высказывания, а целью – истинность того или иного высказывания. В простейшем случае предполагается, что игроки на каждом из этапов игры делают выбор одновременно, цели каждого игрока известны другим игрокам, все они действуют рационально. Также, предполагается, что игроки могут обладать неполной информацией о мире и о знании друг друга.

Некоторые основные понятия:

Эпистемическая модель $M = (S, R, V)$ – тройка, состоящая из множества возможных миров S , отношения достижимости между мирами R ($wR_i v$ означает, что w и v неразличимы для агента i)

Эпистемическая целевая структура EGS – пара $(M, \gamma_1, \dots, \gamma_n)$, где M – вышеописанная модель, а $\gamma_1, \dots, \gamma_n$ – целевые формулы игроков $1, \dots, n$, т. е. формулы, истинность которых в конце игры будет означать выигрыш соответствующего игрока.

Игра публичного анонсирования состоит из 1) множества игроков N , 2) множества стратегий, представляющих собой формулы языка логики публичного анонсирования, таких, что в мире, в котором происходит игра, игрок знает анонсируемую формулу (запрещены ложные высказывания), и 3) функции полезности, которая равна 1, если игрок достигает своей цели, или 0 в противном случае.

Эквилибриум Нэша: при *фиксированном* наборе стратегий других игроков, игрок не может достичь лучшего результата, изменив свою стратегию.

Слабо доминирующая стратегия – такая стратегия, которая оказывается не худшей, чем другие стратегии, при *любом* наборе стратегий других игроков.

Следует различать существование слабо доминирующей стратегии и знание игрока о наличии у него таковой.

Слабо доминирующая стратегия de re – стратегия, которая будет слабо доминирующей в каждом мире $sR_i t$

Позитивные цели – следующий фрагмент языка логики публичного анонсирования:

$$p \mid \neg p \mid \phi \wedge \phi \mid \phi \vee \phi \mid K_i \phi \mid [\phi] \phi.$$

Если цель игрока – позитивная формула, то он будет иметь слабо доминирующую стратегию de re в каждом из миров (хотя может и не знать об этом).

В играх подобного типа стратегии и доступная информация оказываются непосредственно связанными.

ЛОГИКА ВОПРОСОВ В СИСТЕМАХ ИНФОРМАЦИОННОГО ПОИСКА

В рамках данной работы будем понимать вопрос как мысль о желании восполнить знания недостающей информацией.

Первая попытка логического исследования вопросов была предпринята Ф. Козном, американским философом и юристом, в 1929 году. По его мнению, вопросы были незаслуженно обойдены вниманием ученых, считавших, что вопрос – лишь средство на пути к цели – ответу. Также считается, что он первым записал вопрос в формальном представлении. В общем виде это можно представить так: в формуле $P(x)$ x является компонентом, находящимся под вопросом. Ответом на вопрос будет формула $P(a)$ – результат подстановки в $P(x)$ константы вместо свободной переменной.

Термин "эротетическая логика", который часто употребляют как синоним для логики вопросов, впервые ввели Артур и Мэри Прайор в 1955 г.

А в 1959 году Хэмблин сформулировал 3 постулата, которые можно считать отправными для логического исследования вопросов: 1) Ответом на вопрос всегда является утверждение; 2) Знание всех ответов на вопрос эквивалентно знанию вопроса; 3) Ответом на вопрос является исчерпывающий взаимоисключающий перечень возможностей.

Далее появляются работы Кубиньского и Белнапа и Стила, посвященные уже специально логике вопросов. Впоследствии логикой вопросов занимались Оквист, Хинтиikka, Леонард. В числе современных авторов нужно упомянуть Дэвида Харро и Вишневского. В России различными логическими аспектами вопросов занимались и занимаются такие логики, как Финн, Петров, Столяр, Ивлев, Смирнова.

Теперь о проблеме информационного поиска. В современных распределенных поисковых системах преобладает поиск по ключевым словам. Его дальнейшие возможности его совершенствования довольно ограничены. При этом количество информации в сети Интернет стремительно возрастает, и результаты поиска становятся все менее удовлетворительными. Поэтому в последние годы развиваются альтернативные способы поиска. В исследованиях на эту тему можно выделить два основных направления: анализ естественного языка и концепция семантической Сети.

Идеи компьютерной обработки естественного языка появились еще в 60-е годы, однако на тот момент технические возможности были крайне ограничены и исследования оставались на теоретическом уровне. Сейчас это направление активно развивается, в т. ч. его подраздел – вопросно-ответные системы.

Второе направление родилось в 2001 году, когда один из создателей сети Интернет Тим Бернерс-Ли сформулировал концепцию семантической Сети. Она предполагает еще один слой для всей информации сети Интернет, содержащей информацию об объектах, привносящий логику и структуру в имеющиеся в Интернете данные. На сегодняшний момент уже существует язык для синтаксиса (RDF), онтологии (OWL,

языка, описывающего отношения между объектами). Нерешенной пока остается задача построения выводов из имеющейся информации – здесь может прийти на помощь логика.

Вернемся к логике вопросов. В ее рамках проблема информационного поиска ставилась практически с самого начала. Белнап и Стил посвятили этому отдельный раздел своей книги "Логика вопросов и ответов", надеясь, что логика вопросов станет новой теоретической основой для информатики. Как мы видим, этого, увы, не произошло, однако мысли, приведенные в этой книге, сохраняют актуальность.

В. К. Финн посвятил этой проблеме работу "Логические проблемы информационного поиска" (1975 г.). В ней он моделирует процедуру информационного поиска, оговаривая, что задача перевода предполагается уже решенной (Стил, кстати, также выводил эту проблему за рамки собственно логики). Результатом его работы становится исчисления для смоделированной им поисковой системы.

К сожалению, логические идеи поиска не нашли практического применения. Одной из главных причин является недостаточное взаимодействие логики и программистов в данной проблеме.

Представляется, что логика вопросов будет наиболее полезна при усовершенствовании ответно-вопросных систем в следующих аспектах:

- Усовершенствование типологии вопросов.
- Сведение сложных вопросов к более простым.
- Моделирование интерактивного диалога пользователя и компьютера с целью уточнения заданного вопроса.

Сегодня результатом поиска является множество ссылок, где пользователь ищет информацию самостоятельно. Конечной целью новых поисковых систем является выдача непосредственного ответа на вопрос.

Я. С. Володарська, студ., КНУТШ, Київ

СПЕЦИФІКА ВИЗНАЧЕНЬ ПОНЯТЬ У ПРАВІ

Термінологія кожної науки є інструментом розвитку цієї науки. Точність і досконалість термінології свідчить про науковий прогрес галузі знань, а також про можливості конкретної мови у вираженні нових ідей. Одним із показників зрілості науки є ступінь сформованості її понятійного апарату та відповідної термінології. Юриспруденція є тією галуззю знання, де важлива чітка термінологія. І ефективність юридичної діяльності буде залежати саме від точності понять, якими користується юрист. Для досягнення точної визначеності правових понять необхідно, по-перше, щоб зміст поняття був виражений у прямому та первинному значенні слів та виразів, які використовуються. Тобто поняття повинні мати смислову однозначність. По-друге, потрібно відмовитися від двозначних та багатозначних слів. По-третє, має бути єдність тієї термінології, що вживається, у всьому законодавстві або у великих його розділах. Правовому поняттю повинен відповідати один і той самий термін у різ-

них нормативних актах. Різні правові поняття не слід позначати одним терміном. По-четверте, важливим кроком для досягнення чіткої визначеності правових понять є наявність професійного рівня практичного використання понять, вживання слів та виразів, що позначають правові поняття, у більш вузькому спеціальному значенні порівняно з тим, яке вони мають у загальнолітературній мові. Терміни мають чітку галузь смислового використання [Шербина О. Ю. Труднощі семантичної інтерпретації юридичного тексту // Мультиверсум. Філософський альманах : зб. наук. пр. – К., 2009. – Вип. 85. – С. 228].

Законои та правила формальної логіки в єдності з граматичним аналізом дозволяють зробити важливі кроки до розкриття змісту юридичних норм, адже думка і воля законодавця виражаються не тільки у вигляді граматичних речень, але й у логічній організації, логічній побудові змісту норм. Оскільки право за своєю природою – формально-логічний феномен, то для формулювання та розуміння норм права повинні бути повною мірою використані логічні правила та закони.

Помилки у визначеннях юридичних термінів значно утруднюють процес розуміння юридичного тексту. Визначення юридичного терміна повинно бути адекватним поняттю, а також системним, тобто по можливості зазначати місце цього терміна серед інших у цій поняттєвій системі. Визначення не повинно бути надто широким чи надто вузьким. Обсяги дефінієндуму та дефінієнсу мають бути однаковими. Дуже розповсюдженою є логічна помилка, що має назву "коло у визначенні". Визначення не повинно утворювати коло, тобто значення одного терміна не повинно визначатися за допомогою іншого, який сам визначався через перший. У зв'язку з цим доволі дивним здається те, що законодавець все ж таки визначає деякі терміни через однокореневі слова та узагальнені поняття. Так, наприклад, термін "громадянин" визначається через термін "громадянство".

Для подолання проблем із визначенням юридичних термінів О. Юркевич пропонує інший підхід до визначення понять, а саме звертається до мереології – співвідношення частини і цілого. Рух від частини до цілого і навпаки називається рухом за моделлю герменевтичного кола. І саме в процесі такого руху виникає розуміння, що є досяжним для практичного розуму. А для теоретичного мислення характерним є прагнення до знання. Слід зазначити, що співвідношення частини й цілого розглядалось у філософії ще за часів Аристотеля ("Категорії"), а в подальшому – Кантом і Гегелем. Аристотель розрізнявав декілька модусів у співвідношенні частини й цілого, тільки один з яких співпадає з повсякденним уявленням про те, що частина "знаходиться у цілому". Розширення уявлень про це співвідношення призвели до визначення понять "частина" й "ціле" у розряд парних категорій з усвідомленням їх відносності [Юркевич О. Практична логіка юристів: мереологічний підхід // Філософія права і загальна теорія права. – 2012. – № 1. – С. 234–243].

На думку В. Д. Тітова, в юридичній логіці можна виокремити три основних шляхи побудови визначень у праві: реальні, номінальні та арбітральні визначення. Перші два шляхи утворення визначень розрізнялися

ще Т. Гоббсом і Дж. Локком [Титов В. Д. О специфике определений в юриспруденции // Проблемы философии права. – 2005. – Том III, № 1–2. – С. 49]. Реальні визначення належать власне до предметів думки, а номінальні – до їх імен. Третій шлях був вказаний Чарльзом Пірсом. Пірс писав про необхідність розповсюдження на всі дисципліни вдалої традиції прийняття визначень хімічних термінів на наукових з'їздах. Айдукевич запропонував називати вироблені у такий спосіб визначення арбітральними. В ідеалі цими визначеннями повинні займатися особливі термінологічні секції міжнародних конгресів, що відповідало б провідній тенденції нашого часу до інтеграції та уніфікації національних законодавств.

**Н. Б. Вяткіна, канд. філос. наук, ст. наук. співроб.,
ІФ ім. Г. С. Сковороди НАН України, Київ**

АНАФОРА І ДЕФЕРЕНЦІЯ У ПРОСТОРИ ВКАЗУВАННЯ

У дослідженні механізмів функціонування референції значне місце посідає аналіз понять дейксису й анафори. Ці поняття виконують роль проміжного комплексу у механізмі утворення референції.

"Під анафорою в лінгвістиці та логіці розуміють заміну повторного згадування будь-якого елементу висловлювання так званим анафоричним виразом (*він, цей, той, такий* і т. п. Основною ознакою анафори є відсилаюча номінація – анафоричний вираз здійснює референцію не прямим чином, а через відсилку до референту другого виразу, що називається антецедентом. У загальному випадку функція анафоричного виразу не зводиться до простого заміщення другого виразу (пор. *Кожен хоче, щоб його поважали і Кожен хоче, щоб усі поважали кожного*). Тому вивчення механізмів анафори не повинно обмежуватись синтаксичним рівнем, а передбачає звернення до семантичних методів, яке, у свою чергу, вимагає філософської інтерпретації актів індивідуалізації, ідентифікації, реіфікації [Драгилина-Черная Е. Г. Интенциональное тождество: case-study для аналитической феноменологии. – М., 2012. – С. 231–232].

К. Бюлер, австрійський психолог і лінгвіст, який зацікавив мене через працю А. А. Новожилової "Временная референция" [Див.: Новожилова А. Временная референция. Дейксис и анафора: <http://www.litportal.ru>] описує дейктичну систему мови у вигляді вказівного поля, що його центр утворюють слова "я", "тут", "зараз". Сам той, хто говорить, час і місце комунікації визначають вибір відповідних дейктичних слів. К. Бюлер також виділяє три основних типи дейксису, або способи "мовного указування": 1) наочний дейксис, 2) анафоричний дейксис чи анафору та 3) дейксис до уявного. Наочний дейксис можливий у звичайній комунікативній розмовній ситуації, коли перед співбесідниками безпосередньо знаходяться одні й ті ж самі предмети реальної дійсності, про які йде мова. Що стосується анафоричного дейксису, то указування здійснюється не на об'єкти реальної дійсності, а на "ті чи інші позиції у мовленнєвій структурі", так що "контекст мови, що формується, сам підвищу-

ється до рангу вказівного поля" [Бюлер Карл. Теория языка. – М., 2001. – С. 94]. Дейкисис до уявного пов'язаний з мовленнєвим указуванням у спогадах, фантазіях, художніх творах. К. Бюлер вважає анафору одним із типів дейкисису, базуючись на загальній природі указування. Важливим є те, що індоевропейські мови використовують для посилань при анафорі переважно ті самі слова, що й для указування при наочному дейкисісі.

Між тим, на думку А. А. Новожилової, у лінгвістиці немає єдності у тлумаченні дейкисису й анафори. Анафору відносять до сфери референції, але не до сфери дейкисису. Розмежовують анафору і катафору як *пост-* и *наперед-* указування, і вважають ці способи указування недейкитичними, тому що за цих способів відбувається відсилення не до тексту як складової частини комунікативної ситуації, а до будь-якого референту поза текстом. А. А. Новожилова вважає автором цього поділу Х. Фатера. Хоча у тексті самого К. Бюлера є посилання на його вчителя К. Бругмана, який, здається, перший виокремив наперед-вказування, катафору, на відміну від назад відсилаючої анафори. В основі протиставлення дейкисису й анафори традиційно лежить те, як і де локалізується референт. З лінгвістичної точки зору референт может мати два місця існування: у мовленні або поза мовленням. Так утворюються два типи референції – текстова і нетекстова, що важливо у певних типах і контекстах досліджень референції [Новожилова А. Временная референция. Дейкисис и анафора].

Теорії дейкисису й анафори дозволяють нам позначити ряд важливих механізмів функціонування референції, без яких опис референції був би суттєво неповним. Ще одним із таких механізмів є механізм відсилення до антецеденту, як члену анафоричного відношення. Йдеться про так звану *деференцію*, що в останнє десятиліття активно розроблюється в аналітичній філософії, особливо у зв'язку із створенням новітніх пошукових комп'ютерних схем. Здається, що Г. Патнем перший визначив контекст цього явища та його схему. Згідно з Патнемом, переконаним екстерналістом, значення та референція залежать від актів кооперації між користувачами мови. Йдеться про те, що у кожній лінгвістичній спільноті має місце лінгвістичний розподіл праці, що, звичайно, передбачає нелінгвістичний розподіл праці: "...кожний, для кого з будь-якої причини важливим є золото, має оволодіти словом "золото"; але він зовсім не зобов'язаний володіти методом *розпізнавання* золота. У цьому він може покластися на особливий підклас носіїв мови. Ознаки, які зазвичай пов'язуються із загальним ім'ям, тобто необхідні й достатні умови для включення об'єкта до екстенціоналу імені, способи розпізнавання його входження до екстенціоналу ("критерії") і т. д., – все це є відомим лінгвістичний спільноті, яка *розглядається як колективне тіло*; але цьому колективному тілу властивий розподіл "праці" на види, пов'язані зі знанням і використанням різних аспектів "значення" слова (наприклад, "золото") [Патнем Х. Значение "значения" // Патнем Хилари. Философия сознания. – М., 1999. – С. 179–180].

Проблема деференції пов'язується з проблемами репрезентації й метарепрезентації у дослідженнях відомого французького філософа

Франсуа Реканаті. Його пошуки здійснюються у тому ж комунікативному вказівному полі, що й пошуки Карла Бюлера, хіба майже на століття пізніше. Він формулює свій підхід до деференції на розрізненні змісту публічних висловлювань і змісту ментальних репрезентацій, що лежать в їх основі. Виходячи із своєї концепції індексальних символів, що мають характер, постійне значення, яке детермінує як референцію (у контексті), так і спосіб, у який цю референцію презентовано. Це постійне значення є функцією від контекстів до змістів. Реканаті будує гіпотезу про те, що, "у ментальному репертуарі", є "деференційний оператор", що дозволяє нам конструювати деференціальні концепти із семантикою аналогічною до індексальних концептів [Recanati 1997: F. Recanati. Can we believe what we do not understand? – *Mind and Language* 12: 84–100]. Деференціальний оператор $R_x()$ звертається до (метальної репрезентації) $\square$ і утворює синтаксично складну репрезентацію $R_x(\square)$ – деференціальний концепт – що має і характер і зміст. Характер $R_x(\square)$ переносить нас із контексту, в якому утворювалась референція, до компетентного користувача x із $\square$, до певного змісту, а саме до змісту, що $\square$ має для x . Простіше кажучи, деференціальний оператор є ментальним еквівалентом лапок у письмовому мовленні. Він також проявляє те, як діє деференція у вказівному просторі [F. Recanati. Deferential Concepts: A Response to Woodfield. – *Mind and Language*. – vol. 15 n 4, Sep 2000].

Деференцію (defer *англ.* – рахуватись (з чимось думкою), покладатись (на будь-кого)) у загальному сенсі утворює звернення ("погляд назад" за Бюлером) до експертної думки, інформації з приводу конструкцій або термінів природного виду й не тільки. Інколи те, чого ми шукаємо, потребує доброї вербальної дефініції або навіть є нею. Експерти є членами суспільства, вони професійно володіють критеріями *застосування*. Експертні статті включають до текстів довідників та енциклопедій. Ними користуються вчені, юристи, копірайтери для своїх цілей. Виникає лиш запитання, чи є кінець у цього ланцюжка деференції, тобто чи існує якась експертна думка, що може стати найвичерпнішою, найавторитетнішою?

**Л. Б. Габдуллина, доц., Казанский (Приволжский)
Федеральный университет, Казань, Россия**
leylaazim@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ЛОГИКИ

Классическая формальная логика в университетах обычно преподаётся студентам гуманитарных факультетов, в первую очередь будущим юристам, журналистам; как предмет по выбору – будущим менеджерам, экономистам, политологам, психологам и обучающимся другим профессиям. Государственные стандарты по курсу логики для различных специальностей (профилей подготовки) отличаются, главным образом, наличием ряда тем, частей тем, связанных со спецификой факультета. Хотя стандарты содержат практически все основные темы обычного

учебника по формальной логике, вне зависимости от количества выделенных на дисциплину учебных часов. Это одна из первых проблем, с которой сталкивается преподаватель логики. К сожалению, как правило, решение простое – курс вычитывается что называется "галопом по Европам". Как результат, после сдачи экзамена или зачета студент больше никогда о логике не вспоминает.

Очевидно, что такое положение вещей никому не полезно – логические знания для будущих специалистов (бакалавров) нужны и это ясно. Одновременно для преподавателя, увлеченного своим делом, такой процесс малоинтересен – он не просто требует от студентов решения задач, но и объяснения того, каким образом студент приходит к этому решению, поощряя поиски оригинальных, нестандартных решений.

Как правило, студенты первых курсов, где традиционно читается курс логики – молодые люди с определенными стереотипами мышления, потому и главная задача курса – научить студентов аргументированному мышлению – сложно выполнима. Кроме того, уровень грамотности современных студентов зачастую оставляет желать лучшего – студенты, приступающие к изучению логики, плохо понимают логические отношения между понятиями, испытывают сложности в установлении форм мышления, путают научное и художественное описание и многое другое. И в целом, сегодня мы почти не встретим людей, способных оценить точность и емкость формулировки тезиса, красоту гипотезы, убедительность аргумента, изящество парадокса. Вместе с тем, современная система высшего профессионального образования выдвигает особые требования к развитию мышления студента при его профессиональной подготовке в вузе:

- в рамках изучения любого, в том числе, профессионально направленного предмета они должны овладеть системой теоретических понятий, руководствуясь такими логическими методами как: дедукция, моделирование, экспериментирование и т. д.;
- при изучении теорий, явлений и процессов – помнить о доминировании логико-познавательных процедур, в том числе, научного объяснения и предвидения тех или иных фактов;
- при логическом структурировании изучаемого материала и развертывании этой структуры в метод – не просто применять гипотетико-дедуктивную структуру знаний, но и уметь мыслить гипотезами.

В ходе изучения формальной логики ряд студентов, вероятно, получает необходимые знания и навыки мыслительной деятельности и сможет в дальнейшей жизни соответствовать перечисленным выше требованиям. Другие же студенты, даже пройдя весь курс, с трудом преодолевают "барьеры", как например, в установлении причинно-следственных связей, в неумении правильно конструировать определения через род и видовое отличие; совершают "логический круг" в определении; не умеют корректно формулировать вопрос; не умеют классифицировать изучаемые объекты; не могут дать точную формулировку отрицания сложного утверждения; обоснование некоторого утверждения; не выявляют и не могут разъяснить сущности ошибок...

Важен также вопрос формирования навыков критического мышления студентов. Научить проводить отличия между фактическими сведениями и оценочными суждениями; находить различия между фактами и предположениями; определять ошибки в рассуждениях; отличать существенные доводы от доводов, не относящихся к делу; проводить разграничение между обоснованными и необоснованными оценками; формулировать собственные заключения, указывая на их предпосылки – вот еще ряд проблем, стоящих перед преподавателем логики.

Учитывая вышеизложенное, можно рекомендовать обсуждение возможности перераспределения акцентов в изучении курса логики. Особое внимание уделять при этом тем темам, которые направлены на формирование навыков, востребованных в дальнейшей профессиональной деятельности. Так, можно самостоятельную и домашнюю работу студентов сориентировать с учетом выбранной специальности; для наиболее подготовленных студентов определить усложненные задания; использовать творческие задания в ходе ведения лекций и практических занятий; моделировать профессионально направленные ситуации с учетом специфики предмета логики; проводить деловые игры или творческие задания с имитацией выполнения профессиональных задач.

Весьма успешно использование логических методов в процессе аудиторной и внеаудиторной работы со студентами в ходе проблемного обучения. В этом направлении помогут циклы логических задач по установлению логических отношений между понятиями и выполнению логических операций с понятиями; умению правильно формулировать суждения; анализу правильности умозаключений из системы сложных суждений; анализу правильности непосредственных умозаключений; анализу правильности силлогизмов; аналогии; выдвигению и проверке гипотезы; выявлению логических ошибок в доказательствах и др.

Перечисленное – является лишь перечнем наболевших проблем. Вместе с тем, от их решения во многом будут зависеть не только мыслительные навыки, но и общекультурный уровень будущих специалистов.

В. В. Гаджусев, студ., КНУТШ, Київ
gadzyev@ukr.net

ПЕРЕДУМОВИ НЕФОРМАЛЬНОГО ПІДХОДУ В ЛОГІЦІ

Звичайно, неформальна логіка не виникає на порожньому місці сама по собі. У ХХ ст. передумовами її створення можна назвати праці американця С. Тулміна (S. E. Toulmin) та бельгійця Х. Перельмана (Ch. Perelman). С. Тулмін розробив концепцію "працюючої логіки", яку він виклав у книзі "Використання аргументів" ("The use of argument", 1958). Х. Перельман – концепцію "нової риторики", яку він виклав в книзі "Нова риторика: трактат з аргументації" ("La Nouvelle Rhétorique", 1958). Схожість цих двох концепцій передусім полягає в тому, що в них критикується формальна логіка.

С. Тулмін підкреслює, що формальна логіка – це "ідеальна логіка", а неформальна логіка – це логіка, яка працює, "працююча логіка". Х. Перельман вважає, що логіка дуже тісно підійшла до математики, і зовсім залишила гуманітарні науки. Доведення, які наводять у математичних теоріях, не працюють у гуманітарному знанні. Тому для математики та природничих наук Х. Перельман використовує термін "доведення", а для гуманітарних наук – "аргументація". Таким чином, формальна логіка для нього є "логікою доведення", а неформальна – "логікою аргументації". Ще одна річ яка об'єднує С. Тулміна та Х. Перельмана, це те, що вони обґрунтовували свої позиції на прикладі аргументацій, які наводять у судових засіданнях.

Суддя пов'язаний з системою законів, якими він повинен оперувати. При цьому він зобов'язаний судити. Він повинен дати відповідь, чи можна той або інший закон застосувати до певного випадку, і одночасно обґрунтувати, яким чином він погоджує своє рішення із законами. Отже, і суддя, і вчений у професійній діяльності щось доводять, обґрунтовують. Але роблять це по-різному. У судді часто не вистачає аргументів для переконливого обґрунтування своєї позиції. У зв'язку з цим він, намагаючись прийняти певне рішення з множини можливостей обирає найбільш вірогідну. Це визначає ймовірнісну, правдоподібну природу судового рішення. Х. Перельман стверджує: "висновки, які є підставами наших рішень, найчастіше складаються з думок, які ми розглядаємо як найбільш вірогідні. До цих думок ми приходимо за допомогою висновків, які базуються не на аналітичній логіці, а на допущеннях, які досліджують у теорії аргументації, яка є правильною для всього людства" [*Perelman Ch., Olbrechts-Tyteca L. The New Rhetoric // A Treatise on Argumentation. – Notre Dame etc., 1969. – P. 242*].

У зв'язку з вищенаведеним обидва науковці стверджують, що формальна логіка не може розкрити проблеми багатьох сфер інтелектуальної та практичної діяльності, зокрема тих, які відносяться до сфери комунікації. Треба розробляти нову логіку, новий неформальний підхід до аналізу аргументації.

На сьогодні неформальні дослідження аргументації в сучасній логічній літературі репрезентовані різноманітними концепціями, школами, персоналіями. Більш за все такі дослідження розповсюджені у Канаді, США та Нідерландах. Серед канадських науковців можна назвати: Ентоні Блейра (J. Anthony Blair, University of Windsor Ontario), Роберта Пінто (Robert C. Pinto, University of Windsor Ontario), Джона Вудса (John Woods, University of Lethbridge, Alberta), Ральфа Джонсона (Ralph H. Johnson, University of Windsor Ontario). Серед американських науковців: Стефана Тулміна (Stephen Toulmin), Джонатана Адлера (Jonathan E. Adler), Джеймса Фрімана (James B. Freeman). Представники відомої на весь світ нідерландської школи: Пітер Хутлосер (Peter Houtlosser, University of Amsterdam, Amsterdam), Франс ван Еемерен (Frans. H. Van Eemeren, University of Amsterdam, Amsterdam), Роберт Гроотендорст (Robert Grootendorst, University of Amsterdam, Amsterdam). Неформальна проблематика в останній час також активно розглядається на конференціях, симпозіумах, круглих столах у країнах СНД. Серед них

найбільш відомі конференції, які проводяться у Москві, Києві, Санкт-Петербурзі та Калінінграді.

На сьогодні багато питань з аргументативної проблематики залишаються дискусійними. Так, досі не розроблений загальнозживаний категоріальний апарат сучасної теорії аргументації. Але, не зважаючи на це, можна виділити певні характеристики, які об'єднують це різноманіття поглядів і дають можливість говорити про існування неформального підходу до аргументації в цілому.

Н. М. Гайдич, канд. філос. наук, НПУ ім. М. П. Драгоманова, Київ

ВНЕСОК ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКОЇ ЛОГІКИ ГЕНРІХОМ СТРУВЕ У ВИВЧЕННЯ ПИТАННЯ ПОШИРЕННЯ ЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ В УКРАЇНІ XVI–XVII ст.

Тісний історичний зв'язок українського і польського народів дає підставу до вивчення історико-філософської спадщини видатного російсько-польського філософа Генріха Струве (1840–1912). Його дослідження історії розвитку польської логіко-філософської думки роблять можливим ґрунтовнішим та детальнішим вивчення умови становлення українського логіко-філософського знання. Оскільки формування та становлення логіки в Україні XVI–XVII ст. політично, адміністративно, духовно та культурно тісно пов'язане з аналогічними процесами в Польщі, огляд досліджень Генріха Струве дає можливість повніше зрозуміти та проаналізувати умови розвитку логіко-філософських вчень в Україні вищезазначаного періоду.

Період розквіту Краківської академії і до панування єзуїтів (від початку XV – до початку XVII ст.) польський філософ визначає як прогресивний і величний період в польській філософії, що розвивалась на рівні з світовими тенденціями і обіцяла велике майбутнє.

Вивчення розвитку логіки в Польщі дозволяє прослідкувати шляхи та джерела поширення європейських логіко-філософських вчень в Україні XVI ст. Вагому роль в становленні вітчизняної логіки відіграли логічні дослідження Міхаеля з Вроцлава (помер 1533). Він в логіці притримувались поглядів Петра Іспанського. В 1504 році була видана робота з діалектики Міхаеля з Вроцлава, професора теології в Краківській Академії. Його праця була шанована і декілька раз переведена за кордоном. Він значну увагу приділяє викладу формальної логіки. Намагається наскільки це можливо розглянути схоластичні операції і особливості. Генрх Струве піддає детальному аналізу роботу даного автора. Так, зазначає Г. Струве, у першій частині діалектики Міхаеля з Вроцлава розглядаються висловлювання та його види, детально досліджуються судження які поділяються автором на категоричні і гіпотетичні. Друга частина роботи присвячена вивченню силлогізму де детально аналізується його структура, види та фігури. Третя частина – діалектична логіка. в цьому розділі в доступному вигляді подаються правила міркування за "Топікою" Петра Іспанського. За допомогою звернення до авторитету останнього і Аристотеля в четвертій і п'ятій частині роботи Міхаеля з Вроцлава критикується вчення софістів.

Останній розділ логіки є збіркою практичних завдань з творів авторів логічного диспуту. Таким чином, зважаючи на відсутність достовірного визначення літературно-джерельної бази в католицьких освітніх закладах на території України XVI–XVII ст., з високою мірою ймовірності можна стверджувати про те, що саме роботою Міхаеля з Вроцлава послуговувались при викладанні логіки у вітчизняних католицьких школах.

Цікавим для становлення української логіко-філософської думки є аналіз досліджень представників еkleктизму в Польщі XVI ст. На Україні перші еkleктичні нотки в логіко-філософських дослідженнях простежуються лише в діяльності ректора і викладача Київської братської школи К. Саковича, який за свідченнями істориків отримав освіту в Замойській католицькій школі та Краківській академії. Поширення вчення Цицерона, стоїків та древногрецької філософії у нас відбулося не без впливу польської еkleктики.

Європейський еkleктизм, як зазначає в своїй роботі Г. Струве поширюється в Польщі в другій половині XVI ст. Одним із найвідоміших його представників був Яков Горскі Г. Струве вивчаючи логіко-філософський трактат Якова Горскі зазначає, що в своїй роботі окрім логіки Аристотеля і Цицерона, яка була об'єктом вивчення емпіриків, автор посилається на Агріколу, Пероніуса, Яна Штурма, Грегора Трапезунського, Петра Рамуса, Бартоломея Віотуса, Яна Цезаріуса і ін представників сучасної йому логіко-філософської думки. Окрім того, за свідченням Г. Струве Яков Горскі демонструє відмінність між поняттями "діалектика" і "логіка".

Аналіз Г. Струве польської логіки в XVI ст. дає можливість зрозуміти певні тенденції і в вітчизняній логіко-філософській думці. Так, наприклад, стає зрозумілим, що аналогічно до тогочасної України, логіка в XVI–XVII ст. в Польщі формувалась і розвивалась в стінах освітніх закладів. Також, Г. Струве, в цей період визначає посилений вплив церкви, в даному випадку католицької. Однак, якщо останній фактор, а саме контролювання польської освіти єзуїтами, розглядається Генріхом Струве для Польщі як негативний, то розповсюдження католицизму на території України для поширення логічних знань має прямо-протилежне значення. Католицькі освітні заклади доносили світові наукові досягнення до вітчизняного слухача, що сприяло розвитку логіко-філософської думки.

А. В. Глинчикова, асп., СПБНИУ ИТМО, Санкт-Петербург, Россия
anjuta@list.ru

ОСНОВОПОЛОЖЕНИЯ "ЛОГИКИ ВОЛИ" ЭРНСТА МАЛЛИ

В 1926 г. Э. Малли предложил первое деонтическое исчисление. Он попытался формально выразить понятие агентно-зависимой нормативности. Малли разграничил долг, выступающий выражением стратегической цели агента, и деонтическое агентно-независимое безусловное должествование, выражающее внешнее по отношению к действующему агенту обязательство. Деонтическое исчисление, названное им Deontik ("Деонтика") сформулировано в его сочинении "Основоположения должествования: Элементы логики воли" (нем.: Grundgesetze des Sollens:

Elemente der Logik des Willens), опубликованном в 1926 году в Австрии. До сих пор труд Малли не был известен отечественному исследователю.

Малли выделяет две разновидности импликаций, истинностно-функциональную, близкую к материальной, и нормативную.

Истинностно-функциональную импликацию Малли выражает следующим образом: "А подразумевает В" значит то же, что и "то, что А существует, а В не существует, не имеет места".

Далее Малли говорит о долженствовании и требовании.

Он пишет о долженствовании так: Волеие, которое направлено на значение А, выражается в положении: А должно существовать (факт должен быть). Это долженствование, а точнее Должно быть положения дел, соответствует волеию как противопоставление: оно приписывается объекту, а именно положению дел, на которое ориентируется волеие. Теперь можно сказать: что А должно быть, означает ни что иное, как то, что А желаемо кем-то; отношение, которое состоит в том, что кто-то желает А, создает инверсию: А должно быть.

Понятие долженствования – необходимость существования положения вещей – это базовое понятия деонтики. Если А – это положение дел, то "А должно быть", "А должно быть" – тоже положение дел, но особого вида; можно назвать его требованием в чисто объектном смысле этого слова, которое не принимает во внимание ни волеие, ни желающего.

Малли вводит нормативную импликацию, в которой требование выступает в качестве элемента; в первую очередь во внимание принимаются отношения, такие как "если А (существует, подтверждается), то и В должно быть", т. е. "А предполагает, что должно быть В". Это отношение можно выразить короче, как "А требует В" (A fordert B).

Далее Малли выделяет основные принципы долженствования. Их 5.

Первый принцип гласит: если положение дел должно быть, то должен быть и каждый имплицит этого положения дел. Отсюда вытекает также связь: если при условии положения дел А должно быть положение дел В – если, как мы говорим, А требует В – и, если В подразумевает положение дел С, тогда также необходимо, что при этом условии А должно быть С – что А требует С. – Эта связь выражает первый деонтический принцип Малли. Положение может называться принцип "с требованием" или принцип логичности, потому что желание, которое принимает его во внимание, логично.

Второе основное свойство воления находится во взаимосвязи с логичностью. Если каким-либо лицом или организацией отдается распоряжение в случае подтверждаемости положения дел М, а затем выдвигается второе требование, то сразу возникает вопрос, как эти оба требования друг с другом уживаются. Если в одном случае М требует А, а в другой ситуации в аналогичном случае В, то сейчас М требует А и В, речь здесь идет о том, как оба эти положения дел уживаются вместе. В сущности воления заключается то, что требование А и требование В в одном и том же случае составляют требование сосуществования А и В или конъюнктивного составного положения дел АВ. Если при условии М должно быть положение дел А, и при аналогичном условии должно

быть положение дел В, то при условии М должно быть положение дел АВ. Требования, которые зависят от условий, объединяются в одном требовании совокупных содержаний и могут быть таковыми заменены: все они образуют единственное требование. Это положение называется принципом соединения или объединения.

Два первых принципа касаются условных требований, таких, которые встречаются нам в распоряжениях и предписаниях общего вида, в государственных законах. Здесь долженствование завязано на условии, которое не всегда необходимо, но всегда в строгом соответствии со смыслом, т. е., если имеется в виду точное распоряжение, то ставится условие для его вступления в силу. Закон, который, к примеру, устанавливает, что тот, кто имеет доход m Крон, должен выплачивать подоходный налог в размере n Крон, если выставляется требование, то в последующем должна появиться импликационная связь: если кто-либо получает такой-то доход, то должен платить такой-то налог. Условное требование "если А(есть), то должно быть В" эквивалентно необходимому "это должно подтверждаться: если А (есть), то В (есть)". Об этом говорит принцип III. Этот принцип называется принципом выделения.

В первых трех принципах было только установлено то, что заложено в сути каждого требования, разница в полномочиях еще не введена. О чем эти положения свидетельствуют, это форма: если это должно быть, то и то также должно быть; но ни один из них не утверждает, что что-то должно быть истинным. Четвертый принцип гласит: существует (как минимум) одно положение дел, которое должно быть истинным.

Для пятого принципа нужно установить, что противоречивому суждению не соответствует истинное положение дел, а противоречащему требованию – истинное существующее долженствование. Пятое положение гласит, что требуется то, что обязательно должно быть, а не его отрицание. Это положение названо основным принципом непротиворечивости (истинного) долженствования.

Из этих пяти принципов Малли выводит 35 теорем, некоторые из которых сам Малли называл странными.

Эрнст Малли внес ощутимый вклад в развитие деонтической логики, он был первым, кто попытался построить деонтическое исчисление. Но до сих пор работа Малли не была известна отечественным исследователям, однако автором данного тезиса его труд был переведен на русский язык.

***С. В. Глушановська, студ., НУ "ЮАУ ім. Я. Мудрого", Харків
svetil.glushanovskaya@mail.ru***

ЛОГІЧНЕ ПІДҐРУНТЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ ЗЛОЧИНІВ

Логіка потрібна скрізь, де постає потреба приводити в певний порядок розрізнені емпіричні факти і знання, систематизувати їх і визначати точну суть поняття. В цьому юриспруденція не є винятком; для науки

необхідно застосування логічного підґрунтя в усіх її галузях, й, особливо, це важливо для кримінального права, де точність і конкретна визначеність понять відіграє особливу роль, оскільки значне відхилення від логічного підґрунтя може призвести до неминучих наслідків.

Кваліфікація злочинів – визначення конкретної суті, якості певного суспільно небезпечного діяння, його факт, об'єктивних і суб'єктивних ознак, встановлення їх тотожності юридичним, об'єктивним та суб'єктивним ознакам певного складу злочину. Оскільки будь-який склад злочину містить обов'язкові елементи (об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт, суб'єктивну сторону), то кваліфікація саме і полягає у встановленні таких факт, ознак, які б точно відповідали цим елементам конкретного злочину.

У логічному відношенні кваліфікація злочину – співвіднесення окремої суспільно небезпечної дії (бездіяльності) до певного "свого класу" (сукупності) предметів, застосування до скоєного одного з кримінально-правових понять (статті закону), передбачених законом.

У науці кримінального права найпоширенішою є триступенева класифікація об'єктів (як логічна операція) "за вертикаллю" (загальний, родовий і безпосередній). Ця класифікація ґрунтується на співвідношенні філософських категорій "загального", "особливого" і "окремого".

Кваліфікація злочинів може розглядатися як процес і як результат цього процесу. Як процес кваліфікація злочинів є логічною послідовністю діяльності правозастосовних органів, логічним процесом пізнання, що характеризується такими основними етапами:

- по-перше, виявлення фактів, об'єктивних та суб'єктивних ознак вчиненого суспільно небезпечного діяння як конкретного соціального явища, аналіз їх змісту;
- по-друге, вибір конкретної кримінальної-правової норми, яка передбачає таке діяння, усвідомлення і правильне тлумачення закріплення у законі юридичних, об'єктивних і суб'єктивних ознак;
- по-третє, встановлення тотожності фактів, діянь юридичним нормам: встановлення точної відповідності об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта, суб'єктивної сторони вчиненого діяння ознакам об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта, суб'єктивної сторони конкретного складу злочину, який передбачається в Особливій частині Кримінального кодексу України

У Класифікації злочинів поступово визначилися чотири категорії злочинів: невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі. В основу такої класифікації покладено критерії: матеріальний (характер і ступінь суспільної небезпечності) та формальний (вид і розмір покарання, передбаченого у санкції статті). Необхідність визначення не тільки матеріального, а й формального критерію зумовлена тим, що **відповідно до законів логіки будь-яка класифікація виконає свої завдання лише тоді, коли її критерій визначений чітко, однозначно.**

Матеріальний критерій – суспільна небезпечність, що є оціночним поняттям, предметом оцінки з боку законодавця. Оцінюючи певне суспільно-небезпечне діяння як злочин, законодавець передбачає відповідне

покарання за нього в Особливій частині КК України. Отже, покарання відображає характер і ступінь суспільної небезпечності конкретного злочину і може виконувати роль форм, критерію, який дає точний, однозначний вимір її через розмір покарання.

Таким чином, присутність логічного підґрунтя є однією з належних умов кримінально-правової кваліфікації злочинів.

Д. Ю. Грудінін, студ., НаУКМА, Київ
dmygryk@gmail.com

ВІДНОШЕННЯ ЛОГІЧНОГО СЛІДУВАННЯ У ЛОГІЦІ ЗАМОВЧУВАНЬ

Логічний наслідок – поняття, дати якому означення вкрай проблематично. Досить часто "словесним" (тобто неформальним) чином його попросту описують за допомогою синонімів. Точніше пояснити або визначити це поняття намагається логіка. Так, в класичній логіці логічний наслідок визначають як "твердження, що є істинним на кожній інтерпретації, на якій є істинними його засновки". Відношення ж між засновками і логічним наслідком, або висновком, називають відношенням логічного слідування. Проте для того, щоб "мати право" називатись відношенням логічного слідування, відношення між твердженнями мусить задовольняти низці властивостей.

Якщо вважати необхідною характеристикою будь-якої логічної системи несуперечність, маємо накласти обмеження на операцію логічного слідування: вона на жодному кроці не повинна видати нам заперечення уже наявної в системі формули. В класичному відношенні логічного слідування |– цього дозволяє досягти така важлива його властивість як *монотонність*. Ця властивість формулюється так [Aldo Antonelli G. Non-monotonic Logic // Stanford Encyclopedia of Philosophy: <http://plato.stanford.edu/entries/logic-nonmonotonic/>]: **якщо $((\Gamma \vdash \varphi) \text{ і } (\Gamma \subseteq \Delta))$, то $(\Delta \vdash \varphi)$** і означає, що додавання нових засновків не повинно скасовувати раніше зроблених висновків.

Проте в житті часто доводиться стикатися із *немонотонними* (non-monotonic), або *спростовними міркуваннями* (defeasible reasoning), тобто такими, в результаті яких отримані раніше висновки можуть бути спростовані новою інформацією. Отже, маємо потребу формалізувати подібні міркування так, щоб отримане в результаті формалізації відношення все ж "мало право" називатися відношенням логічного слідування.

Бажано, щоб відношення немонотонного логічного слідування |~ задовольняло таким властивостям:

Супракласичність (Supraclassicality): **якщо $(\Gamma \vdash \varphi)$, то $(\Gamma \vdash \sim \varphi)$.**

Рефлексивність (Reflexivity): **якщо $(\varphi \in \Gamma)$, то $(\Gamma \vdash \varphi)$;**

Переріз / обмежена транзитивність (Cut): **якщо $((\Gamma \vdash \varphi) \text{ і } (\Gamma, \varphi \vdash \psi))$, то $(\Gamma \vdash \psi)$;**

Обмежена монотонність (Cautious Monotony): **якщо $((\Gamma \vdash \varphi) \text{ і } (\Gamma \vdash \psi))$, то $(\Gamma, \varphi \vdash \psi)$.**

Так, оскільки на немонотонне відношення логічного слідування накладаються слабші вимоги, ніж на класичне відношення логічного слідування, то те, що класично слідує із множини засновків, мусить слідувати із неї і немонотонно (це задається умовою супракласичності). Обмежена монотонність означає, що при додаванні до множини засновків Γ зроблених з неї висновків (і отримуючи множину Γ') множина висновків із нової Γ' не втратить жодної формули, яка була в множині висновків із Γ . Обмежена транзитивність разом із обмеженою монотонністю дають таку властивість: $(\Gamma \vdash \varphi) \rightarrow \forall \psi ((\Gamma \vdash \psi) \leftrightarrow (\Gamma, \varphi \vdash \psi))$, яка означає, що при додаванні до множини засновків Γ зроблених з неї висновків (і отримуючи множину Γ') множина висновків із Γ' буде такою самою, як множина висновків із Γ . Рефлексивність означає, що будь-яке твердження Γ слідує із Γ [Ibidem].

Надалі ми перейдемо до опису такого варіанту формалізації немонотонних міркувань, як *логіка замовчувань* (default logic), з тим, щоб потім подивитися, наскільки задане в ній відношення логічного слідування задовольняє вказаним властивостям.

Логіка замовчувань – це логіка, що містить в собі *правила замовчування* виду $(\gamma: \theta / \tau)$, де γ, θ, τ – висловлювання, які називаються відповідно *вимогою*, *обґрунтуванням* і *висновком* замовчування [Ibidem].

Теорію із замовчуваннями (a default theory) називають пару (W, Δ) , де W – множина тверджень, Δ – (скінченна) множина правил замовчування. Кажуть, що правило замовчування $(\gamma: \theta / \tau)$ *активізується* парою (T_1, T_2) множин речень, тоді і тільки тоді, коли $(T_1 \vdash \gamma)$ і $\neg(T_2 \vdash \neg\theta)$ [Ibidem].

Множина тверджень E називається *розширенням* теорії із замовчуваннями (W, Δ) , якщо і тільки якщо:

- E замкнена щодо операції класичного слідування;
- $E = E_0 \cup E_1 \cup E_2 \cup \dots \cup E_n \cup \dots$;

де $E_0 = W$; $E_{n+1} = E_n \cup \{ \tau \mid \text{правило замовчування } (\gamma: \theta / \tau) \in \Delta \text{ активізується парою } (E_n, E) \}$ [Ibidem; Чернокутов Ю. Ю. Немонотонная логика // Символическая логика : учебник. – СПб., 2005. – С. 461].

Отже, розширення теорії із замовчуваннями (W, Δ) – це, грубо кажучи, множина W плюс множина усіх взаємно несуперечливих висновків із даної теорії. Ясно, що теорія може мати декілька розширень, які можуть бути взаємно суперечливими.

Отже, що можна сказати про відношення логічного слідування для так заданої довільної теорії із замовчуваннями? [Див., зокрема, Koons R. Defeasible Reasoning // Stanford Encyclopedia of Philosophy: <http://plato.stanford.edu/entries/reasoning-defeasible>].

По-перше, в процесі застосування правил замовчування важить те, в якій послідовності ми застосовуємо правила замовчувань із Δ (або те, в якій послідовності ми подаємо твердження із W на вхід цих правил), оскільки в результаті можна отримати різні розширення теорії. Ми не маємо жодного механізму, який би вказував, в якому порядку застосовувати ці правила, і жодного критерію для оцінки важливості інформації.

По-друге, правила замовчування дозволяють зберегти несуперечливість кожного із розширень. Проте в результаті ми можемо отримати декілька несумісних розширень, без надання жодного механізму для вибору між ними. Відтак вибір розширень виявляється довільним.

По-третє, логіка замовчувань, хоч і задовольняє умовам супракласичності, рефлексивності і обмеженої транзитивності, але не задовольняє умові обмеженої монотонності (тому ми і можемо отримати декілька несумісних розширень).

**В. В. Долгоруков, препод., НИУ ВШЭ,
стажер-исследователь, ИГИТИ, Москва, Россия**
v.dolgorukov@gmail.com

ЭПИСТЕМИЧЕСКИЕ ИМПЛИКАТУРЫ И БАЙЕСОВСКИЕ ИГРЫ С НЕПОЛНОЙ ИНФОРМАЦИЕЙ

С формулировкой знаменитого грайсова Принцип Кооперации (*"Твой коммуникативный вклад на данном шаге диалога должен быть таким, какого требует совместно принятая цель (направление) этого диалога"*) связан ряд принципиальных затруднений. Некоторые из них преодолевается в постграйсианских прагматических теориях (в частности, в теории релевантности). Альтернативный принципу Кооперации Принцип Релевантности формулируется: во-первых, в качестве Когнитивного Принципа (человеческое познание приспособлено к максимизации релевантности) и, во-вторых, в качестве Коммуникативного Принципа (высказывания порождают ожидание максимальной релевантности). С точки зрения, создателей теории релевантности – Спербера и Уилсон, "у человека есть произвольная склонность максимизировать релевантность не в силу нашего явного выбора (что на деле происходит редко), а в силу того, как именно развивались наши когнитивные механизмы".

Теорию релевантности можно рассматривать как попытку натуралистически проинтерпретировать классический грайсианский подход, что является безусловным достоинством теории. Но при этом, в теории релевантности отсутствует явная вычислительная модель, что приводит, в частности, к серьезным затруднениям в описании процедуры обработки количественных импликатур.

Хорошим претендентом на роль такой вычислительной модели является теория оптимальности. Эта исследовательская парадигма хорошо зарекомендовала себя в фонетике, имеет ряд приложений в синтаксисе, возможно, ее применение окажется успешным и в прагматике. Теорию оптимальности и теорию релевантности сближает "минимализм" описания, стремление опираться на единственный принцип в качестве базового; а также – общее для постграйсианских теорий стремление преодолеть "трансцендентальный" характер аргументации (и с точки зрения теории релевантности, и с точки зрения теории оптимальности – весь спектр прагматических феноменов должен описываться явными когнитивными механизмами).

Одно из преимуществ теории оптимальности применительно к структуре взаимодействия коммуникативных максим состоит в том, что максимы могут быть иерархически упорядочены относительно порядка их соблюдения. В стандартном для теоретико-оптимальных моделей смысле, порядок приоритета максим "A1 >> A2" будет определять в качестве наиболее оптимальной ситуацию, в которой выполняются обе максимы, менее оптимальной – ситуацию, в которой не соблюдается только последняя максима, и наименее оптимальной будет считаться ситуация, при которой не соблюдается первая максима.

Теоретико-оптимальный подход к моделированию разных порядков приоритета может быть выражен внутри теоретико-игровой прагматики при помощи байесовских игр с неполной информацией. Варианты приоритета прагматических максим могут выражаться через разные структуры вложенных игр, а сам факт доминирования одной максим на другой выражается через значение платежной функции.

Теория игр применительно к сфере лингвистической прагматики можно рассматривать как стремление исходить из единственного допущения о рациональности участников коммуникации (рациональность трактуется стандартным для теории игр образом – стремлением каждого игрока к максимизации полезности).

Предположение о доминировании правил позволяет решить ряд проблем, связанных с эпистемическими импликатурами (импликатурами, которые несут информацию о самом характере коммуникации). Поскольку порядок приоритета правил может быть различным, байесовские игры с неполной информацией позволяют охарактеризовать эпистемические импликации как расширение классов скалярных и количественных импликатур.

Выполнено при поддержке РГНФ, проект "Теоретико-игровые основания прагматики" (12-03-00528а).

О. А. Загудасва, студ., КНУТШ
olesya2013@gmail.com

ОСНОВНІ ПРАВИЛА ДІАЛЕКТИЧНОЇ СИСТЕМИ Ч. ХЕМБЛІНА

У своїй визначній праці "Помилки" (Fallacies) Ч. Хемблін писав, що найкращим шляхом дослідження помилок є побудова діалектичної системи, яка моделює дискусії, діалоги, які нас оточують, контексти помилок, наближені до реальності [*Hamblin C. L. Fallacies. – London, 1970. – P. 253–283*].

Діалектичні системи можуть розглядатися дескриптивно і формально. У першому випадку мова йде про ті правила, які встановлюються в процесі ведення діалогу в реальному житті. У другому випадку встановлюється проста система правил, яких необхідно чітко дотримуватися, навіть якщо вони лише наближені до реальності.

Діалектичні системи обов'язково мають включати "гравців" та їхні "дії". Окрім цього, є "поле обов'язків" – набір тверджень-правил, які ви-

значив для себе кожен гравець. Оскільки ідеал "раціональної людини", як її називає Ч. Хемблін, зустрічається рідко, то ці обов'язки можуть варіюватися залежно від необхідності.

Тож, Ч. Хемблін запропонував певну систему, в якій є два учасники – Білий і Чорний, які по черзі роблять певні дії – запитують або відповідають на питання. Є п'ять основних правил, за якими можуть виражатися твердження:

- 1) "Твердження S", або, в певних випадках, "Твердження S, T";
- 2) "Немає обов'язків S, T, ... X" для будь-якої кількості S, T, X;
- 3) "Запитання S, T, ... X?" для будь-якої кількості тверджень;
- 4) "Чому S?", для будь-якого твердження S, яке не є аксіомою;
- 5) "Рішення S".

Бачимо, що кожен гравець має поле обов'язків, яке містить аксіоми, кожен може задати питання (3) і (4). Але Ч. Хемблін відмічає, що найпростіші системи можуть бути побудовані на виключенні якогось із правил, тобто, на чотирьох з п'яти. Їхнє дотримання в діалектичній системі дає можливість пояснити формулювання допустимих наступних рухів для кожного попереднього. А "рішення S", очевидно, є прохання іншого учасника відмовитися від подальших стверджень, заперечень чи питань.

У діалозі першим починає діяти Білий, а далі вони по чергово змінюються. При чому зміна може бути не лише в черговості ходу, але й в ролях, тобто, запитує оратор чи відповідає. Це ілюструється наступним прикладом:

Білий	Чорний
1. Чому $\neg B$?	Твердження A, $A \supset \neg B$
2. Немає обов'язку $A \supset \neg B$ Чому $A \supset \neg B$?	Немає обов'язку $A \supset \neg B$
3. Твердження B.	Чому B?
Твердження A, $A \supset B$	Чому $A \supset B$?

Цей приклад показує, що, по-перше, учасники можуть мінятися ролями. На третьому кроці Білий зробив лише твердження, перестав бути запитуючим. Чи вірно, що лише Білий є ініціатором зміни ролі як своєї, так і Чорного. На нашу думку, ні. Обидва мають рівні можливості запитувати, стверджувати та заперечувати, тому що (як бачимо на другому кроці) кількість речень на одному кроці може бути більше одного. Також цей приклад ілюструє те, що учасник може відмовлятися від своїх тверджень, як це зробив Чорний у другому кроці. Таким чином, можливість зміни власних тверджень робить такий діалог більш складним, на відміну від діалогу, в якому учасники повинні до кінця дотримуватися обраних на початку висловлювань.

Щодо правил дії поля обов'язків учасників, то є п'ять правил, встановлених Хембліном:

- 1) "Твердження S" включає S в поле обов'язків оратора;
- 2) "Твердження S, T" також включає S і T в поле обов'язків оратора;

3) "Немає обов'язку $S, T, \dots X$ " викреслює з поля обов'язків оратора будь-яке $S, T, \dots X$, якщо це не є аксіомою;

4) "Запитання $S, T, \dots, X$?" включає твердження S або T або $\dots X$ в поле оратора, поки вони є там, і в поле слухача, поки він відповідає "Твердження $\neg(S \vee T \vee \dots \vee X)$ " або "Немає обов'язку $S \vee T \vee \dots \vee X$ ";

5) "Чому S ?" включає S в поле слухача, поки воно там є або він відповідає "Твердження $\neg S$ " або "Немає обов'язку S ".

Звичайно, це лише один із варіантів побудови діалогічної системи, в якому учасники не мають надмірно обмежуватися, вони набувають певної свободи самостійно вносити зміни в правила ведення діалогу залежно від своєї мети. Згодом Ч. Хемблін досліджував альтернативні формулювання правил, поля обов'язків і діалогічної системи в цілому.

Г. О. Ільченко, асп., КНУТШ, Київ
ilchenkoganna@gmail.com

ДЕСКРИПТИВНА ФУНКЦІЯ ЛОГІКИ

Серед більшості логіків, філософів розповсюджене загальноприйняте сприйняття логіки як науки, що займається вивченням відношення логічного слідування. Проте у ХХст., з розвитком неформальної логіки та появою нових логічних систем формальної логіки, таке однобічне сприйняття логіки призводить до проблеми несумірності фактично-нааявного логічного знання з теоретичним розумінням логіки як науки. Пріоритетність дедуктивної функції логіки ставиться під сумнів, логічна теорія потребує перегляду співвідношення дедуктивної та дескриптивної функцій логіки.

Я. Хінтікка у своїй роботі "Ревізія принципів математики" пояснює дедуктивну функцію логіки як "...конкретний прояв, який полягає в здатності виконувати логічні висновки, тобто робити дедуктивні висновки". [*Hintikka J. The Principles of Mathematics Revisited. – Cambridge, 1998. – Р. 4*]. Проте, дедуктивізм логіки не розглядається як головна функція логіки.

Друга функція – дескриптивна – здатність висловлювати зміст пропозицій: "Я буду називати функцію логіки (логічний концепт), який полягає в вираженні змісту математичних пропозицій дескриптивною функцією" [*ibid. – Р. 9*]. Слід зазначити, що розглядаючи дескриптивну функцію як можливість вираження логікою змісту висловлювань, можна поширити цю функцію, на мою думку, і на природну мову, тобто, вважати, що дескриптивна функція характеризується силою виразності логіки.

Як зазначає Хінтікка, дескриптивна функція логіки призводить до того, що багато цікавих феноменів в основах математики стають більш зрозумілими в світлі напруженості, яка часто виникає між дескриптивною та дедуктивною функціями логіки. На думку Хінтікки, і він не одноразово це стверджує, дескриптивна функція виступає першочерговою функцією логіки. Якби математичні пропозиції не були виражені в термінах логічних концептів, то було б не можливо справлятися, за допомо-

гою тільки логіки, з їхніми інференційними відношеннями, тобто, такими, які отримані шляхом виводу.

Нехтування дескриптивною функцією логіки особливо яскраво помітно в сучасних дискусіях щодо філософських проблем когнітивної науки. Центральну роль в цьому відіграло поняття репрезентації, особливо ментальної, хоча до деякої міри й лінгвістичної.

"Систематичне вивчення дедуктивної функції логіки відоме як теорія доведень (proof theory). Систематичне вивчення дескриптивної функції логіки відоме як теорія моделей" [Ibid. – Р. 11]. У роботі "Ревізія принципів математики" Я. Хінтікка стверджує, що деякі впливові логіки та філософи наполягали на неможливості теорії моделей як великомасштабної філософськи релевантної систематичної справи. В різних варіантах такі сумніви висловлювали Фреге, Рассел, Вітгенштайн, Карнап, Квайн та інші. Така недооцінка теорії моделей серед філософськи орієнтованих логіків може бути простежена до неможливості оцінити дескриптивну (репрезентативну) функцію логіки.

Таким чином, Я. Хінтікка виділяючи дві основні функції логіки: "дедуктивну" та "дескриптивну", наполягає на тому, що дескриптивна функція є базовою для логіки. Звичайно такий підхід призводить до ряду труднощів, наприклад, неможливість побудови скінченної аксіоматизації. Звичайно, IF-логіка Хінтікки має більшу силу виразності, наприклад, в ній можна виразити нескінченну множину, ніж логіка першого порядку Фреге-Расела, вона більше підходить для формалізації висловлювань природної мови, однак вона має меншу дедуктивну силу, тобто ми не можемо побудувати аксіоматизацію з скінченною множиною аксіом для логіки, яка може виражати нескінченність.

Тобто, ми повинні пожертвувати силою однієї з двох функцій заради досягнення певної мети. Впродовж багатьох століть логічна спільнота нехтувала саме дескриптивною функцією логіки, вважаючи головною, іноді практично єдиною. функцією логіки дедуктивну. Саме це призвело до ряду проблем, особливо до розриву логіки з філософією, та поєднання її з математикою, хоча і в математичній логіці виявляються проблеми, які можна зрозумівши лише звернувшись до дескриптивної можливості логіки. На мою думку, пріоритетність однієї з функцій логіки залежить виключно від мети використання логічної теорії, тому доречно звернутися до дескриптивної здатності логіки і дослідити всі її можливості та недоліки.

**О. С. Ковалевич, выпускник, Е. Н. Лисанюк, канд. филос. наук, доц.,
СПбГУ, Санкт-Петербург, Россия**
olia_29@list.ru

ПОЗВОЛЯЮЩИЕ НОРМЫ И ИЕРАРХИИ НОРМАТИВНЫХ СИСТЕМ

Вопросом о значении позволения в логике норм задаются многие исследователи философии права и логики норм. И. Бентам выделил два вида позволяющих норм: уполномочивание как наделение властью,

т. е. делегирование некоторого права от авторитета нормы к органу, уполномоченному этим авторитетом, и предоставление субъекту нормы возможности выбора между выполнением некоего действия и воздержанием от него. Кроме этого, И. Бентам разграничивает позволение и право. Предоставление права неверно описывать исключительно в терминах позволяющих норм, потому что оно в большинстве случаев подразумевает также введение некоторых обязательств – например, в целях обеспечения предоставленного права.

Е. В. Булыгин выделяет позитивные или негативные позволения. Позитивные позволяющие нормы предоставляют эксплицитные позволения, а негативные являются пробелами в праве, т. е. являются ситуациями "молчания права", которые не регулируются данным кодексом. Позитивные позволяющие нормы выполняют двоякую функцию. Помимо предоставления позволения, в случае, если имеется более одного авторитета нормы, и один из них более высокий, нежели другой, то позволения, предоставленные более высоким авторитетом, не могут быть отменены или ограничены более низким авторитетом. Таким образом, эксплицитные позволения могут служить своеобразными индикаторами иерархии нормативных систем.

В своих рассуждениях о соотношениях нормативных систем российский математик и логик А. С. Есенин-Вольпин также указывает на нормы различных уровней: нормы непосредственного действия и нормы подведения под действие нормы. Систему правил, регулирующую действие субъекта, ученый называет характером. Характер нормы указывает не только на некое правило поведения, адресованное субъекту нормы, но также определяет "уровень" данной системы в иерархии имеющихся нормативных системы.

В сообщении будут предложены примеры, иллюстрирующие различные виды позволений. На основе этих примеров будут сопоставлены подходы И. Бентама, Е. Булыгина и А. Есенина-Вольпина к позволяющим нормам, после чего будет уточнена классификация позволяющих норм.

*Г. Ю. Коваль, студ., НУ "ЮАУ ім. Я. Мудрого", Харків
kowal.anna@yandex.ru*

ЗНАЧЕННЯ ВИЗНАЧЕНЬ ЮРИДИЧНИХ ТЕРМІНІВ У ПРАВОЗНАВСТВІ

У природній мові ситуація наявності багатозначних, неточних і незрозумілих висловів є цілком припустимою, у спеціалізованих мовах наук намагаються запобігти виникненню та існуванню подібних висловів. У таких випадках однозначність, усність і точність – це три вимоги, що висувають до мови будь-якої науки, зокрема до мови права.

У правовій науці існують логічні помилки, пов'язані з наявністю логічних суперечностей між окремими нормативними розпорядженнями, порушення домірності визначення понять; тавтологія – повторення одного терміна в іншому, наприклад, "живі тварини", "ліс як деревна рослинність"; визначен-

ня одного невідомого терміна через інший невідомий, наприклад, визначення оперативно-розшукової діяльності як виду діяльності, здійснюваної шляхом проведення оперативно-розшукових заходів, та ін.

Значення терміну обумовлюється виключно тим змістом, який вкладають у нього мовці, отже, термін не може бути правильним або неправильним, суворо кажучи, він може бути будь-яким. Тому під час дискусій є некоректними поширення спору щодо істинності або "правильності" визначення того чи іншого терміну. Навряд чи можна довести, що якийсь термін може визначатися лише певним чином. Так, наприклад, якщо взяти ключове у визначенні предмету земельного права як галузі права поняття "земля", ми побачимо, що в залежності від контексту, воно може застосовуватися у різних значеннях: 1) як планета, (2) як суходіл, (3) як ґрунти – верхній шар земної поверхні, придатний для життя рослин, (4) як економічна категорія – загальний засіб праці і основний засіб виробництва у сільському господарстві, (5) як територія з угіддями, якою хтось володіє, територія з правовим режимом, тощо. В межах одного розуміння можуть також існувати різні підходи до наповнення поняття "земля" конкретним змістом. Тому розуміння поняття "земля", використане при визначенні предмету земельного права, потребує уточнення.

Невизначеність правової термінології у більшості випадків як практичної, так і теоретичної діяльності правознавця може призвести до небажаних результатів. Тому мова права містить, як правило, таку термінологію, яка відповідає вищезазначеним вимогам.

Так, наприклад, у судочинстві завжди потрібно знати, чи підпадають дії людини під ту чи іншу статтю закону. Від цього знання безпосередньо залежить життя та доля людини, визначення її винності або невинності. В зв'язку з цим у правових кодексах намагаються однозначно, чітко та ясно зафіксувати термінологію, яка використовується в судочинстві. Зокрема, намагаються чітко вказати, які саме дії підпадають під означення "злочину", "крадіжки", "спекуляції", "хуліганства" тощо.

Однак треба зазначити, що в праві також існують терміни, які можна охарактеризувати як багатозначні, нечіткі або неясні. Наведемо декілька прикладів.

У сучасній літературі з порівняльного правознавства щодо терміна "загальне право" зазначається: термін "загальне право", як зараз з'ясується, неоднозначний. Часто під цим терміном розуміють право англо-американської правової сім'ї в цілому. Окрім того, цей термін охоче протиставляють терміну "цивільне право", під яким розуміють правову систему країн континентальної Європи, що знаходиться під сильним впливом джерел римського права, і споріднені правові системи. Під "загальним правом" у вузькому значенні цього слова розуміють лише право англійських королівських судів. Його слід відрізнити, з одного боку, від "статутного" права, що формується законодавчими актами англійського парламенту, а з іншого боку – від права "справедливості".

У кримінально-правовій літературі щодо терміна "склад злочину" існує ціла низка спірних питань. Одне з них стосується його предметного значення, тобто визначення того, яке реальне явище позначає цей вислів.

Так, існує точка зору, що цей термін позначає законодавчу модель злочину, що містить сукупність юридичних ознак, які характеризують окремі елементи злочину і в сукупності утворюють його склад.

Прихильники іншої точки зору вважають, що термін "склад злочину" позначає соціально-правове явище, факт реального життя.

Ще за однією точкою зору цей вислів позначає суто теоретичну конструкцію, наукову абстракцію, яку майже кожен автор, котрий торкається проблеми складу злочину, розуміє і тлумачить по-своєму.

Наявність в мові права багатозначних, нечітких і неясних термінів не можна однозначно вважати її недоліком. Право – це не стала наука, а наука, що розвивається. Її розвиток може супроводжуватися невизначеністю термінології. Однак, застосовуючи подібні терміни у процесах дискусій, суперечок, у науковій діяльності, юрист повинен враховувати їхню невизначеність і оговорювати значення, в якому він їх застосовує, для того, щоб запобігти критичних зауважень або непорозумінь.

Отже, розглянувши дану проблему, стає зрозумілим те, що кожна наука, в тому числі й правова, безпосередньо пов'язана з необхідністю формулювання та використання різних термінів, що потребує відповідної техніки (у нашому випадку – юридичної). Задля правильно розуміння тексту законів та правової науки в цілому, необхідно пам'ятати про основні вимоги, які висуваються до юридичної термінології, це: однозначність, загальновизнаність, стабільність, доступність. Кожен юрист у своїй правозастосовчій діяльності має застосовувати дані вимоги, задля забезпечення верховенства закону, його ефективної дії, а також для єдності та точності юридичної термінології.

Н. А. Колотілова, доц., КНУТШ, Київ

ПІДТВЕРДЖЕННЯ ТА СПРОСТУВАННЯ В "РИТОРИЦІ" АЛКУЇНА ЙОРКСЬКОГО

У сучасній гуманітарній освіті риторика відіграє досить важливу роль. Дійсно, володіння мистецтвом публічних виступів є запорукою успіху в різних сферах суспільного життя. Насправді риторика є дуже давньою дисципліною, в якій протягом тривалого історичного розвитку відбувалась розробка питань впливу на аудиторію, обґрунтування точок зору оратора та критики позицій опонентів. З огляду на це досить цікавим є звернення до досвіду минулих століть, зокрема до епохи Середньовіччя, коли відбувається остаточне закріплення риторики в системі освіти.

Значний внесок в освітнянський рух того періоду зробив радник імператора Карла Великого Алкуїн Йоркський (735–804 рр.), якого вважають фундатором західноєвропейської схоластики. Його робота "Риторика" ("Діалог мудрішого короля Карла й Альбіна, вчителя, про риторику й чесноти") свідчить про те, що античний доробок у цій галузі був засвоєний Середньовіччям майже в повному обсязі стосовно її частин та основних понять. Алкуїн підкреслює, що мистецтво риторики складається

з п'яти розділів: винахід матеріалу, розташування його, виклад, запам'ятовування, виголошення (чітко зафіксовані в концепції Цицерона); має справу з красномовством трьох родів: урочистим, дорадчим, судовим (чітко зафіксовані в концепції Аристотеля); промова оратора повинна складатись із шести частин: вступ (exordium), оповідання (narratio), розчленування запитання (partitio, тобто демонстрація того, в чому ми згодні з противником, а що заперечуємо), підтвердження (confirmatio), спростування (reprehensio), завершення (conclusio).

Оскільки в сучасних умовах відбувається досить бурхлива розробка аргументативної проблематики, звернемо увагу на тлумачення понять підтвердження (confirmatio) й спростування (reprehensio) в "Риторичі" Алкуїна Йоркського. Слід відмітити, що більша частина цієї роботи, що стосується саме аргументативної проблематики, запозичена з роботи Цицерона "Про винахід" ("De Inventione"). Специфіка підтвердження як аргументації виявляється в наведенні таких доказів, що мають викликати довіру й надати ваги оратору, а специфіка спростування, навпаки, полягає в тому, щоб послабити докази супротивника. Досить важливою є думка про те, що джерела доказів в обох процесах є однаковими [див. *Алкуін*. Риторика. Диалог мудрейшого короля Карла і Альбіна, учителя, о риторике и добродетелях // Проблемы литературной теории в Византии и латинском средневековье. – М., 1986. – С. 206, 212; *Alcuin*. Disputatio de Rhetorica et de Virtutibus sapientissimi Regis Karli et Albini Magistri, 24, 32: <http://www.thelatinlibrary.com/alcuin/rhetorica.shtml>].

Досить яскраво це засвідчується прикладом шляху "співпокладання" ("per complexionem", можливо "per complexionem" – "дилеми", як у Цицерона [див. *Tulli Ciceronis M. De Inventione Liber Primus*, 44: <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/invention1.shtml#44>], що є одним із способів безумовного доведення ("такого, що не може бути іншої форми"). Як підкреслює Карл, подібні докази хоча й є безумовними, однак слід уважно дивитись, щоб вони були невразливими для спростування. Алкуїн подає такий приклад: "Якщо відповідач постає перед судом зі страхом, його не треба звинувачувати, адже він чесна людина; якщо без страху, значить, він впевнений, що неповинний, і тому його теж не слід звинувачувати". Отже, зі страхом він чи без страху, пропонується визнати, що його не слід звинувачувати. Але це спростовується таким переоберненням: "Якщо відповідач постає перед судом зі страхом, то страх – свідчення його вини, і його слід звинувачувати; якщо без страху, значить, він безчесний, і його слід звинувачувати" [Алкуін. Риторика. Диалог мудрейшого короля Карла і Альбіна, учителя, о риторике и добродетелях. – С. 212; *Alcuin*. Disputatio de Rhetorica et de Virtutibus sapientissimi Regis Karli et Albini Magistri, 32]. Ці міркування дуже схожі з тими, які наводив Аристотель у "Риторичі": "Одна жриця не дозволяла своєму сину виголошувати політичні промови, говорячи: "Якщо ти будеш говорити справедливе, тебе зненавидять люди, а якщо несправедливе – боги". Але [можна також сказати, що] потрібно виголошувати такі промови, адже якщо ти будеш говорити справедливе, тебе любитимуть боги,

якщо несправедливе – люди" [*Аристотель*. Риторика // Аристотель. Етика. Політика. Риторика. Поетика. Категорії. – Минск, 1998. – С. 921].

Вищенаведені приклади ще раз засвідчують, так би мовити, нейтральність риторики саме як мистецтва ("ars"), точніше як певного знаряддя, за допомогою якого можна і захищати, і спростовувати різні думки. Хоча християнська риторика була більше зосереджена на питаннях "що" (тяжіла до сократівсько-платонівського риторичного ідеалу), а не "як", проте майстерності, вправності (знову ж таки, у термінології Платона) виявлялось достатнім для того, щоб мислителі епохи Середньовіччя, в тому числі й Алкуїн Йоркський, користувалися арсеналом античної риторичної традиції в розробці питань, наповнених тепер новим змістом християнського віровчення. З іншого боку, цей арсенал був необхідним й у державотворчій діяльності, тому Алкуїн і викладав у бесіді з Карлом основи риторики для "справ повсякденних".

М. І. Коробко, студ., КНУТШ, Київ
Margota2007@yandex.ru

РІЗНИЦЯ СЕМАНТИЧНОГО ТА ПРАГМАТИЧНОГО ПІДХОДІВ ЩОДО АНАЛІЗУ АРГУМЕНТАЦІЇ В ДІАЛОЗІ (Д. УОЛТОН)

"Прагматичний поворот" є характерною ознакою філософії кінця ХХ ст. Він представляє собою інтерес до проблематики, пов'язаної з практичною діяльністю людини, насамперед у комунікативній царині. У зв'язку з цим у сфері логічного знання актуальними стають дослідження пов'язані із застосуванням логічної теорії на практиці.

Якщо на початку ХХ ст. першочерговою була проблема обґрунтування логіки як науки, то на початку ХХІ ст. на перший план виходить проблема застосування теоретичних знань в області логіки в практичній діяльності людини. Сьогодні логіка як наука повинна працювати не тільки як теоретична, але й як практична дисципліна.

З огляду на це в межах логічного знання особливої актуальності набуває аргументативна проблематика, дослідження якої передбачає поєднання теоретичних знань з їх практичним застосуванням.

Проблематика щодо логічного аналізу аргументації цікавила логіків протягом всього розвитку логічного знання. На традиційному етапі обговорення цієї проблематики можна знайти в роботах Арістотеля, Р. Агріколи, Л. Вали, П. Іспанського, П. Абеляра, А. Арно, П. Ніколя, Г. Лейбніца, І. Канта та інших.

Проблематика щодо сучасної теорії аргументації в рамках неформальної логіки активно обговорюється представниками канадської школи. Серед них – Ентоні Блейр, Ральф Джонсон, Дуглас Уолтон, Джон Вудс, Роберт Пінто, Ендрю Ірвін, Майкл Гільберт, Труді Гувер, Лео Горрке, Крістофер Тіндейл, Ханс Хансен, Девід Хічкок та інші.

Слід відзначити, що методи аргументативної діяльності за своєю природою є практичними. Вони, на думку Дугласа Уолтона, повинні ско-

ріше відноситися до логічної прагматики, аніж до семантичної логічної теорії. Логічна теорія традиційно має справу з відносинами між логічними значеннями "істина" та "хиба". Логічна прагматика пов'язана з використанням цих логічних значень учасниками діалогу для того, щоб виконати мету цього діалогу. Канадський вчений зазначає, що один з найпоширеніших і найважливіших типів мети є успішне переконання або умовляння одного учасника діалогу іншим. У логічній теорії, аргумент являє собою набір висловлювань, не більше і не менше, і все, що має значення істинності чи хибності цих висловлювань. Більш широкий контекст діалогу не береться до уваги. У логічній прагматичі аргументом є висловлювання, яке, відповідно до належних процедур раціонального діалогу, повинно мати відношення до доказу або створення висновків учасниками діалогу у відповідності до питань, обговорюваних в діалозі.

Узагальнюючі різноманітні думки щодо зазначеного питання, можна сказати, що логічна прагматика вивчає та показує залежність значення та смислу сказаного від того, хто говорить, кому говорить, за якими обставинами.

Різниця між семантикою і прагматикою може бути мальовничо проілюстрована на прикладі наступного діалогу [Levinson S. C. *Pragmatics*. – Cambridge, 1983. – P. 292]:

A: У мене є чотирнадцятирічний син.

B: Добре, це добре.

A: У мене також є собака.

B: О, мені дуже шкода.

Якщо ми будемо розглядати цю розмову у відриві від контексту, то вона здається дивною, але розглядаючи її в контексті розмови про оренду квартир, ми бачимо, що цей діалог є абсолютно прийнятним. Як тільки ми дізнаємося, що B є керівником комплексу апартаментів і що A шукає квартиру в оренду, діалог здається природним, і більше не дивним. Ми знаємо, що в той час, як діти зазвичай допускаються в орендовані квартири, у квартиророзійомників з домашніми тваринами можуть виникнути деякі проблеми. З прагматичної точки зору, стає очевидним, що заповнюючи більш широкий контекст діалогу, ми бачимо, що остання репліка B в діалозі була абсолютно природною. Учасники розмови знають, що вони – власник квартири і потенційний орендар, тому, звичайно, діалог для них має сенс.

Дуглас Уолтон зазначає, що типовою проблемою логічної прагматики є подача аргументів в діалозі, вони можуть бути незрозумілими, розпливчастими, неоднозначними, і може бути так, що їх взагалі проблематично схопити. Або, як і у випадку вищезазначеного діалогу, нам просто невідома ситуація, в якій відбувається цей діалог, а, отже, незрозумілий і його смисл. Може бути не ясно, якою повинна бути реальна проблема. Може бути навіть не ясно, які аргументи присутні. Перед тим, як ми зможемо оцінити аргумент як сильний чи слабкий, добрий чи поганий, ми повинні провести нетривіальну роботу схоплення цього аргументу. Велика частина роботи логічної прагматики заключається в цьому попе-

редньому етапі з'ясування чи уточнення саме того, як аргумент може бути схоплений, щоб бути зрозумілим.

Звичайно, добре відомо, що застосування будь-якої теорії до справжніх, складних об'єктів, оскільки вони існують в реальному житті, є проектом, який має певні проблеми, унікальні для цього виду практичної діяльності. Така ситуація наразі є і в практичному вимірі логіки. До кожного сирого поданого аргументу слід підходити з обережністю. З прагматичної точки зору, будь-який конкретний аргумент слід розглядати як висунутий в контексті конкретних умов діалогу. Чутливість до особливостей різних контекстів діалогу є необхідною умовою для їхнього конструктивного аналізу.

Е. Е. Ледников, проф., МИТХТ, Москва, Россия
 eelednikov@rambler.ru

ОБ ОДНОЙ УДОБНОЙ ФОРМУЛИРОВКЕ КЛАССИЧЕСКОЙ ПЕРВОПОРЯДКОВОЙ ЛОГИКИ ПРЕДИКАТОВ

В курсе логики для студентов философских и социологических специальностей предусмотрено изучение основ современной символической логики. При этом у студентов возникают трудности с усвоением учебного материала. Доказательства теорем при аксиоматической формулировке логики предикатов не самые удобные для понимания их студентами, то же можно сказать и о натуральном выводе. Студенты часто путаются в правилах введения и удаления связок и кванторов, ограничения переменных, плохо понимают интуитивный смысл подобных правил. Между тем еще в начале 70-х годов прошлого столетия М. Фиттинг предложил весьма удобную и интуитивно прозрачную формулировку ряда первопорядковых логик и процессов доказательства в них, упростив хорошо известные таблицы Э. Бета [Fitting M. Model existence theorems for modal and intuitionistic logics // The journal of symbolic logic. – 1973. – V. 36, № 4. – P. 613–627]. Мы сформулируем в духе идей М. Фиттинга классическую первопорядковую логику предикатов с тождеством.

Правила удаления истиной и ложной конъюнкции:

$$\begin{array}{ll} \text{(И \&)} \frac{A \& B}{A} & \text{(Л \&)} \frac{\neg(A \& B)}{\neg A \mid \neg B} \\ & B \end{array}$$

Правила удаления истинной и ложной дизъюнкции:

$$\begin{array}{ll} \text{(И \vee)} \frac{A \vee B}{A \mid B} & \text{(Л \vee)} \frac{A \vee B}{\neg A} \\ & \neg B \end{array}$$

Правила удаления истинной и ложной импликации:

$$\begin{array}{ll} \text{(И \supset)} \frac{A \supset B}{\neg A \mid B} & \text{(Л \supset)} \frac{\neg(A \supset B)}{A} \\ & \neg B \end{array}$$

Правила удаления истинной и ложной эквивалентности:

$$\begin{array}{ll} (И \Rightarrow) \frac{A \equiv B}{A \mid \sim A} & (Л \Rightarrow) \frac{\sim(A \equiv B)}{A \mid \sim A} \\ & \sim B \mid B \end{array}$$

Правило удаления ложного отрицания:

$$(Л \sim) \frac{\sim(\sim A)}{A}$$

При прочих равных условиях, сначала применяются правила, не дающие ветвления столбца.

Правило удаления (истинного) тождества:

$$(И =) \frac{A(x), x=y}{A(y)}$$

Правила удаления истинного квантора общности и ложного квантора существования:

$$\begin{array}{ll} (И \forall) \frac{\forall x A(x)}{A(y)} & (Л \exists) \frac{\sim(\exists x A(x))}{\sim A(y)} \end{array}$$

где y – любая индивидуальная переменная, причем данные правила допускают многократное удаление кванторов по произвольным индивидуальным переменным вместо y .

Правила удаления ложного квантора общности и истинного квантора существования:

$$\begin{array}{ll} (Л \forall) \frac{\sim(\forall x A(x))}{\sim A(y)} & (И \exists) \frac{\exists x A(x)}{A(y)} \end{array}$$

где y – новая индивидуальная переменная, которая не входит свободно ни в формулу A , ни в другие формулы из столбца, которому принадлежит формула A .

Последние два правила нуждаются в пояснении. Ограничимся анализом правила удаления истинного квантора существования. Если доказана формула $\exists x A(x)$, то из нее следует $A(y)$ для некоторого предмета y . Если далее доказано $\exists x B(x)$, то надо допускать уже не следствие $B(y)$, а $B(z)$, поскольку неизвестно, существует ли такой предмет y , который одновременно удовлетворял бы условиям формул A и B . Разумеется, данные правила – однократного применения.

Правила удаления кванторов применяются в том случае, когда область действия квантора распространяется на всю формулу. Если же не на всю формулу, то вначале надо удалить соответствующие пропозициональные связки. Далее, при наличии нескольких кванторных формул сначала удаляются кванторы по новым переменным, а затем уже – по произвольным переменным (то есть фактически по тем же самым переменным).

Доказательством формулы A является построение замкнутой таблицы для $\sim A$. Таблица является замкнутой, если замкнуты все ее столбцы, а столбец замкнут, если в нем содержится пара формул вида A , $\sim A$, либо формула вида $\sim(x=x)$.

Приведенная формулировка первопорядковой логики предикатов легко усваивается студентами – она не содержит индексированных формул и почти полностью формализована. Она может быть естественным образом распространена на логику с индивидуальными константами, со сложными термами, на широкий класс модальных логик, причем без построения вспомогательных подтаблиц. Но это уже тема для другого выступления.

М. В. Лізус, студ., КНУТШ, Київ

МУЗИЧНИЙ ТВІР З ТОЧКИ ЗОРУ ТЕОРІЇ АРГУМЕНТАЦІЇ

Музика – один із найпрекрасніших видів мистецтва, поява якого покликана до життя поривом натхнення, фантазії та внутрішньої інтуїції. Музика є найбільш символічним із усіх мистецтв, адже впливає на людину, не використовуючи вербальних та зорових образів. Здається, вона позбавлена раціональності, тому не може мати нічого спільного із аргументацією як системою, що використовує усі засоби мови для обґрунтування точки зору та переконання опонента. Насправді ж, музику можна розглядати у межах теорії аргументації, вбачаючи у ній надактуальний фон існування музичних творів як прикладів аргументативної діяльності.

Ще з часів Античності починаються пошуки раціональних підстав музики. В епоху Відродження увага звертається на дослідження засобів музичної виразності, пропорцій та їхнього впливу на слухачів, музичних структур, розробляється і збагачується музична мова, що є універсальною. Саме трактування музики як невербального медіа, символічної мови, лежить в основі сучасних наукових пошуків, присвячених аналізу зв'язку музики й аргументації. Такий підхід представлений у роботі французького дослідника П. Сент-Диз'єра (P. Saint-Dizier), згідно з яким, музика використовує систему знаків для передачі символічної інформації, котра нерозривно пов'язана з емоцією. Через емоційний та символічний виміри композитори розкривають і обґрунтовують стани свідомості, спричинені власними переживаннями, мелодією та гармонією і структурою музичного твору [Див. *Saint-Dizier P. Some aspects of a preliminary analysis of argumentation in Western tonal music.* – Montpellier, 2012]. Таким чином, спробуємо розглянути музичний твір як приклад риторичної аргументації, метою якої є спонукання аудиторії до рефлексії та вироблення ціннісної позиції по відношенню до змісту повідомлення, у двох аспектах: 1 – як внутрішньої логіки розгортання музичного твору; 2 – як складової обґрунтування точки зору, що існує поза музичним твором.

У першому випадку аргументацію можна розглядати на рівні музичної форми як "історично типізованої композиції" (форма-жанр) [Див. *Холопова В. Н. Формы музыкальных произведений : учебное пособие.* – СПб., 2001. – С. 7]. Довершеності інструментальній музичній формі, зокрема сонатній, надали австрійські композитори другої половини XVIII століття – "віденські класики" Гайдн, Моцарт та Бетховен. Саме

класична сонатна форма є яскравим прикладом втілення аргументації. Важливим прототипом сонатної експозиції та інших рівнів сонатної форми стала риторична диспозиція, головною частиною якої виступає обґрунтування тези (подання аргументів аудиторії), тобто власне аргументація. Логічну структуру аргументації – $(A_1, A_2, \dots A_n) \rightarrow T$ можна екстраполювати на тричастинну структуру музичного твору сонатної форми і побачити її втілення у межах усього твору. Так, експозицію можна розглядати як вступ до власне аргументації, у якому постулюється теза через виведення головної партії. Як і у простій хриі, в експозиції після протазису слідує контраріум у вигляді побічної партії. Вона не є такою ствердною, як головна партія, адже звучить у домінантній тональності, що надає побічній партії не дуже впевненого звучання. Тому теза головної партії закріплює за собою право пропозиції у завершальній партії експозиції на більш високому динамічному рівні та підводить до стадії наведення аргументів у розробці. У класичній сонатній формі розробка є найбільшою за обсягом частиною. Партії експозиції набувають свого розвитку, вони видозмінюються та модулюють. Найчастіше розробка базується на головній партії, адже саме вона висловлює точку зору. Структура розробки є найменш регламентованою, порівняно з експозицією та репризою. Проте це не свідчить про відсутність її внутрішньої організації. На відміну від першої частини, розробка є більш подібною до міркування за рахунок не кантиленного типу інтонацій. У ній композитор, розмірковуючи, надає різні аргументи на захист тези і таким чином наголошує на різних мотивах у межах однієї теми. Він подрібнює простір всередині музичного твору, тому розробки не завжди є досить динамічними. Реприза являє собою висновки – узагальнення усієї теми та формулювання тези після їхнього аналізу та доведення у розробці.

Музичний твір можна розглядати як аргументацію і на вищому рівні: як аргумент для доведення певної тези. Тоді музичний твір необхідно сприймати як цілісність, не вичленовуючи структурні елементи, адже аргументація розгортається не лише всередині самого твору, а у іншій площині, у якій сам музичний твір функціонує як структурний елемент. Історія класичної музики містить чимало прикладів на підтвердження даної думки. Так, уся музика Середньовіччя є процесом обґрунтування абсолютності, довершеності Бога, єдності сутності його іпостасей. Середньовічні композитори слідували строгому канону, що регламентував структуру твору. Твір мислився лише як аргумент, засіб доведення вищості і всюдиприсутності божественної сили. Написання твору заради доведення власної точки зору – почуттів, що пройшли раціональне осмислення, віднаходимо і у Новий час, зокрема, у XVIII столітті. Так, написання "Героїчної симфонії" Людвігом ван Бетховеном припадає на час революційних подій у Франції та приходу до влади Наполеона. Бетховен, будучи прибічником французької революції, виступаючи за встановлення республіки, що несе абсолютну свободу і національну незалежність, покладав величезні сподівання на майбутню політичну діяльність Наполеона. Натхненний революційними ідеалами Бетховен пише

симфонію № 3 і присвячує її першому консулу Франції. Дізнавшись про коронування Наполеона, Бетховен викреслив ім'я свого кумира з посвяти. Проте твір не знищив, адже не зважаючи на втрату віри в провідника революції, не втратив віру у героїчні ідеали, аргументуючи їх у симфонії.

Отже, аргументація – явище, що спостерігається не лише на рівні природної мови. Її структури можуть бути віднайдені і у сфері символічного – мові музики. Зв'язок із почуттєвістю не заперечує раціональність інтенцій творця. Тому музичний твір можна розглядати з позицій теорії аргументації.

М. Д. Мирошніченко, студ., ДНУ ім. О. Гончара, Днепропетровск
jaberwokky@gmail.com

К ВОПРОСУ О ПРЕДИКАТИВНОЙ ТРАКТОВКЕ СУЩЕСТВОВАНИЯ

Можно выделить следующие подходы к интерпретации существования в истории философии и логики: существование как предикат индивида; существование как внутреннее свойство системы с референциальной интерпретацией кванторов (переменные, связанные кванторами, считаются имеющими референцию к объектам из заданной области рассмотрения) [Макеева Л. Б. Язык, онтология и реализм. – М., 2011. – С. 100].

Одной из плоскостей рассмотрения проблемы существования является дедукция существования, представленная онтологическим аргументом, классическая формулировка которого принадлежит Ансельму Кентерберийскому. Этот аргумент гласит: существует понятие, содержащее в своем интенционале предикат существования. Это понятие – Бог, и его отрицание является самопротиворечивым: Бог "существует так подлинно, что нельзя и представить себе его несуществующим" [Ансельм Кентерберийский. Прослогион // Ансельм Кентерберийский. Сочинения. – М., 1995. – С. 129]. В свою очередь И. Кант в "Критике чистого разума" указывает на то, что такое отрицание не несет в себе никакого противоречия: "если я отвергаю предикат суждения вместе с субъектом, никогда не может возникнуть внутреннее противоречие, каков бы ни был предикат" [Кант И. Критика чистого разума // Кант И. Собр. соч. : в 8 т. Т. 3. – М., 1994. – С. 450]. Т. е. пропозиция "Бога нет" говорит об отрицании субъекта "Бог" со всеми его предикатами, в том числе и предикатом существования.

Развивая свою аргументацию, Кант далее утверждает, что всякое экзистенциальное суждение является синтетическим, причем нуждающимся в своего рода "верификации": существование "есть только полагание вещи или некоторых определений само по себе" [Там же. – С. 452]. Отсюда Кант делает вывод о том, что существование не является предикатом и не содержится в интенционале понятия, потому "невозможно вывести существование аналитическим путем из какого бы то ни было понятия, пусть даже понятия Бога" [Жильсон Э. Бытие и сущность // Жильсон Э. Избранное: христианская философия. – М., 2004. – С. 463].

Предсказание существования в случае пропозиций типа "Морской единорог есть существующее животное" неверно; правильным вариантом была бы пропозиция "Некоторому существующему животному при- сущи предикаты, совокупность которых я мыслю в единороге". Поэтому правильной формулировкой экзистенциальной пропозиции о Боге была бы: "Нечто существующее есть Бог" [Кант И. Единственно возможное основания для доказательства бытия Бога // Кант И. Собр. соч. : в 8 т. Т. 1. – М., 1994. – С. 393]. Кант также утверждал, что между возможностью и действительностью предмета нет никакой разницы: в действительности "предмет не только аналитически содержится в моем понятии, но и прибавляется синтетически к моему понятию... нисколько не увеличивая эти мыслимые сто талеров этим бытием вне моего понятия" [Кант И. Критика чистого разума. – С. 452–453]. Поскольку невозможно дедуцировать существование объекта из понятия об этом объекте, любые попытки а priori доказать существование Бога, исходя из понятия о нем, обречены на неудачу.

С Кантом спорил Гегель, утверждавший, что некоторые понятия все же содержат в своем интенционале сведения о существовании. Одним из таких понятий и является понятие "Бог", интенционал которого включает в себя предикат существования [Жильсон Э. Бытие и сущность. – С. 463]. М. Хайдеггер дает свою трактовку кантовской дефиниции существования: если бытие не является реальным (онтическим, приписываемым предмету) предикатом, то тогда оно – трансцендентальный (онтологический) предикат. Кант действительно утверждает, что предсказание существования возможно не самим вещам, но мыслям о них.

Иной взгляд на трактовку существования дал Г. Фреге, в представлении которого теория квантификации позволяет точными средствами эксплицировать понятие существования. Для него существование достижимо через "переход с уровня первопорядковых, то есть "вещных", "реальных" предикатов на второпорядковый метауровень понятий, "абстрактных логических предметов" [Драгалина-Черная Е. Г. Онтологии для $\forall$ беляра и Элоизы. – М., 2012. – С. 146]. Понятие у Фреге имеет предикативную природу, т. е. основывается на принципе ненасыщенности и имеет вид функции с одноместным предикатом $F(x)$. Предикат как n -местная функция $F(\xi)$ требует восполнения для того, чтобы принимать в качестве значения истину или ложь. Один из способов восполнения происходит посредством связывания свободной переменной x квантором, в результате чего получаем насыщенное выражение – суждение $\forall x F(x)$, где $F(\xi)$ – имя унарного первопорядкового предиката. Выражение $\forall x F(x)$ получается при подстановке имени $F(\xi)$ во второпорядковое предикатное имя $\forall x \Psi(x)$ – имя универсального квантора или одноместного второпорядкового предиката, в котором Ψ – показатель ненасыщенности. Поскольку для Фреге примитивным квантором является универсальный квантор, дается следующая дефиниция экзистенциального квантора: $\exists x F(x) = \neg \forall x \neg F(x)$. В случае экзистенциальных суждений имеет место "подпадение одного понятия под более высокое понятие"

[Фреге Г. О понятии и предмете // Фреге Г. Логика и логическая семантика. – М., 2000. – С. 258]. Семантически говоря, экзистенциальное суждение утверждает, что экстенционал понятия $F(x)$ не пуст, а содержит хотя бы один объект. Существование рассматривается Фреге не как свойство отдельных предметов, а как атрибут понятий, поэтому можно сказать, что кванторы являются второпорядковыми предикатами, т. е. предикатами от предикатов, существующими на уровне "абстрактных логических предметов". По той же причине Фреге утверждал бессмысленность приписывания существования отдельным предметам: пропозиции вида "Юлий Цезарь существует" лишены истинностного значения и потому не имеют смысла.

Поскольку Фреге интерпретирует существование как предикат предиката, то возникает подозрение, что кантовская критика онтологического аргумента все-таки не всесильна. Однако остается ли у нас надежда на реанимацию дедукции существования? Трактовки существования Канта и Фреге до некоторой степени совпадают: существование – не атрибут самих вещей, но свойство мыслей о них (Кант) и понятий о них (Фреге). Однако в последнем случае возникают проблемы. Если мы будем солидарны с Фреге, то нам придется взять на себя онтологические обязательства и признать объективное существование таких абстрактных сущностей, как, например, понятия – т. е. стать классическими реалистами или математическими платониками. Однако стоит ли игра свеч? Ведь мы сразу станем жертвами критики номиналистически настроенных элиминативистов. Потому, на мой взгляд, все-таки прав Кант: существование не является предикатом вещи, но является предикатом мысли о вещи, но в этом случае существование мысли о Боге отнюдь не имплицитно существование Бога в реальности.

**О. П. Невельська-Гордєєва, канд. філос. наук, доц.,
НУ "ЮАУ ім. Я. Мудрого", Харків
neveelena@yandex.ru**

ЛОГІЧНІ ПОМИЛКИ АРГУМЕНТАЦІЇ В СМІ ЯК ЗАСІБ МАНІПУЛЮВАННЯ МАСОВОЮ СВІДОМІСТЮ

В ХХІ ст. питання правильності аргументації в журналістських публікаціях стає актуальною проблемою, тим більш, що логічні помилки в окремих випадках застосовуються свідомо з метою маніпулювання масовою свідомістю.

1. Помилка, яка в аргументації називається "некоректною дихотомією": зі всієї безлічі можливих альтернатив відбираються дві, як правило, крайні ("або повна вседозволеність – або тоталітарна тиранія"), при цьому упускаються інші випадки. Ця помилка зустрічається не тільки у судженнях, але й в дедуктивних умовиводах. Сутність помилки тут полягає у тому, що в розділово-категоричному силігизмі диз'юнктивне судження включає не усі можливі диз'юнкти, а лише деякі, внаслідок чого

й неможливо отримати істинного судження у висновку. Наприклад, стаття Володимира Пастухова "Ризикнути Росією" [*Пастухов В.* Рискнуть Россией // Новая газета. – 2012. – 24 апр.: <http://digest.subscribe.ru/economics/news/n820787004.html>.]: Росії "необхідно зробити непростий вибір між зміненням та щезненням. Або Росія кардинально зміниться, пройде через запізнілу реформацію й поєднається з Європою та Америкою в протистоянні глобальним визовам, що дозволить їй зберегтись в рамках існуючих кордонів... Або Росія уже в рамках цього століття лишиться більшості своїх колоній, поперед всього Сибірі, Дальнього Сходу та Кавказу, які будуть поглинені Китаєм, Туреччиною і, можливо, Японією". В. Пастухов розглядає ці дві альтернативи, с їх перевагами та недоліками, після чого стверджує, що третього шляху не існує, тому краща перспектива – прийняти перший з запропонованих їм самим варіантів.

Тут має сенс привести аналогічний розділово-категоричний силогізм, тільки на матеріалі, який буде зрозумілим кожному. Студент на іспиті може отримати або відмінно, або добре, або задовільно. Відомо, що він не отримав ні 3, ні 4. Отже, студент на іспиті отримав 5. Помилка ясна. У першій посилці, називаючи можливі оцінки: відмінно, добре, задовільно, ми опустили ще одну можливість – незадовільно, адже це теж оцінка. Тому висновок неадекватний – заперечуючи 4 та 3, ми стверджуємо, що студент отримав відмінно, тоді як він, і це зовсім не порожня фантазія, міг отримати й незадовільно. Точно так поступає і автор цитованої статті: він пропонує дві альтернативи, і, розуміючи помилковість своєї диз'юнктивної думки, каже, що третьої альтернативи не існує (не говорячи вже про четверту або п'яту). Таким чином, у висновку виходить та думка, яка вигідна авторові.

Далі В. Пастухов, цитуючи Столипіна, заперечує точку зору останнього. "Вам потрібні великі потрясіння, нам потрібна велика Росія" – це фраза Столипіна. "Реальні зміни завжди викликають ті самі "великі потрясіння", які з легкої руки культового нині Столипіна, вважаються нашими державними діячами несумісними з "великою Росією". На жаль, в історії все йде з точністю до навпаки, і лише ті народи, які знайшли в собі сили і мужність пройти з честю через великі потрясіння, змогли зайняти в ній гідне місце" [Там же]. Не розкриваючи зміст використовуваних термінів, автор цитованої статті в її контексті ототожнює поняття "реальні зміни" з поняттям "великі потрясіння", що дозволяє йому стверджувати, всупереч Столипіну: великі потрясіння – це передумова великої Росії. Вільне використання термінології без визначення змісту понять створює зручний ґрунт для подальших логічних помилок. Цитуємо В. Пастухова: 1. "Якщо Росія піде по шляху перетворень, вона об'єктивно допоможе Заходу (який гостро потребує її ресурсів, але взамін може дати необхідні для розвитку технології)". 2. "Якщо Росія не піде по шляху перетворень, то вона підсилить Китай, до якого переважно "відкотяться" її території". А звідси легко вибудовується дилема, якщо, звичайно, виходити з затвердження автора: "третього шляху" в природі не існує. Дійсно, згідно із основним законом виключеного третього: або А,

або Не-А, і третього не існує. Це вірно відносно антицеденту: або Росія йде по шляху перетворень, або не йде по шляху перетворень, і третього не існує; але з цього зовсім не виходить, що консеквент може бути лише один. Практично, В. Пастухов наполягає на тому, що складні судження, що використовуються їм в міркуваннях, є не імплікативними, а еквівалентними, проте, не розкриваючи змісту поняття "перетворення" в даному контексті, переконати читачів в своїй правоті йому не вдається: перетворення можуть бути різні – "одні підсилять Захід" (цитуюємо В. Пастухова), інші "ослаблять Захід", "треті будуть по впливу на захід байдужі".

2. *Petitio principii*: введення висновку, який потрібно довести, в прихованому вигляді в доведення як одного з засновків. Журналіст Сергій Худієв полемізує з доцентом кафедри історії філософії факультету філософії Вищої школи економіки Борисом Кириловичем Кнорре. Останній надрукував 21.12.2011 р. статтю "VIP-місія веде до провалу", де звинувачує Православну Церкву в тому, що замість допомоги людям священство налагоджує контакти з представниками влади на місцевому рівні. Сергій Худієв відповідає: "Щира, жива віра завжди виявляється в турботі про тих, хто має потребу, і в зусиллях по примиренню тих, що ворогують. Для того, щоб допомагати таким, хто має потребу – або, кажучи більш казенно, "проводити соціальну роботу" – необхідно взаємодіяти з державою. Будь-яка спроба церковного приходу робити хоч щось – наприклад, годувати бездомних – негайно зажадає узгодження з місцевою владою. Конструктивна взаємодія з владою необхідна якраз для турботи про простих людей – хворих в лікарнях, ув'язнених у в'язницях, бездомних на вулицях. 1. Церква повинна допомагати страждаючим людям. 2. Для допомоги страждаючим людям необхідно налагоджувати контакти з міською владою. Отже, деяке налагоджування контактів з міською владою Церкві необхідно. Б. К. Кнорре цей висновок вводить в прихованому вигляді в доведення як засновок: священство налагоджує контакти з представниками влади на місцевому рівні, а далі звинувачує це священство, що замість того, щоб допомагати страждаючим людям, воно встановлює контакти з владою.

Г. В. Незабитовський, студ., КНУТШ, Київ
nezabityovsky@gmail.com

ПОНЯТТЯ ЕРИСТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Однією з ключових проблем логічного дискурсу зокрема і філософського знання в цілому залишається дослідження явища комунікації. З огляду на складність визначення навіть самого поняття комунікації та спілкування, більшість сучасних дослідників відразу встановили основне поле діяльності – дослідження суто раціональної комунікації. Показовим в цьому сенсі є підхід Ю. Габермаса, який ввів поняття комунікативної раціональності: вона уможливорює осмислену та конструктивну взаємодію між двома індивідами. При цьому, у випадку виникнення конфлікту,

вирішити непорозуміння між учасниками процесу комунікації можливо за допомогою аргументації (для останньої встановлюється ряд правил задля максимізації раціональності взаємодії). Таке розуміння комунікації розвинули представники прагма-діалектичної школи аргументації, зосередивши свою увагу на дослідженні саме явища конфліктної ситуації між учасниками діалогу та способів її подолання. З їх точки зору "основною метою аргументативної дискусії є подолання розбіжностей. Для досягнення цієї мети в ході дискусії в цілому й на окремих її стадіях пропонент і опонент використовують широкий діапазон риторичних прийомів, оскільки кожний з них одночасно з діалектичною метою зацікавлений у вирішенні розбіжностей на свою користь (риторична мета). Цей діапазон засобів обмежений рамками певних стандартів розумності, і учасники дискусії задля подолання розбіжностей зобов'язані їх дотримувати й мають право очікувати дотримання цих стандартів від інших". [Еемерен Ф. ван, Хотлоссер П. Аргументация и разумность. О поддержании искусного баланса в стратегическом маневрировании // Мысль. Ежегодник С.-Петербургского философского общества. – СПб., 2006. – № 6 (Аргументация). – С. 7].

Але визначення комунікації як раціонального явища, спрямованого на коректний та конструктивний обмін думками створює нову проблему: наскільки взагалі, у такому випадку, можливо оцінити нераціональну комунікацію? Відштовхуючись від поняття комунікації як "акту процесу передачі інформації іншим індивідам" [Тер-Минасова С. Язык и межкультурная коммуникация. – М., 2000. – С. 10], очевидно, що навіть у випадку знехтування раціональністю та зваженістю діалогу, явище комунікації все одно має місце. Такий підхід потребує введення нового поняття, що відобразило б проблемність та осмисленість досліджуваного поля. Враховуючи, що найбільш часто нераціональність комунікації проявляється в момент непорозуміння, а останнє, в свою чергу, почасти є неодмінним елементом конфлікту, було б доречно звернутися до спеціальної дисципліни, спрямованої на дослідження суперечки. Саме еристика може надати необхідний інструментарій та понятійний апарат для означення базових характеристик комунікації, де раціональність не грає важливої ролі. За визначенням, еристика – напрям досліджень, мета якої полягає в розгляді різноманітних характеристик такого складного комунікативного процесу, як суперечка. В свою чергу, суперечка – комунікативний процес, у якому наявне активне ставлення до точки зору співрозмовника, що виражене в її критичній оцінці [Хоменко І. В. Еристика. – К., 2007. – С. 9].

Потрібно зазначити, що в рамках еристики істинність аргументу грає досить відносну роль. Метою аргументації в рамках суперечки залишається саме переконання індивіда чи аудиторії у прийнятності аргументу. При цьому зовсім не завжди учасники дискусії використовують суто раціональні прийоми та методи. Абсолютно некоректно вважати, що можливо винести за рамки суперечки емоційні стани співрозмовників, їх світоглядні засади, ситуативність настрою, тощо. Доречним буде систематизація можливих результатів конфліктів за І. Герасимовою: 1) конфлікт

вирішено через аргументацію, 2) конфлікт зберігається, 3) конфлікт уладнано через тиск однієї зі сторін, 4) конфлікт уладнано через емоційний "катарсис", 5) конфлікт знято через вихід одного з учасників "з гри". Отже, як добре видно, окрім суто раціональних практик, існує можливість закінчити суперечку шляхом нераціональних методів: тиску на пропонента, доведення конфлікту до критичної точки, використання неприйнятних аргументів. Все це наводить на думку, що під час суперечки виникає таке особливе явище як еристична комунікація, тобто комунікація, за якої учасники намагаються досягти власної мети (тобто перемоги) будь-якими методами.

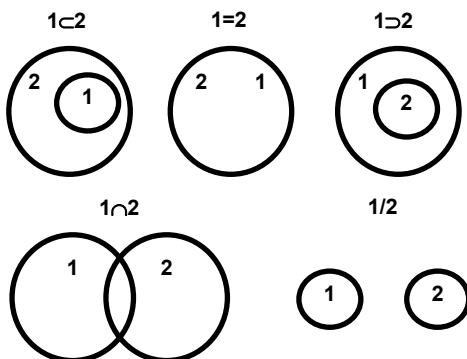
Ні в якому разі не можна стверджувати, що еристична комунікація є нераціональною, оскільки явище раціональності зберігається у будь-якому випадку, але, як вже було вказано вище, їм нехтують. Дійсно, важко очікувати від пропонента раціонального та вираженого аргументу у відповідь на емоційну атаку або застосування некоректних прийомів тиску. Раціональність втрачає свою важливість, перетворюючись лише на один з багатьох елементів дискурсивного поля. Іноді навіть невірно стверджувати, що вона існує як характеристика намірів учасників досягти перемоги. Зовсім не завжди співрозмовники взагалі налаштовані на послідовну аргументацію, їх методи необов'язково будуть осмисленими, а суперечка, як наслідок, не набуває явища конструктивності. Для деяких учасників дискурсу єдиною можливістю викласти свої погляди та домогтися їх визнання є деструктивна суперечка (конфлікт). В цьому випадку все одно відбувається комунікативна взаємодія, але опонент та пропонент нехтують будь-якими правилами та нормами суперечки. Отже, таку комунікацію дійсно буде коректно визначити як еристичну.

Еристична комунікація включає в себе усі ознаки раціональної комунікації, але це зовсім не означає, що застосування методів останньої буде відбуватися в раціональному ключі. Якщо для прикладу проаналізувати характеристики критичної дискусії (як раціонального методу вирішення суперечки), запропоновані Дугласом Уолтоном, то це твердження стане більш очевидним. Уолтон вважає, що для дотримання коректної дискусії учасник повинен дотримуватися 5 якостей: гнучкості, емпатії, неупередженості, критичного сумніву та прийняття очевидного [Уолтон Д. Аргументы ad hominem: характер, рассуждение и практическое обоснование. – <http://www.nir.ru/sj/sj3-4-00walt.html>]. У випадку еристичної комунікації опонент чи пропонент може як нехтувати всіма цими установками, так і імітувати їх задля досягнення власної мети. По суті, до аргументації і, як наслідок, комунікації, привноситься елемент маніпулювання співрозмовником, а отже, дотримання таких правил втрачає невід'ємну характеристику, зазначену вище – очікування на їх дотримання усіма учасниками. Таким чином, еристична комунікація постає як суто нове явище, близьке до методів, запропонованих софістами ще за часів античності: нехтування істинністю та коректністю аргументів, вихід за межі раціональної поведінки, відмова від релевантності та конструктивності діалогу на користь отримання переваг та можливості власної перемоги.

ГРАФІЧНІ СИЛОГІЗМИ

Розглянемо тему умовиводи. Як відомо для виведення висновків з категоричних суджень-засновків застосовується так звана аристотелівська логіка. Спробуємо вивести інший шлях виведення висновків з вказаних суджень. Назвемо цей шлях графічна логіка.

Як відомо існує 5 можливих варіантів співвідношень між 2 множинами. Назвемо їх і відповідним чином позначимо: $1 \subset 2$ (множина 1 включається в множину 2); $1 = 2$ (множина 1 тотожна множині 2); $1 \supset 2$ (множина 2 включає в себе множину 1); $1 \cap 2$ (множина 1 перетинається з множиною 2), $1/2$ (множина 1 не має спільних елементів з множиною 2). А тепер проілюструємо їх:

В аристотелівській логіці застосовуються інші типи співвідношення множин (в аристотелівській логіці – понять). Наведемо їх і покажемо які їм відповідають типи співвідношень між множинами в графічній логіці:

$1 \text{ A } 2$ (всі $1 \in 2$) – $1 \subset 2$ (множина 1 або включається в множину 2, або тотожна їй);

$1 \text{ I } 2$ (деякі $1 \in 2$) – $1 \subset \supset \cap 2$ (множина 1 або включається в множину 2, або тотожна їй, або включає її або перетинається з нею);

$1 \text{ E } 2$ (всі $1 \notin 2$) – $1/2$ (множина 1 не має спільних елементів з множиною 2);

$1 \text{ O } 2$ (деякі $1 \notin 2$) – $1 \supset \cap / 2$ (множина 1 або включає в себе множину 2, або перетинається з нею, або не має спільних елементів).

Таким чином бачимо, що співвідношення між поняттями (множинами) в аристотелівській логіці більш розмито відображає дійсне співвідношення між множинами, яке нам може бути відомо. Звідси очевидно, що і виведення висновків не настільки результативне як при застосуванні графічної логіки.

В аристотелівській логіці 4 можливі варіанти співвідношення між поняттями в першому засновку, 4 – в другому і ще є 4 фігури. Відповідно є 64 варіанти висновків, які можуть бути в залежності від наведених змінних параметрів. В графічній логіці немає фігур, тому можливих варіантів висновків – 25 (5 можливих варіантів співвідношень в першому засновку і 5 в другому). Шляхом уявного накладання графічного зображення засновків і знаходження всіх можливих варіантів такого накладання знайдемо всі можливі висновки. Наведемо результати даної операції. Верхня строка відображає співвідношення 1 і 2 множини, крайній лівий стовпчик – 2 і 3 множини, ячейки таблиці – висновок (на перетині відповідного заголовка стовпця і назви рядка – співвідношення 1 і 3 множини). Наприклад, $1 \supset 2$, $2 \subset 3$, отже $1 \subset 3$

1	2	3	4	5	6
1	2	3	4	5	6
1	2	3	4	5	6
2	3	4	5	6	7
3	4	5	6	7	8
4	5	6	7	8	9
5	6	7	8	9	10
6	7	8	9	10	11
7	8	9	10	11	12
8	9	10	11	12	13
9	10	11	12	13	14
10	11	12	13	14	15
11	12	13	14	15	16
12	13	14	15	16	17
13	14	15	16	17	18
14	15	16	17	18	19
15	16	17	18	19	20
16	17	18	19	20	21
17	18	19	20	21	22
18	19	20	21	22	23
19	20	21	22	23	24
20	21	22	23	24	25

Крім того наші знання про співвідношення між множинами у засновку можуть бути розмиті. Тобто, наприклад, ми знаємо, що множина 1 або включається в множину 2, або у них немає спільних елементів; множина 2 тотожна множині 3 або включається в неї. Графічні силіогізми на відміну від аристотелівських дозволяють відобразити такі знання і зробити певний висновок (що множина 1 або включається в множину 3, або перетинається з нею, або немає з нею спільних елементів).

На базі графічних силіогізмів розроблений алгоритм в програмі "Excel", який дозволяє працювати із десятками (а при подальшій розробці і з сотнями, і з тисячами) множин (понять) і на основі введеної інформації про співвідношення між множинами (поняттями) робить всі можливі висновки. Крім того, так як введена інформація може бути такою, що суперечить сама собі (в зв'язку з тим, що частина інформації неістинна), то у такому випадку програма показує це.

С. А. Павлов, ст. науч. сотр.,
Институт философии РАН, Москва, Россия
 sergey.aph.pavlov@gmail.com

НЕКОТОРЫЕ МЕТАЛОГИЧЕСКИЕ КРИТЕРИИ ВЫДЕЛЕНИЯ КЛАССОВ ЛОГИК

Имеется распространенное мнение: "В современной науке однозначно установлено, что существует не одна на все времена данная нам логика. На самом деле логик очень много, более того – их бесконечно

много" [Бочаров В. А., Маркин В. И. Введение в логику. – М., 2008]. Можно полагать, что тем самым имеется кризис перепроизводства логик (и "логик"). Поэтому представляет интерес рассмотрение критериев и условий, позволяющих выделить классы логик, которые тем самым ими будут дополнительно обоснованы.

В [Павлов С. А. Модификация семантики Фреге и многозначные интерпретации // Труды научно-исследовательского семинара логического центра Института философии РАН. – 2009. – Вып. XIX. – С. 70–81] построена семантика для сентенциальных логик, являющаяся модификацией логической семантики Фреге. Модификация состоит в том, что в качестве существующего принимается только денотат истина, а ложные предложения не имеют денотата. Отметим, что на смысл предложений эта модификация не влияет. Денотат истина является элементом следующей трехуровневой структуры.

Онтологический уровень истина.

Семантический уровень A обозначает истину. Неверно, что B обозначает истину.

Синтаксический уровень A , $\sim A$

Здесь имеется два отрицания разных уровней: одно синтаксическое " $\sim$ " принадлежит языку логики, другое семантическое "неверно, что" метаязыку семантики. В общем, неклассическом случае имеет смысл независимо оценивать предложения A и предложения $\sim A$, рассматривая упорядоченную пару $\langle A, \sim A \rangle$. Для каждой пары предложений имеем четыре возможных варианта денотации, каждому из которых можно сопоставить логическое значение следующим образом:

A обозначает истину и неверно, что $\sim A$ обозначает истину соответствует значению T ;

неверно, что A обозначает истину, и $\sim A$ обозначает истину соответствует значению F ;

A обозначает истину и $\sim A$ обозначает истину соответствует значению V ;

неверно, что A обозначает истину, и неверно, что $\sim A$ обозначает истину соответствует значению N .

Так задаваемые значения вместе с различными семантическими условиями позволяют строить 2-х, 3-х и 4-х-валентные интерпретации для различных логик. Класс таких интерпретаций и соответствующих им логик назовем T -интерпретациями и T -логиками, которые онтологически основываются только на денотате истина. При этом вспоминается, конечно, утверждение Фреге, что "логика есть наука о наиболее общих законах бытия истины".

Другой критерий выделения класса логик связан с модификацией доказательств металогических теорем корректности и семантической полноты. В доказательстве этих метатеорем употребляются семантические утверждения вида " A принимает значение (обозначает) v_i ", которым в свою очередь соответствуют формулы $J_i(A)$ с J_i -оператором, принадлежащие к синтаксису языка логики (см. [Павлов С. А. Синтаксические ана-

логи семантических правил // Материалы XI Международной научной конференции. – СПб., 2010. – С. 360–363]). Поэтому в случае наличия или определения в языке логики достаточного числа J-операторов, а также наличия аксиом или теорем сводимости, которые позволяют сводить сложные формулы к более простым, содержащим только логические комбинации формул с J-операторами, можно, заменив семантические утверждения вида "A принимает значение v_i " на формулу $J_i(A)$ с соответствующим J_i -оператором, получить синтаксический аналог доказательства вышеупомянутых метатеорем. Назовем класс таких логик AF-логиками.

Так как чисто синтаксическая формулировка такой модификации доказательств требует больше места, приведем в качестве примера нужные формулы в языке логики Лукасевича $\mathcal{L}_3$. Он строит логику $\mathcal{L}_3$, в которой исходными связками являются $\rightarrow$ и отрицание $\sim$, задаваемые таблично со значениями: 0 – ложь, 1 – истина, $2(1/2)$ – неопределенно. В качестве J-операторов возьмем: оператор необходимости N , то есть J_1 , оператор невозможности $\sim M$, то есть J_0 , и оператор случайности, то есть J_2 , для которого $J_2 p$ есть $(\sim N p \wedge M p)$.

Имеем следующие теоремы сводимости (выводимые напр. из аксиом М. Вайсберга):

$$T1. 1. J_0 \sim p \equiv J_1 p$$

$$T1. 2. J_1 \sim p \equiv J_0 p$$

$$T1. 3. J_2 \sim p \equiv J_2 p$$

$$T2. 1. J_0(p \rightarrow q) \equiv (J_1 p \wedge J_0 q)$$

$$T2. 2. J_1(p \rightarrow q) \equiv (J_0 p \vee J_1 q \vee (J_2 p \wedge J_2 q))$$

$$T2. 3. J_2(p \rightarrow q) \equiv ((J_1 p \wedge J_2 q) \vee (J_2 p \wedge J_0 q))$$

Теперь в нужных метатеоремах заменяем семантические утверждения вида "p принимает значение v_i " на формулу $J_i(p)$ и получаем синтаксический аналог доказательства этих метатеорем.

Отметим, в частности, что подобные соотношения можно получить в логике Бочвара B_3 , но нельзя вывести в логике Гейтинга H_3 и Геделя G_3 .

Таким образом, логики $\mathcal{L}_3$ и B_3 принадлежат классу AF-логик, в отличие от H_3 и G_3 .

Конечно, особый интерес вызывают те логики, которые входят в класс, являющийся пересечением класса T-логик и класса AF-логик.

В заключение отметим, что предложенные критерии выделения классов логик формально и философски осмыслены и методологически являются применением бритвы Оккама и экономии мышления Маха.

О. В. Павловська, канд. филос. наук, НПУ ім. М. П. Драгоманова, Київ
lilja@list.ru

ЛОГИКА ТА КОМП'ЮТЕРНІ НАУКИ

На початку 40-х рр. XX ст. в результаті злиття математичної логіки, теорії алгоритмів, а також винайдення електронних обчислювальних машин виникла нова галузь знань, яка в сучасній науковій літературі отри-

мала назву "Computer Sciences" – "комп'ютерні науки". На протязі історії розвитку цих наук з'являлися та зникали різні їх напрями. Але незмінним залишалося значення та роль логіки у розвитку наук про комп'ютери.

Методи логіки в комп'ютерних науках займають провідне місце, це яскраво підкреслює той факт, що логіка фахівцями з комп'ютерних наук, професором Стенфордського університету З. Манной та дослідником центру штучного інтелекту Стенфордського дослідницького інституту Р. Уолдінгером, була названа "обчисленням комп'ютерних наук" [Manna Z., Waldinger R. The logical basis for computer programming. – Addison-Wesley, 1990]. Лише застосування логічної методології, згодом, після виникнення перших обчислювальних машин, дозволило створити універсальний пристрій, який здатен вирішувати велику кількість завдань.

Однією з провідних функцій логіки в комп'ютерних науках є її використання при написанні та верифікації комп'ютерних програм. З появою обчислювальних машин можливість розглядати штучні мови як моделі фрагментів природньої мови доповнюється специфічними управлінськими та інформаційними задачами, що стимулювало появу мов програмування.

Логіки програм виникли як один з видів динамічних логік. Коли постала необхідність створення логіки програм, науковці звернулись до надбань сучасної класичної та некласичної логіки, в надрах якої знайшли багато необхідних математичних засобів. Так ідеї інуїціоністської та конструктивної логіки, хоча і виникли задовго до появи перших комп'ютерів, також виявилися затребуваними. Реалізований в них принцип "існувати – значить, бути побудованим" дозволяє витягувати з доказів існування деякого об'єкту алгоритм його побудови. Якщо ми можемо довести, що рішення задачі існує, то ми можемо і знайти це рішення [Шалак В. И. Применение логики в информатике и искусственном интеллекте : дисс. ... канд. филос. наук: 09.00.07. – М., 1989].

Одним з основних напрямів розвитку комп'ютерних наук є проблема створення штучного інтелекту. Ця проблема тісно пов'язана з проблемою співвідношення мови та мислення. Вона виражається в питаннях про межі формалізації мов, про співвідношення природних та штучних мов. Крім того, в межах проблеми створення штучного інтелекту постає питання про необхідність не тільки обчислення, а й міркування. Першими мовами логічного програмування були мови Пленер (Planner) та Пролог (Prolog).

Дослідниками штучного інтелекту почали розроблятися експертні системи (комп'ютерні системи, що здатні частково замінити фахівця-експерта у вирішенні проблемної ситуації). В межах експертних систем знайшли застосування ідеї імовірнісної, нечіткої, багатозначної, немонотонної та інших логік.

Дослідження проблем комп'ютерних наук в рамках логічного підходу у перспективі пов'язано з необхідністю встановлення та доведення значної частини базових теорем. Крім того, реалізація мов програмування, яка на сьогодні постає однією з основних проблемних галузей теоретичних досліджень в межах комп'ютерних наук, потребує логіко-

семантичного аналізу, який передбачає наявність формалізованого способу виявлення правил формування та розрізнення абстракцій, які містяться в конкретній мові програмування.

Відтак, комп'ютерні науки продовжують залишатися тією галуззю, яка потребує логічних методів аналізу. З іншого боку, нові багаточисельні проблеми комп'ютерних наук здатні підняти в межах логічного знання нові фундаментально важливі теми.

Ю. О. Паустовський, студ., КНУТШ, Київ
yura_paustovskiy@mail.ru

ОСОБЛИВІСТЬ ФОРМАЛІЗАЦІЇ ВИСЛОВЛЮВАНЬ З НЕПЕРЕХІДНИМИ ДІЄСЛОВАМИ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ СТРАТЕГІЇ СИМВОЛІЗАЦІЇ Д. ДЕВІДСОНА

Стратегія симолізації Дональда Девідсона речень про дію передбачає можливість формалізації висловлювань з перехідними дієсловами:

(1) *Андрій співав "Черемшину"*, –

як тримісних предикатів із одним додатковим аргументним місцем для події, сповіщеної дієсловом:

(1*) *ЄСПІВеаб.*

Вислови з неперехідними дієсловами:

(2) *Андрій співав*, –

формалізуються як двомісні предикати, де вказується на подію, що відбувається, та її суб'єкт:

(2*) *ЄСПІВеа.*

Прийменникові словосполучення:

(3) *Андрій співав "Черемшину" у садку*, –

за їх наявності у реченні формалізуються як двомісні предикати

(3*) *Є(СПІВеаб & Уес)* [Алексюк І. А. Логічний аналіз природної мови : навчальний посібник. – К., 2009. – Розділ 11].

Та як бути з висловлюваннями, де дієслова вимагають не прямих додатків, що відповідали б на питання: "Кого?", "Що?";- а додатків, котрі б відповідали на ці ж питання, лише модифіковані прийменниками, наприклад: "Про кого?", "Про що?".

Розглянемо висловлювання:

(4) *Андрій співав про черемшину.*

(У цьому випадку мова йде вже не про пісню, а про дерево).

На перший погляд здається, що стратегія символізації Дональда Девідсона вимагала б від нас розглядати вислів: "... про черемшину";- як прийменникове словосполучення, що модифікує неперехідне в даному випадку дієслово: "... *співав*... ". У такому разі це прийменникове словосполучення довелося би формалізувати як двомісний предикат:

(4*) *Є(СПІВеа & Проес).*

Це тлумачилось би як:

(4**) *Існує подія співу Андрієм, яка (ця подія) є про черемшину.*

Проте можливість заміни частини вислову (4): "... співав про...", - на рівноцінне перехідне дієслово "оспівував" та очевидне походження цього дієслова ("о-" інтуїтивно можна прирівняти з "про"; так само "писав про" – "описував", "говорив про" – "обговорював") наштовхує на іншу думку.

Розглянемо наш новий вираз:

(5) Андрій *оспівував* *черемшину*.

На синтаксичну рівноцінність обміну дієсловами вказує і те, що граматична структура речення і зміст речення ні в чому іншому не змінились. Формалізувати це висловлювання можна так:

(5*) *ÆОСПІВУВАННЯеas*.

Проте ми не маємо на меті щоразу замінювати неперехідне дієслово з прийменником на інше перехідне без прийменника. Якщо, з огляду на вищезазначене, по-іншому поглянути на речення (4), можна розбити його на такі складові: підмет – "Андрій", присудок – "співав про", прямий додаток – "черемшину". Зауважимо, що в такому випадку "черемшину" дійсно стає прямим додатком, що відповідає на просте питання знахідного відмінка, не модифіковане прийменником "про", оскільки цей прийменник перейшов у склад дієслова і частково змінив його зміст. Дієслово ж "співав про", у свою чергу, стало перехідним. Тоді (4) можна формалізувати так:

(4**) *ÆСПІВ-ПРОеab*.

На думку про можливість такого тлумачення вислову (4) наводить також і граматична структура англійського питального речення: "*What Andrew was talking about?*", - де чітко прослідковується перехідність дієслова "*talking*" на слово "*what*" (*talking-кого?що?-what*), де "*what*" має за референцію в нашому випадку "*черемшину*", а "*about*" лише модифікує зміст дієслова.

Таким чином словосполучення неперехідного дієслова та прийменника "співати про" можна розглядати та формалізувати як єдину смислову та синтаксичну одиницю – перехідне дієслово, незважаючи на те, що, зокрема в українській мові, воно являє собою два окремі слова. Хоча, звичайно, такий підхід потребує перевірки, удосконалення та універсалізації (розгляд поведінки в таких ситуаціях інших прийменників), аби бути корисним.

**М. П. Плахтій, канд. філос. наук, доц.,
КПНУ ім. І. Огієнка, Кам'янець-Подільський
Plahtiy_Mp@Ukr.Net**

ВИКЛАДАННЯ ЛОГІКИ НА ВИЩИХ ЖІНОЧИХ КУРСАХ

Пріоритетним напрямом сучасної логіки постає вивчення її історії, а для української філософії та логіки це питання вкрай актуальне через брак комплексного та повного дослідження у цій царині. З іншого боку, важливим є також вивчення гендерних аспектів філософської освіти та визначення ролі українських жінок у формуванні інтелектуального соціуму. Саме тому українським необхідним постає дослідження діяльності Вищих жіночих курсів (ВЖК), що сприяли отриманню вищої освіти тисячами жінок.

За роки незалежності вітчизняні науковці все більше звертаються до дослідження проблем викладання на ВЖК. Зокрема цьому питанню присвячено роботи істориків В. А. Добровольської, К. А. Кобченко, О. Б. Білоусько, О. Б. Супруненко та інших. Проте й до сьогодні відсутня спеціальна праця у якій досліджується викладання на ВЖК філософських дисциплін.

На початку XX ст. завдяки частковій лібералізації під час революції 1905–1907 рр., стало можливим відновлення ВЖК у Києві, зважаючи на численні петиції та звернення жінок, громадськості та професорів університету Св. Володимира. Згодом було отримано дозвіл на їх створення у Харкові та Одесі.

За своєю організацією ВЖК у структурі нагадували університети, оскільки працювали у складі історико-філологічного, фізико-математичного, юридичного факультетів на чолі із деканами. У більшості ВЖК були відсутні медичні факультети, тому створювались окремі медичні жіночі курси. Усі вищі жіночі курси у Російській імперії дозволялося відкривати лише як приватні заклади де число слухачок було обмеженим. По закінченню навчання, завдяки указу 1911 року, випускниці одержували право викладати у старших класах гімназій.

До викладацького складу Київських ВЖК входили переважно професори університету Св. Володимира. У часи заснування директором курсів був відомий філософ Сільвестр Гогоцький (1878–1881), його на цій посаді змінив Володимир Іконніков (1881–1889), а згодом Петро Армашевський (1906–1911), що очолював курси до 1911 р., із 1911 по 1917 рр. керівником курсів був професор Гаврило Суслов (1911–1917).

Лекції із логіки на Київських Вищих Жіночих Курсах із 1911 р. по 1915 р. читав приват-доцент, а згодом професор Степан Андрійович Ананьїн (1875–1942). Професор С. Ананьїн викладав ще й на Київських вищих жіночих курсах створених А. Жекуліною із 1912 р. по 1916 р. та у Фребелівському педагогічному інституті із 1911 р. по 1918 р. У власних лекціях із логіки С. Ананьїн опирався на праці Зігварта, Мілля, Владіславлева, Введенського, Троїцького, Дробиша, Вунда. Прочитані ним лекції із логіки було опубліковано двічі у 1913 р. та у 1914 р. Відомо також, що лекції із логіки на курсах викладали Павло Васильович Тихомиров (1868–?) – приват-доцент кафедри філософії Університету Св. Володимира та професор Генріх-Роман Іванович Якубаніс (1879–1949).

Ще один вищий навчальний заклад для жінок було відкрито у 1905 р. – Київські вечірні вищі жіночі курси ім. А. Жекуліної. До обов'язкових предметів, що читались на курсах, належали логіка, вступ до філософії, етика, естетика, психологія. Починаючи із 1907 р. логіку на Вищих жіночих курсах викладав приват-доцент, а згодом професор Генріх-Роман Іванович Якубаніс, якому належить праця "Оцінка силогізму у найголовніші моменти його історії" (1910).

На початку XX ст. у Києві було відкрито Фребелівський педагогічний інституту (1907–1920 рр.). Важливе значення у навчально-виховному процесі педвузу надавалося загальнопедагогічний підготовці, що було б неможливе без високого рівня професорсько-викладацького складу.

Тому у різні роки в інституті викладали відомі професори С. Ананьїн ("Історія педагогіки"), В. Зеньківський ("Психологія" і "Логіка"), І. Стешенко ("Логіка та дидактика"), Л. Кудрявцев ("Вступ до філософії").

У Одесі ініціатором та першим директором Вищих жіночих курсів, що були створені у 1904 році, був професор Микола Миколайович Ланге (1858–1921). Обстоюючи ідею жіночої освіти М. Ланге свої думки виклав у праці "До питання про викладання педагогіки в жіночих гімназіях" (1895). Микола Миколайович відомий не лише як філософ, психолог, а ще й знаний логік, саме його підручнику "Логіка" (1918) було надано премію Петра І. Тому цілком логічно, що курс логіки на Вищих жіночих курсах читав саме він. У фондах бібліотеки Одеського національного університету зберігся "Курс логіки" (1904–1995 н. р.), записаний слухачками історичного відділення Одеських жіночих курсів, який складався із 21 лекції. Перша із них окреслювала проблеми філософії, логіки та філософської освіти в університетах. М. Ланге зазначає, що "при викладанні курсу логіки ми входимо в галузь філософії, тому що психологія тепер все більше виділяється в самостійну та природничу науку, а логіка ж назавжди була і буде інтегральною частиною філософії" [Ланге Н. Н. Курс логики, составленный слушательницами исторического отделения Одесских женских педагогических курсов на 1904/1905 акад. год / под ред. Н. Н. Ланге. – Одесса, 1904. – С. 20].

На сьогодні недостатньо дослідженням залишається й філософсько-логічне надбання викладачів Новоросійського університету та Одеських Вищих жіночих курсів. Зокрема, викладачів логіки Одеських ВЖК, доцента кафедри філософії Михайла Івановича Гордієвського (1885–1938), якого було розстріляно та Георгія Васильовича Флоровського (1893–1979), що у 1920 році емігрував до Болгарії.

У Харкові Вищі жіночі курси відкрилися у 1907 році у складі двох факультетів історико-філологічного та фізико-математичного. Лекції на курсах читали професори Харківського університету за повним університетським курсом. Одним із них був приват-доцент Харківського університету Ісидор Савович Продан (1854–1919/20) у доробку якого є "Підручник логіки" (1909) та "Нова логіка. Критичне дослідження" (1911).

Таким чином бачимо, що у зазначеному питанні залишається досить багато білих плям, які ще чекають своїх дослідників. Маємо надію, що запропоноване дослідження сприятиме розробці та дослідженню проблем викладання логіки у вищих навчальних жіночих закладах України.

A. Politiuk, postgraduate, T. Shevchenko National University, Kyiv
apolityuk@gmail.com

TOULMIN'S CONCEPT OF WARRANT IN THE ARGUMENTATION SCHEME

Dissatisfaction with logical positivism appeared in Western philosophy right after the Second World War. For most critics, it was the epistemology and metaphysics of the doctrine that they questioned. For Stephen Toulmin

who fifty five years ago published a book that remains a landmark for informal logic [Toulmin S. *The Uses of Argument*. – Cambridge, 2008], it was the assumptions about logic and its relation to argument and argumentation that motivated their critique. Toulmin's ideas were majorly influenced by the later Wittgenstein and took an empirical turn away from a priorism of positivism as philosopher mostly looked at how arguments actually work.

S. Toulmin aimed to develop a different type of argument, called practical arguments, intended to focus on the justificatory function of argumentation, as opposed to the inferential function of theoretical arguments. He proposed a layout containing six interrelated components for analyzing arguments: (i) *data* – facts or evidence used to prove the argument; (ii) *claim* – statement being argued; (iii) *warrants* – general, hypothetical logical statements that serve as bridges between the claim and the data; (iv) *qualifiers* – statements that limit the strength of the argument or statements that propose the conditions under which the argument is true; (v) *rebuttals* – counter-arguments or statements indicating circumstances when the general argument does not hold true; and finally (vi) *backing* – statements that serve to support the warrants (i. e., arguments that don't necessarily prove the main point being argued, but which do prove the warrants are true.)

Philosopher's most significant ideas are related to his concept of warrant and indication that warrants are field-dependent since both points were a novelty at the time when S. Toulmin introduced them. Both of them continue to be most puzzling ideas until now so let's take a closer look what they are all about. According to David Hitchcock, S. Toulmin's warrant is the generalized associated condition that licenses the inference in any argument from the grounds offered to the claim on their basis [Hitchcock D. *Toulmin's Warrants* // *Proceedings of the 5th Conference of the International Society for the Study of Argumentation*. – Amsterdam, 2003. – P. 485–490]. Which means that any time anyone reasons or argues that a claim is justified by a group of reasons or data offered in support of it, there is an appeal either explicitly mentioned or as an assumption, to a generalization roughly of the form, 'from such reasons or data it is permissible to infer a claim of this sort'.

Such warrants play role both in the identification and in the evaluation of arguments in argumentation. When reading or listening to a text of discourse with the writer or speaker unavailable to answer questions, a person may try to identify and evaluate any arguments that might be present. If it has been determined that an argument seems to have been made, it follows that some judgment must have been made about its details, that is, about what is being claimed and what is being offered in support of that claim. One element of such a judgment is that the writer or the speaker made an inference from specific data to specific claim. In the absence of decisive evidence identifying the argument, a crucial semantic clue is that an inference from the given set of the information explained in the discourse to the claim in question would be a reasonable inference meaning it would be justified by a warrant that is at least plausible. As interpreters we judge that it would make sense for the writer or

speaker to argue from given grounds to suggested claim. The warrant functions to identify what is relevant in the discourse as support for the claim, and to exclude what is irrelevant. Therefore D. Hitchcock argues that the warrant is some sort of the inference license which serves as a relevance filter.

Once it been established that an argument has been made and its contents have been identified, the next interpretive task is to assess it. The question is about whether the argument provides a good reason for accepting the claim at issue or not. One of the questions to ask in evaluating the argument is whether, on the assumption that the data are acceptable, one would be justified in inferring the claim from them. In other words, is the warrant the arguer uses acceptable? So, apart from being useful in the identification of the argument, the warrant also serves as focus for part its evaluation. There are actually two distinct questions that may be asked in assessing the warrant. One question asks whether the author's warrant is acceptable and the other question asks whether there is any acceptable warrant licensing an inference from the data provided to the claim at issue.

Evaluating a warrant entails second-order argumentation: possible arguments objecting to the legitimacy of the warrant and possible arguments against those objections or in direct support of the warrant. The last, that is, arguments that directly support the warrant, are what S. Toulmin labeled the "backing" of the warrant.

As Toulmin perceived them, warrants are not necessarily laws or theorems of formal deductive logic. Logical laws as *modus ponens* or *disjunctive syllogism* can function as warrants however there is no requirement that all justified warrants must have the analytic force of the laws of logic. In S. Toulmin's view a warrant can be justified even through the inference it licenses, unlike any deductively valid inference, is defensible. An inference can be warranted even if the claim follows only probably or only plausibly; and it can be warranted if it only holds other things being equal even if it cannot be known for sure that other things are equal in the case at hand.

Even though S. Toulmin does not clearly explain his concept of a field (which led some informal logicians to reject or at least to resist this theory [Johnson R. Manifest Rationality, Pragmatic Theory of Argument. – Mahwah, 2000], his notion of the field-dependence of warrants is among crucially important ideas. It means that in order to assess the merits of the inferences made or invited in arguments, we might, depending on the subject-matter, need to have specialized knowledge or to consult someone who has it. This specialized subject-matter is normally not formal logic but some other field knowledge; often it is a particular science or a specialization within a science.

Tight connection between S. Toulmin's views and argument scheme theory has become a significant element of the work of informal logicians today. Warrants may be regarded as the genus of which both laws of deductive logic and principles of non-deductively valid inference are species. Correspondingly, argument schemes are the genus of which patterns of deductively valid argument forms and schemes for defeasible arguments are spe-

cies. Some of the recent theoretical work in informal logic and its applications (for example, Douglas Walton) has focused on the study of various argument schemes, on the connection between argumentation schemes and informal fallacies, and on the application of argument scheme theory to legal reasoning and to artificial intelligence.

В. М. Попов, доц., МГУ им. М. В. Ломоносова, Москва, Россия
pphiloslog@mail.ru

ПАРАЛОГИЧНОСТЬ $I_{0,\omega}$ -ЛОГИК

$I_{0,\omega}$ -логика – это любая логика, включающая логику $I_{0,\omega}$, построенную в [Попов В. М. Две последовательности простых паранормальных логик // Современная логика: проблемы теории, истории и применения в науке : материалы IX Общероссийской научной конференции 22–24 июня 2006 г. – СПб., 2006. – С. 382–385]. Подклассом класса всех $I_{0,\omega}$ -логик является класс всех васильевских пропозициональных логик. Последнему классу принадлежат только такие логики, каждая из которых является простой паранепротиворечивой или/и простой парapolной логикой, то есть является простой паралогикой. Как устанавливает теорема, сформулированная в предлагаемой работе, простой паралогикой является всякая $I_{0,\omega}$ -логика за исключением классической логики в языке L и тривиальной логики в этом языке.

Язык L , являющийся языком всех рассматриваемых здесь логик, есть стандартно определяемый пропозициональный язык, алфавиту которого принадлежат только следующие символы: $p_1, p_2, \dots$ (пропозициональные переменные языка L), $\&, \vee, \Rightarrow$ (бинарные логические связи языка L), $\sim$ (унарная логическая связь языка L), левая и правая круглые скобки. Принимаем обычные соглашения об опускании скобок в L – формулах и используем "формула" как сокращение для "формула в L ". Квазиэлементарной формулой называем формулу, в которую не входит ни одна бинарная логическая связь языка L . Обозначаем правило модуса поненс в L через MP , а правило подстановки формулы в формулу вместо пропозициональной переменной языка L обозначаем через Sub . Логикой называем непустое множество формул, замкнутое относительно MP и Sub . Например, множество всех классических тавтологий в L является логикой. Эту логику называем классической логикой в L . Теорией логики $\mathcal{L}$ называем множество формул, включающее логику $\mathcal{L}$ и замкнутое относительно MP . Понятно, что множество всех формул является логикой (называем эту логику тривиальной логикой в L), а также теорией любой логики. Для всякой логики $\mathcal{L}$ называем множество всех формул тривиальной теорией логики $\mathcal{L}$. Противоречивой теорией логики $\mathcal{L}$ называем такую теорию T логики $\mathcal{L}$, что для некоторой формулы A верно: $A \in T$ и $\sim A \in T$. Паранепротиворечивой теорией логики $\mathcal{L}$ называем такую противоречивую теорию T логики $\mathcal{L}$, что T не есть тривиальная теория логики $\mathcal{L}$. Паранепротиворечивой логикой называем такую логику $\mathcal{L}$, что существует паранепротиворечивая теория логики $\mathcal{L}$. Прос-

той паранепротиворечивой логикой называем такую паранепротиворечивую логику $\mathcal{L}$, что для всякой паранепротиворечивой теории $\mathcal{T}$ логики $\mathcal{L}$ верно: если $A \in \mathcal{T}$ и $\sim A \in \mathcal{T}$, то A есть квазиэлементарная формула. Полной теорией логики $\mathcal{L}$ называем такую теорию $\mathcal{T}$ логики $\mathcal{L}$, что для всякой формулы A верно следующее: $A \in \mathcal{T}$ или $\sim A \in \mathcal{T}$. Параллельной теорией логики $\mathcal{L}$ называем такую теорию $\mathcal{T}$ логики $\mathcal{L}$, что $\mathcal{T}$ не является полной теорией логики $\mathcal{L}$ и всякая полная теория логики $\mathcal{L}$, включающая $\mathcal{T}$, есть тривиальная теория логики $\mathcal{L}$. Параллельной логикой называем такую логику $\mathcal{L}$, что существует параллельная теория логики $\mathcal{L}$. Простой параллельной логикой называем такую параллельную логику $\mathcal{L}$, что для всякой параллельной теории $\mathcal{T}$ логики $\mathcal{L}$ верно следующее: существует такая квазиэлементарная формула A , что ни A и ни $\neg A$ не принадлежат $\mathcal{T}$. Простой паралогикой называем такую логику, которая является простой паранепротиворечивой логикой или простой параллельной логикой. Простой паранормальной логикой называем такую логику, которая является простой паранепротиворечивой логикой и простой параллельной логикой. Логику $\mathcal{I}_{0,\omega}$ определим с использованием исчисления $\mathcal{HI}_{0,\omega}$ гильбертовского типа. Язык исчисления $\mathcal{HI}_{0,\omega}$ есть $\mathcal{L}$. МР есть единственное правило исчисления $\mathcal{HI}_{0,\omega}$. Множеству всех аксиом исчисления $\mathcal{HI}_{0,\omega}$ принадлежат все те и только те формулы, каждая из которых имеет хотя бы один из следующих видов (здесь A, B, C, F – формулы, при этом F не есть квазиэлементарная формула): (I) $(A \Rightarrow B) \Rightarrow ((B \Rightarrow C) \Rightarrow (A \Rightarrow C))$, (II) $A \Rightarrow (A \vee B)$, (III) $B \Rightarrow (A \vee B)$, (IV) $(A \Rightarrow C) \Rightarrow ((B \Rightarrow C) \Rightarrow ((A \vee B) \Rightarrow C))$, (V) $(A \wedge B) \Rightarrow A$, (VI) $(A \wedge B) \Rightarrow B$, (VII) $(C \Rightarrow A) \Rightarrow ((C \Rightarrow B) \Rightarrow (C \Rightarrow (A \wedge B)))$, (VIII) $(A \Rightarrow (B \Rightarrow C)) \Rightarrow ((A \wedge B) \Rightarrow C)$, (IX) $((A \wedge B) \Rightarrow C) \Rightarrow (A \Rightarrow (B \Rightarrow C))$, (X) $((A \Rightarrow B) \Rightarrow A) \Rightarrow A$, (XI) $\neg F \Rightarrow (F \Rightarrow A)$, (XII) $(F \Rightarrow \sim (A \Rightarrow A)) \Rightarrow \sim F$.

Выводы в $\mathcal{HI}_{0,\omega}$ (в частности, доказательства в $\mathcal{HI}_{0,\omega}$) строятся обычным для исчислений гильбертовского типа образом. Стандартно определяется понятие формулы, доказуемой в $\mathcal{HI}_{0,\omega}$. Множество всех формул, доказуемых в $\mathcal{HI}_{0,\omega}$ обозначается (см. [Попов В. М. Секвенциальные аксиоматизации простых паралогик // Логические исследования (отв. ред. Карпенко А. С.). Вып. 16. М. – СПб, ЦГИ, 2010. С. 205–220.]) через $\mathcal{I}_{0,\omega}$ и является (см. [Попов В. М. Секвенциальные аксиоматизации простых паралогик // Логические исследования / отв. ред. А. С. Карпенко). – М. ; СПб., 2010. – Вып. 16. – С. 205–220]) простой паранормальной логикой.

Теорема. Всякая $\mathcal{I}_{0,\omega}$ -логика, отличная от классической логики в $\mathcal{L}$ и от тривиальной логики в $\mathcal{L}$, является простой паралогикой.

Работа выполнена при поддержке РФНФ, проект № 13-03-00088а.

М. М. Прокопенко, студ., КНУТШ, Київ
mukola.prokopenko@yandex.ru

АРГУМЕНТИ AD NOMINEM В КОНЦЕПЦІЇ Ф. БЕКОНА

У сучасних комунікативних ситуаціях важливе значення відіграє вміння грамотно, чітко, послідовно відстоювати свої тези. Протягом тривалого розвитку людства сформувалися різноманітні прийоми, які не дають об'є-

ктивно оцінювати аргументи, а покликані сфальсифікувати істинне знання. Такими можуть бути деякі прийоми з групи аргументів *ad hominem* у широкому значенні. Слід відмітити, що оцінка даних аргументів змінювалася залежно від історичної доби, способу, місця застосування. На сьогоднішній день аргументи *ad hominem* не мають однозначної оцінки, проте привертають увагу багатьох дослідників у галузі теорії аргументації.

Певний науковий інтерес викликає розгляд вчення Ф. Бекона про ідоли або примари людського роду з позиції такого тлумачення аргументів *ad hominem*, яке здійснене в роботах канадського вченого Д. Уолтона. Зокрема, аналізуючи типи ідолів, можна говорити про те, що деякі з них належать до аргументів *ad hominem*. Тобто до таких аргументів, які апелюють не до суті справи, а до учасників спілкування. Ф. Бекон писав про те, що кожен, хто прагне істинного знання має позбутися хибних уявлень про навколишній світ. Дослідивши ідоли роду та проаналізувавши вплив даних уявлень на пошук обґрунтованої думки, можна ототожнити ідоли роду з упередженням аргументом в концепції Д. Уолтона. Мета таких прийомів збігається, оскільки оцінюються як істинні ті аргументи, які не суперечать поглядам, позиціям, переконанням промовця. Оцінка аргументів відбувається через власну призму бачення оратора або аудиторії. У більшості випадків такі прийоми застосовуються з двох причин: по-перше, коли промовець має приховані цілі, висвітлюючи тези тією стороною, яка вигідна; по-друге, вживання даного аргументу відбувається через те, що оратор не володіє інтелектом в достатній мірі. Як зазначає Ф. Бекон, протидією такому хибному сприйняттю є мудрий сумнів, методологічно правильне дослідження.

Упереджений аргумент, як і ідоли роду, пов'язаний з вихованням моральної зрілості, оточенням промовця. Середовище, в якому знаходиться оратор, впливає на промову в цілому. Чим менше освічений промовець, тим більше він має упереджень. Чільне місце займає професіоналізм промовця.

Ідоли печери можна співвіднести з аргументом до пафосу (почуттів) *ad hominem*. Обидва аргументи мають одну мету – вплинути на почуття аудиторії. Однак слід зазначити і декілька відмінностей. Аргумент до пафосу має тільки зовнішню форму вираження. Тобто, оратор застосовує даний аргумент з метою впливу на почуття аудиторії, не беручи до розгляду свій власний емоційний стан. Натомість ідоли печери мають внутрішній та зовнішній прояв. Зовнішній прояв помітний лише тоді, коли промовець звертається до почуття аудиторії. Внутрішній аспект свідчить про те, що оратор бере до розгляду не тільки почуття третьої сторони, а й свої власні захоплення, уподобання, пристрасті. На думку Ф. Бекона, це негативно впливає на аргументацію тези. Обґрунтованість аргументів починає мати емоційне забарвлення. Як відомо, будь-який емоційний чинник при оцінці аргументів сприймається негативно.

Відносно ідолів ринку та ідолів театру, то їх можна ототожнити з аргументом до авторитету. Метою таких прийомів є посилення на думки авторитетних джерел. Ф. Бекон негативно ставиться до хибних уявлень,

викликаних ідолами ринку і театру. Покладатись на думки, погляди, позиції попередників є неприпустимим. В такій ситуації тези, які висвітлюються, не мають емпіричного доведення. Істинність теорій приймається тільки на основі популярності висунутих постулатів, а не шляхом раціонального доведення останніх.

У підсумку слід відмітити, що розглянуті Ф. Беконом ідоли, як аргументи *ad hominem*, недопустимі в ораторських промовах. Адже вони заважають раціонально сприймати навколишній світ та робити обґрунтовані висновки. Проте на сучасному етапі досліджень аргументи *ad hominem* можуть застосовуватися в конструктивних аргументаціях. Підтвердженням цього є розгляд Д. Уолтоном запропонованих аргументів як таких, які допомагають оцінити тези об'єктивно. В судових справах, наприклад, вдало застосований аргумент *ad hominem* може послабити обвинувачення підсудного. Якщо аргументації стосуються політичної та етичної сфери, яка пов'язана з системою цінностей, одних тільки емпіричних фактів недостатньо. В таких випадках цінним є використання аргументів *ad hominem*, які спрямовані на оратора. Останній повинен сприйматися аудиторією не тільки як професіонал своєї справи, а й як особистість зі своїми переконаннями, віруваннями, моральними стандартами.

А. А. Савченко, асп., БФУ ім. І. Канта, Калининград, Россия
tissummer0@gmail.com

ПРАГМАДИАЛЕКТИКА И СИСТЕМНАЯ МОДЕЛЬ АРГУМЕНТАЦИИ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Доклад представляет собой попытку провести сравнительный анализ двух концепций аргументации – а именно прагматидиалектики (ПД) и системной модели аргументации (СМА). Предлагаются следующие параметры для сравнения:

- Теоретические основания (основные понятия и определения).
- Цели, преследуемые концепциями.
- Полученные результаты.

И ПД, и СМА являются активно развивающимися концепциями. СМА была предложена профессором В. Н. Брюшинкиным и ныне развивается усилиями его учеников. ПД представлена в работах голландских исследователей Ф. Х. ван Емерена, Р. Гроотендорста, П. Хоутлоссера и др. Обе концепции отталкиваются от критического отношения к логическому пониманию аргументации. Обе концепции реконструируют аргументацию при помощи ее идеализированного абстрактного представления – моделирования.

Теоретической основой для СМА является когнитивный подход к аргументации. Задача такого подхода заключается в установлении зависимостей между содержательными компонентами аргументации. Этот подход допускает различные значения высказываний, используемых в качестве аргументов, как истину, так и ложь. Исходной абстракцией для СМА является абстракция от влияния адресата на субъект в диалоге.

ПД сочетает лингвистические компоненты прагматики и теории речевых действий с диалектической установкой на разумность. Эта установка выражается в идеальной модели критической дискуссии. Сочетание данных подходов приводит к манифестации нескольких метатеоретических принципов: экстернализации, функционализации, социализации, диалектификации.

Трактовки самого понятия "аргументация" в СМА и ПД существенно различаются. Основной целью прагматодиаlecticского подхода является реконструкция речевой коммуникации максимально приближенным к реальному дискурсу способом, а именно при помощи спроектированного идеала критической дискуссии. Это следует из понимания аргументации в ПД (Еемерен, Гроотендорст) как вербальной, социальной и рациональной деятельности, направленной на убеждение (convincing) разумного критика в приемлемости некоторой точки зрения. Согласно ПД процесс убеждения осуществляется через выдвижение совокупности высказываний, поддерживающих или опровергающих высказывание, выражающее некоторую заявленную в диалоге точку зрения. В ПД аргументация – это часть критической дискуссии, направленной на разрешение конфликта во мнениях.

Для СМА цель – также построение модели аргументации, однако приближение модели к реальным процессам и отвлечение от случайных и приводящих моментов осуществляется на основе нескольких другого представления об аргументации. Согласно В. Н. Брюшинкину, аргументация – это умственные действия субъекта убеждения, производимые на основе созданного им представления адресата и направленные на выработку набора аргументов, предъявление которых адресату призвано изменить систему убеждений последнего.

ПД не дает ответа на вопрос, каким образом протагонист порождает набор аргументов для защиты своей точки зрения от критики аудитории или другой точки зрения. СМА, использующая когнитивный подход, абстрагирующийся от реального диалога, предоставляет выразительные возможности для решения этого вопроса. В свою очередь на основе СМА затруднительно объяснить, каким образом происходит изменение совокупности аргументов, порожденных в уме субъекта аргументации после того, как ее адресат в диалоге выразит свою позицию.

Таким образом, на основе выделенных выше параметров можно сопоставить две концепции аргументации, ПД и СМА, выявив их преимущества и недостатки.

А. С. Синиця, ст. викл., ЛДУФК, Львів
andriy-synytsya@yandex.ru

ЛОГІЧНА СКЛАДОВА АРГУМЕНТАЦІЇ ІЗ ФІЛОСОФСЬКИМИ ЗОМБІ

В логіко-філософській літературі розрізняють поняття "мислимого", "логічно можливого" і "фактично можливого". І якщо співвідношення понять "логічно можливого" (того, що стосується мовних логічних систем; є

несуперечливим) і "фактично можливого" (того, що стосується об'єктивної дійсності) є відносно зрозумілим, то співвідношення "мислимого" і "логічно можливого" не є настільки однозначним й часом, як побачимо згодом, призводило до суперечливих висновків у процесі міркувань.

Розглянемо один із найвідоміших ментальних експериментів у сучасній філософії свідомості, а саме експеримент із філософськими зомбі – гіпотетичними істотами, які зовні і всередині нічим не відрізняються від звичайної людини, проте у них немає свідомості. Всі ментальні процеси, які відбуваються в організмі зомбі, відбуваються, немов у темряві. В ментальних експериментах із філософськими зомбі значно менше обговорюється ситуація, звідки такі зомбі могли б взятися. Мислителі, як правило, обмежуються констатацією того, що філософські зомбі є логічно можливими.

Передумови виникнення ідеї філософських зомбі можна віднайти у метафізиці Р. Декарта, його аргументації дуалістичної позиції нетотожності свідомості і тіла. В основі цієї аргументації імпліцитно наявна така інтуїція:

Якщо деяку ситуацію можна уявити (мислити), то ця ситуація є метафізично (логічно) можливою.

Ситуацію існування свідомості без тіла можна мислити.

Отже, така ситуація метафізично (логічно) можлива і як наслідок свідомість не тотожна тілу.

Міркування Р. Декарта у XX ст. визначили структуру багатьох аргументів, спрямованих проти філософської доктрини фізикалізму, згідно з якою онтологія світу базується лише на матеріальній субстанції; розмови ж про ментальну (ідеальну) субстанцію не мають під собою істинного фактичного підґрунтя. До таких аргументів можна віднести модальний есенціальний аргумент С. Кріпке, аргумент провалу в поясненні Дж. Левіна, аргумент знання Ф. Джексона та аргумент зомбі Д. Чалмерса.

Схематично аргумент від логічної можливості філософських зомбі, запропонований Д. Чалмерсом, Н. Гарнцева записує так:

- 1) існування зомбі мислимо;
- 2) якщо існування зомбі мислимо, то воно логічно можливо;
- 3) якщо існування зомбі логічно можливо, то свідомість не володіє фізичною природою;

4) свідомість не володіє фізичною природою, і матеріалізм хибний" [Гарнцева Н. Антифизикалистские аргументы в учении Д. Чалмерса о сознании // Вопросы философии. – 2009. – № 5. – С. 93–106: http://ecsocman.hse.ru/data/683/388/1223/x25B8zikalist_argumenty_Chalmersa.pdf].

Д. Чалмерс аргумент від логічної можливості зомбі вважає найсильнішим критичним аргументом проти фізикалізму. Для нього абсолютно нормальною є ситуація, коли його двійник – деякий філософський зомбі буде так, як і він, спостерігати за сходом сонця чи насолоджуватися ароматом кави, при чому в його голові протікатимуть ті ж самі психофізичні процеси, які щоправда не супроводжуватимуться виникненням жодних кваліа. Все це логічно (метафізично) можливо. Таку можливість потрібно відрізнити від номологічної (природної) можливості. Якщо пев-

на ситуація не є внутрішньо суперечливою – вона логічно можлива. Цього достатньо для визнання хибності фізикалізму. І хоча цей висновок не дуже явно випливає із засновків, проте Д. Чалмерс наполегливо переконує і наводить немало аргументів для того, щоб продемонструвати його істинність. Він звертається і до поняття супервентності, і до відомого аргументу "Китайська нація" Н. Блока, розробляє і власні аргументи, в яких відбувається заміна нейронів їх дублікатами – електронними чіпами, що виконують ті самі функції тощо.

А. Елітцур вважає, що існує певна суперечність у міркуваннях Д. Чалмерса. Так, коли він і зомбі міркуватимуть про свідомість, то Д. Чалмерс необхідно відштовхуватиметься від тої ідеї, що вона у нього є, й тому допускає можливість іншого зомбі. А от сам зомбі навряд чи зміг би допустити таку можливість [Elitzur A. Consciousness makes a difference: reluctant dualist's confession // Irreducibly Conscious: Selected Papers on Consciousness / A. Batthyany, A. Elitzur (eds.). – Heidelberg, 2009. – P. 43–72].

Виглядає й так, що міркування Д. Чалмерса є логічно суперечливим, адже його можна записати так:

Якщо у нас є структура мозку, аналогічна людській, то в ній виникає свідомість. ($A \rightarrow B$) – *варіант людини*.

Якщо у нас є структура мозку, аналогічна людській, то в ній не виникає свідомість. ($A \rightarrow \neg B$) – *варіант зомбі*.

У нас є структура мозку аналогічна людській. (A)

Отже, в ній виникає свідомість (B) і не виникає свідомість ($\neg B$).

Можемо припустити, що за цим зразком К. Френкіш у статті "Аргумент анти-зомбі" (2007) [Frankish K. The anti-zombie argument // Philosophical Quarterly. – 2007. – № 57 (229). – P. 650–666] запропонував чи не найсильніший аргумент проти логічної можливості зомбі. Виявляється, що, користуючись тими ж логічними принципами, які використовує Д. Чалмерс, можна помислити й анти-зомбі – істоту, яка є повністю фізичною, проте яка все ж таки володіє свідомістю. Таким чином аргументи Д. Чалмерса є самоспростовними його ж власною зброєю. Аргумент анти-зомбі доводить уже не хибність, а істинність фізикалізму, й заперечує можливість того, щоб бути одночасно дуалістом і при тому зомбістом (як це має місце у випадку Д. Чалмерса).

Аргументація К. Френкіша залишає відкритим питання про коректність співвідношення "мислимого" і "логічно можливого".

**Е. Д. Смирнова, д-р. филос. наук, проф.,
МГУ им. М. В. Ломоносова, Москва, Россия
smirnovatiana@mail.ru**

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЛОГИЧЕСКИХ СИСТЕМ

Рассматривая основы логических систем, следует различать два аспекта их обоснований. Одно дело – обоснование логических исчислений (доказательство их адекватности). Другое дело – обоснование логик, типов принимаемых рассуждений.

Центральная идея нашего подхода состоит в том, что логические системы, способы рассуждений, детерминируются семантикой, и положения семантики являются краеугольным камнем проникновения в философские истоки логик различного типа.

Логика – теоретическая, а не эмпирическая наука. Ее законы не являются законами мышления как некоего эмпирического, природного процесса. Она зависит от принимаемых абстракций, идеализаций, от типов вводимых идеальных объектов.

Соответственно, следует различать логические законы, зависящие от онтологических предпосылок, от характера объектов универсума рассмотрений, и законы, связанные с предпосылками гносеологического порядка, то есть с трактовками понятий истинности, ложности, логического следования и т. д.

Интересно, что аналогичного типа разграничения мы встречаем у российского логика начала XX века Н. А. Васильева. Он выделял законы "собственно логики" и законы металогики. Законы первого рода он называл эмпирическими в том смысле, что они могут изменяться с изменением характера объектов рассмотрения. Законы такого рода не являются универсальными и неизменными. Мы можем представить иные, отличные от нашего, миры с иного типа объектами рассмотрения, в которых не действуют обычные законы классических логик (например, законы непротиворечия и исключенного третьего). Так появляется известный "воображаемый мир" Васильева, в котором наличествуют объекты, наделенные несовместимыми свойствами, или противоречивые объекты, одновременно наделенные и не наделенные свойством Р (в нем как раз не действуют законы противоречия и исключенного третьего).

В противоположность этому, законы металогики являются универсальными и неизменными. Они зависят от принимаемых субъектом способов рассуждений, понятий истинности и ложности. Важно отметить, что Васильев разграничивает законы логики на основании их теоретико-познавательных предпосылок.

Нам представляется, что законы первого рода не следует называть эмпирическими. Скорее следует говорить об онтологических предпосылках этих законов. Что касается законов второго рода, то они не связаны со способами рассуждений субъектов и не являются абсолютными, универсальными и неизменными, как это полагал Васильев. Они зависят, с нашей точки зрения, от гносеологического плана предпосылок. И в таком случае нельзя говорить об их неизменности и абсолютности. Можно показать, что с изменением трактовок понятий истинности, ложности, отношения между ними соответственно изменяется понятие логического следования. Далее, наряду с истинными и ложными высказываниями возникают неиндетерминированные высказывания, наряду с тавтологиями и логически ложными и формулами имеют место формулы неопровержимые и т. д. Соответственно меняются законы логики, способы рассуждений [См.: *Смирнова Е. Д.*

Обобщающий подход к построению семантики и его роль в обосновании логических систем // Логическая семантика: Перспективы для философии языка и эпистемологии. – М., 2011].

У Васильева следует обратить особое внимание на отношения между суждениями вида S есть P , S не есть P и S есть не- P .

Работа выполнена при поддержке РГНФ, грант № 13-03-000-88а.

П. А. Соболевський, студ., КНУТШ, Київ
sobolievskyi_pavlo@ukr.net

ДЕЯКІ ПОМИЛКОВІ ПЕРЕКОНАННЯ ПРО ІМПЛІКАТУРУ СПІЛКУВАННЯ

Пол Грайс заснував одну із найбільш впливових парадигм дослідження у сучасній прагматичній та філософії мови. У класичній роботі "Логіка і мовне спілкування" проводиться розрізнення між двома рівнями значення: значенням мовця і значенням висловлювання. Значення мовця – це інформація, яку мовець прагне донести до слухача (what is meant), у той час як значення висловлювання складається лише з тої інформації, яка буквально слідує із промовленого мовцем висловлювання (what is said) [Grice H. P. *Studies in the way of words* // *Logic and Conversation*. – Harvard, 1989]. Грайс був одним із перших, кому вдалося побудувати парадигму дослідження, яка могла не тільки показати існування прірви між буквальною та не буквальною значенням висловлювання, але і дати відповідь на питання, яким чином і чому ця прірва виникає.

Ключовим поняттям теорії Грайса є поняття імплікатури спілкування. Імплікатура спілкування – це семантико-прагматичний компонент висловлювання, який відсилає до того, що мається на увазі у висловлюванні, але що не виражено і строго не слідує із нього. Ідеї Грайса були підхоплені і розвинуті низкою науковців, які заснували так звану **неограйсівську прагматику**. Зокрема дослідженням *імплікатури спілкування* займався Кент Бах [Bach K. *Conversational Implicature* // *Mind and Language*. – 1994. – № 9. – Р. 124–162], *імплікатурами ввічливості* – Джефрі Ліч [Leech G. *Principles of Pragmatics*. – London, 1983], *скалярними імплікатурами* – Ларі Хорн [Horn L. R., Ward G. *The Handbook of Pragmatics*. – Oxford, 2004].

У 2005 році на честь Ларі Хорна вийшла збірка статей під редакцією Бетті Бірнера (Betty Birner) та Грегорі Варда (Gregory Ward), в якій було опубліковано статтю Кента Баха "Топ 10 невірних думок про імплікатуру спілкування" [Bach K. *The Top 10 Misconceptions about Implicature* // *A Festschrift for Larry Horn / Birner B., Ward G. (eds.)*. – Amsterdam, 2006]. В цій статті розвіюються найбільші помилки, які допускають науковці у своїх переконаннях стосовно імплікатури спілкування. Перелік цих помилок має наступний вигляд:

- Речення мають імплікатури.
- Імплікатури є інференціями.
- Імплікатура спілкування не має відношення логічного слідування (Implicatures can't be entailments).

- Максими Грайса застосовуються лише для продукування імплікатури спілкування.
- Перш ніж висновувати імплікатуру спілкування необхідно визначити буквальне значення висловлювання.
- Всі прагматичні імплікатури є імплікатурами спілкування.
- Імплікатура спілкування не є частиною істино-функціонального контенту висловлювання.
- Якщо щось мається на увазі, проте не промовляється, то воно має бути імплікованим.
- Скалярні імплікатури є імплікатурами спілкування.
- Конвенційні імплікатури є імплікатурами спілкування [Bach K. The Top 10 Misconceptions about Implicature // A Festschrift for Larry Horn / Birner B., Ward G. (eds.). – Amsterdam, 2006].

Проаналізуємо деякі з них. Першою хибною тезою є те, що речення мають імплікатури. Імплікатура спілкування – це прагматичний компонент висловлювання. Грайс не дарма використовує слово "implicate" замість "imply", і "implicature" замість "implication". Це свідчить про відмінність "вкладання" (від. Англ. imply – вкладати) прагматичного від "вкладання" лінгвістичного. Таким чином, не речення імплікує імплікатуру спілкування, а мовець. Різниця полягає у тому, що все що імплікує істинне речення має бути істинним, у той час як імплікатура спілкування може набувати значення "хиба" навіть тоді, коли саме речення істинне. Наприклад, можна сказати, що автозаправка знаходиться за рогом і хибно імплікувати, що вона відкрита. Проте із самого речення про знаходження автозаправки за рогом не слідує, що вона відкрита. Із цього речення можна вивести лише той факт, що вона не знаходить прямо по вулиці. "Фундаментальна різниця полягає у тому, що те, що речення імплікує залежить від семантичного компонента речення, у той час як імплікація мовця залежить від його комунікативної інтенції під час промовляння висловлювання", – зазначає Бах [Ibidem].

Третя теза вказує на те, що імплікатура спілкування не перебуває у відношенні логічного слідування із самим висловлюванням. Тобто те, що імплікується мовцем у висловлюванні під час комунікації логічно не слідує із самого висловлювання. Більшість імплікатур не потребують такого зв'язку в силу своєї властивості "бути знятими" (cancellability). Наприклад, висловлювання *Вона завагітніла і одружилася* імплікує: *Вона завагітніла перш ніж одружилася*. При знятті цієї імплікатури отримаємо висловлювання: "Вона завагітніла і одружилася, проте я не наполягаю на такій послідовності". Існування цієї імплікатури не залежить від того, чи насправді послідовність цих дій була саме такою. Таким чином, значення істини висловлювання не як не пов'язане із значенням істини імплікатури. Проте, Бах говорить про виключення. Уявімо ситуацію, коли мовець сповіщає: "Ніхто не в змозі стрибнути далі, ніж на 28 футів". На що він отримує відповідь: "Боб Б'ємон у 1968 стрибнув на 29 футів". Цим самим було імпліковано, що "Хтось може стрибнути далі, ніж на 28 футів", проте ця імплікатура потребує наявності того факту,

що Б'ємон дійсно стрибнув на 29 футів у 1968 році. Причому, на думку Баха, імплікатура спілкування і факт існування стрибка на 29 футів перебувають у відношенні "entailments", тобто логічного слідування.

Вивчення імплікатур спілкування далеко ще не завершено. І це є сприятливим полем для подальших розвідок в галузі філософії мови та логічної прагматики.

А. А. Солощенко, асп., МГУ ім. М. В. Ломоносова, Москва, Россия
solotschenkov@gmail.com

ПОГРУЖЕНИЕ КЛАССИЧЕСКОЙ ПРОПОЗИЦИОНАЛЬНОЙ ЛОГИКИ В НАДЛОГИКИ ЛОГИКИ I $_{0,\omega}$

Определяется отображение, погружающее классическую пропозициональную логику в любую надлогику паранормальной логики I $_{0,\omega}$ — одной из центральных фигур в мире простых паралогик.

Язык L , являющийся языком всех рассматриваемых здесь логик, есть стандартно определяемый пропозициональный язык, алфавиту которого принадлежат только следующие символы: $p_1, p_2, \dots$ (пропозициональные переменные языка L), $\&, \vee, \Rightarrow$ (бинарные логические связи языка L), $\sim$ (унарная логическая связь языка L), левая и правая круглые скобки. Определение L — формулы индуктивно: (1) всякая пропозициональная переменная языка L есть L — формула, (2) если A и B являются L — формулами, то $(A \& B)$, $(A \vee B)$, $(A \Rightarrow B)$ и $(\sim A)$ являются L — формулами, (3) ничто другое не является L — формулой. Принимаем обычные соглашения об опускании скобок в L — формулах и используем "формула" как сокращение для " L -формула". Квазиэлементарной формулой называем формулу, в которую не входит ни одна бинарная логическая связь языка L . Обозначаем правило модус поненс в L через MP , а правило подстановки формулы в формулу вместо пропозициональной переменной языка L обозначаем через Sub . Логикой называем непустое множество формул, замкнутое относительно MP и Sub . Надлогикой логики L называем любую логику, включающую логику L . Следуя [Попов В. М. Две последовательности простых паранормальных логик // Современная логика: проблемы теории, истории и применения в науке. Материалы IX Общероссийской научной конференции 22–24 июня 2006 г. — СПб., 2006. С. 382–385], определим исчисление $HI_{0,\omega}$. Это исчисление является исчислением гильбертовского типа. Язык исчисления $HI_{0,\omega}$ есть L . MP есть единственное правило исчисления $HI_{0,\omega}$. Множеству всех аксиом исчисления $HI_{0,\omega}$ принадлежат все те и только те формулы, каждая из которых имеет хотя бы один из следующих видов (здесь A, B и C — формулы, F — формула, не являющаяся квазиэлементарной формулой):

(I) $(A \Rightarrow B) \Rightarrow ((B \Rightarrow C) \Rightarrow (A \Rightarrow C))$,	(II) $A \Rightarrow (A \vee B)$,	(III) $B \Rightarrow (A \vee B)$,
(IV) $(A \Rightarrow C) \Rightarrow ((B \Rightarrow C) \Rightarrow ((A \vee B) \Rightarrow C))$,	(V) $(A \& B) \Rightarrow A$,	(VI) $(A \& B) \Rightarrow B$,
(VII) $(C \Rightarrow A) \Rightarrow ((C \Rightarrow B) \Rightarrow (C \Rightarrow (A \& B)))$,	(VIII) $(A \Rightarrow (B \Rightarrow C)) \Rightarrow ((A \& B) \Rightarrow C)$,	

(IX) $((A \& B) \Rightarrow C) \Rightarrow (A \Rightarrow (B \Rightarrow C))$, (X) $((A \Rightarrow B) \Rightarrow A) \Rightarrow A$, (XI) $\sim F \Rightarrow (F \Rightarrow A)$,
 (XII) $(F \Rightarrow \sim (A \Rightarrow A)) \Rightarrow \sim F$.

Выводы в $\text{HI}_{0,\omega}$ (в частности, доказательства в $\text{HI}_{0,\omega}$) строятся обычным для исчислений гильбертовского типа образом. Стандартно определяется понятие формулы, доказуемой в $\text{HI}_{0,\omega}$. Множество всех формул, доказуемых в $\text{HI}_{0,\omega}$ обозначается [Попов В. М. Секвенциальные аксиоматизации простых паралогик // Логические исследования / отв. ред. А. С. Карпенко. – М. ; СПб., 2010. – Вып. 16. – С. 205–220] через $I_{0,\omega}$ и является [Там же] простой паранормальной логикой. Можно доказать, что существует единственное отображение φ множество всех формул в себя, удовлетворяющее для всякой пропозициональной переменной p языка L и для всяких формул A и B условиям:

- (а) $\varphi(p) = p$, (б) $\varphi((B \circ C)) = (\varphi(B) \circ \varphi(C))$, где $\circ \in \{ \&, \vee, \Rightarrow \}$,
 (с) $\varphi(\sim B) = (\varphi(B) \Rightarrow (\sim(p_1 \Rightarrow p_1)))$.

Обозначаем это отображение через g .

Теорема (обобщение теоремы 4 из [Там же]).

Для всякой надлогики X логики $I_{0,\omega}$ и для всякой формулы A : A есть классическая тавтология в языке L тогда и только тогда, когда $g(A) \in X$.

Автор выражает благодарность В. М. Попову за постановку проблемы и замечания, сделанные в ходе написания этой работы.

Работа выполнена при поддержке РГНФ, проект № 13–03–00088а.

М. В. Сорока, здобувач, КНУТШ, Kuie
sorokamarina@gmail.com

СЕМІОТИЧНА ТЕОРІЯ І ОСОБЛИВОСТІ ПРЕЗЕНТАЦІЙ МОЖЛИВОГО

У підручниках з логіки, зокрема, Конверського А. Є., зазначається, що "під знаком розуміють матеріальний об'єкт, який символічно, умовно представляє та відсилає до означуваного ним предмета, явища, подій, властивості, відношення" [Конверський А. Є. Логіка традиційна та сучасна : підручник. – К., 2007].

Означування знаком, як свідчить данне визначення, залишає поза увагою питання про презентацію знаками ймовірної реальності.

Знакові підходи використовували ще античні філософи (Піфагор, Аристотель, Платон, Прокл, Філон Олександрійський та інш.), у середньовіччі – Гоббс, Локк, Лейбніц, тощо.

Однак, безпосередньо у Аристотеля та Платона, в роботах, присвячених критиці софістів, відокремлення презентацій можливого і дійсного займає вагоме місце.

З появою семіотики, фундаторами якої вважають швейцарського лінгвіста Фердинанда де Соссюра (1857–1913) та американських філософів Чарльза Пірса (1839–1914) і Чарльза Морріса (1901–1979), протиставлення існуючого та неіснуючого в семіотичних системах, стає провідною темою.

Згідно з теорією Ф. Соссюра "мова за своєю природою є явищем однорідним – це система знаків, де єдино суттєвим постає поєднання сми-

слу та акустичного образу, до того ж обидва ці компоненти знаку рівною мірою є психічними. Слово – це єдність смислу та звуку, означаюче (signifier) та означуване (signified).

Аналогічний підхід пропонує Ч. Пірс, який вважає, що всякий смисл є знаком, задіяним у природі мови та одночасно виступає заміном об'єкта. Цей постулат був викладений у роботі "Начала прагматизму", який в подальшому був розвинутий американським філософом Чарльзом Моррісом у роботі "Основи теорії знаків".

У своїх "Началах прагматизму" Ч. Пірс говорить про тріадичну природу знака: репрезентамент – об'єкт-інтерпретант; він також запропонував класифікацію знаків: знаки-індекси, знаки-образи(ікони), знаки-символи, – яка до цього часу використовується у логіці.

До особливостей презентації можливостей, як свідчить нескладний аналіз, відносяться знаки – образи.

Розглядаючи зазначену особливість знаків в межах семіотики доводиться використовувати синтаксис, семантику та прагматику.

"Семантика включає в себе три підлеглі їй дисципліни – синтактику, семантику і прагматику, які відповідно вивчають синтаксичний, семантичний і прагматичний вимір семіоза... Термін "знак" – це термін семіотики в цілому; його неможливо визначити в межах лише однієї синтактики, семантики або прагматики; лише за умови дуже широкого використання терміна "семіотичні" можна сказати, що всі терміни цих дисциплін є семіотичними термінами", – писав Ч. Морріс у "Основах теорії знаків".

Він розподіляє семіотику, як сукупність знаків (та науку про них) і процес, де "щось" функціонує як знак, – процес сіміоза, що складається з чотирьох факторів: знакового засобу (або знаконосія), десигната, інтерпретанти, інтерпретатора.

Використання логіки у комп'ютерних технологіях підштовхнуло до появи нових напрямів у розвитку логіки та стало настільки широким, що можна говорити про важливий феномен розвитку логіки кінця минулого століття: у 70-ті роки з'явився термін "обчислювальна логіка", а потім і "комп'ютерна логіка", які підкреслюють, що існуюче в презентації можливого в комп'ютерній "реальності" може досліджуватися засобами логіки.

І. М. Сухонос, студ., КНУТШ, Київ

ЗНАЧЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ ІМПЛІКАТУР Г. П. ГРАЙСА В АРГУМЕНТАЦІЇ ЯК МОВЛЕННЕВО-КОМУНІКАТИВНІЙ ДІЇ

Проблема дослідження концепції імплікатур Пола Грайса в аргументації викликала в мене чималий інтерес. Оскільки аргументація в процесі будь-якої комунікації приводить до висновків, які ми робимо самі. Але яких саме? Чим вони викликані? Явні вони чи неявні, щиро подані або для того, щоб ввести людину в оману? Аргументація, як мовленнєва взаємодія містить засновки, які потрібно експлікувати та застосовувати як засіб вираження того, що малося на увазі.

В сучасній прагматичі важливе місце посідає питання комунікативної дії, адекватної інтерпретації мовлення. Цими проблемами займаються сучасні науковці (Т. В. Булигіна, Г. Г. Почепцов та ін.). Однак пошук значення концепції імплікатур Пола Грайса в аргументації як мовленнєво-комунікативної дії ще не був об'єктом спеціального дослідження.

Беручи до уваги когнітивний підхід, який з'ясовує особливості організації знання людини, співучасть у мисленні та мові, розглядається коло проблем, що є філософським та логічним дослідженням вербальної комунікації.

При аргументації як процесі комунікації, тобто у ілюквативно-актовому комплексі, якась частина аргументації може залишитись неявною та такою, що потребує висновку. Такі імпліцитні компоненти можуть виявитись надзвичайно важливими для вирішення суперечки. Отже, при аналізі аргументації такі невиражені засновки потрібно експлікувати.

Саме при когнітивній моделі процесу взаємодії виходить, що "за наявності принаймні двох учасників ситуації спілкування, важливою частиною когнітивної моделі аргументативного дискурсу є внутрішні моделі світу учасників, які також передбачають як істотний аспект рефлексії моделей світу один одного" [Баранов А. Н., Сергеев В. М. Лингво-прагматические механизмы аргументации : сб. науч. тр. / под. ред. А. Т. Ишмуратова. – Киев, 1987. – С. 26]. Тобто, яким чином у моєму світі відображається світ мого співрозмовника, як я його бачу. Це у значній мірі впливає на вибір стратегії аргументації, побудови аргументів, вибір мовних засобів тим, хто намагається переконати у слушності певної тези, яка висувається на захист. Тобто змінити світ іншого. Тому на розробку ставляться такі прийоми спілкування, які застосовуються для усіх людей, утворюють спільний простір для співрозмовників, уможливають певний перетин світів тих людей, які спілкуються або прагнуть до спілкування. Для нормального спілкування завжди потрібна якась спільність, певний перетин співрозмовників у чомусь. Ось чому, коли немає про що поговорити, говорять про погоду – погода є спільною для принаймні тих співрозмовників, які знаходяться і одній місцевості.

Частина спроби об'єднання чи спростування, яка робиться при аргументації, мовець виражає експліцитно, тобто приховано, іншими словами – невиражені засновки. Носії мови застосовують такі засновки не маючи на меті збити з пантелику співрозмовників. Аргументація, так само як і будь-яка мовленнєва взаємодія містить засновки, які потрібно експлікувати і які застосовуються як засіб вираження того, що малося на увазі.

У прагма-діалектиці для виведення невиражених засновків у аргументативних дискурсах застосовуються теоретичні погляди відомого філософа, логіка Пола Грайса. Основною роботою, теоретичною базою є його робота "Logic and conversation", де йдеться про теорію імплікатур (1975).

Розкриваючи значення поняття "імплікатура", треба зазначити, що це значення, смисл висловлювань у спілкуванні, які не є буквальними та не визначаються конвенційністю мовних виразів. Тобто, імплікатура є своєрідним розумінням, "висновком", висовуванням того значення, яке

малося на увазі у висловлюванні і яке не співпадає із буквальним, відповідним значенням слів, за допомогою яких і побудоване висловлювання. Імплікатура, таким чином, є тим, що мається на увазі, є своєрідним натяком. Розуміння імплікатури саме таким чином, як його хотів мовець, залежить від прорахунку самим мовцем комунікативної ситуації та слухачем. Так, за Грайсом для повного розуміння того, що було сказано, необхідно, щоб був врахований контекст промовляння, уміння ідентифікувати те, що малося на увазі, того, про що говориться.

П. Грайс розрізняє імплікатури конвенційні та не конвенційні: "...деякі імплікатури є конвенційними, на відміну від тих, які безпосередньо пов'язані із деякими загальними характеристиками мовленнєвого спілкування; тому я і назову їх імплікатурами мовленнєвого спілкування або комунікативними імплікатурами" [Грайс П. Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1985. – Вип. 16. Лингвистическая прагматика. – С. 221].

Ставлячи перед собою завдання, Грайс зберігає поняття буквально-го значення, пояснюючи значення мовця як функцію висловлювання, що відрізняється від висловлювань інших видів: слідування за Расселом та пресупозиції Стросона.

Далі вчений подає свою схему імплікатури, де за детальними вказівками комуніканти показують свої знання щодо кооперативного спілкування. Крім того Грайс зазначає: "Комунікативна імплікатура повинна бути вивідною, бо якщо наявність імплікатури досягнеться інтуїтивно, але не може бути логічно виведеною, то така імплікатура (якщо вона взагалі є) буде вважатися конвенційною, а не комунікативною" [Невідомська Л. Про особливості висвітлення проблем мовної імпліцитності з логічного погляду // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2003. – Вип. 30. – С. 3–9].

Отже, підсумовуючи вищезазначене, можна стверджувати, що на сьогоднішній день імпліційність використовують для мовленнєвого спілкування як передачу інформації. Визначення якої надто вузьке, має узагальнену побудову та застосовується для впливу на інших людей, керуючи їх поведінкою та емоціональним станом. Йдеться породження та виведення в мовленнєво-комунікативному акті, прихованих смислів, що відкривають дискусію щодо мовної імплікації. Базові положення концепції імплікатур Пола Грайса виступили підґрунтям розкриття її комунікативної сутності.

Д. Б. Тускин, студ., СПбГУ, Санкт-Петербург, Россия
tyskin@yandex.ru

ИНТЕНСИОНАЛЬНЫЕ КОНТЕКСТЫ И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ИНДИВИДНЫХ КОНСТАНТ

Проблема *непрозрачных контекстов*, в которых нарушается правило замены эквивалентных, известна со времён статьи Г. Фреге "О смысле и значении", где был предложен широко известный пример

об Утренней и Вечерней звезде. В дальнейшем развернулась широкая дискуссия о соотношении квантификации с алетическими и эпистемическими модальностями (У. Куайн, С. Крипке, Р. Баркан-Маркус). Классическими для проблемы контекстов убеждения являются статья Куайна "Quantifiers and Propositional Attitudes", вводящая в философский оборот задачу об Орткатте – человеке, относительно которого эпистемический агент Ральф имеет два будто бы несовместимых убеждения, и работа Крипке "A Puzzle about Belief", предлагающая другую знаменитую задачу – о Пьере, который имеет относительно Лондона несовместимые убеждения (на разных языках) и, подобно Ральфу, не способен дедуцировать противоречия в собственных убеждениях.

Упомянутые дискуссии обогатили философию и логику существенными дистинкциями: чтения *de dicto* и *de re*, жёсткие и нежёсткие десигнаторы, постоянный или переменный (в зависимости от возможного мира) домен индивидов, квантификация по возможным или только по действительным индивидам... Тем не менее, мы полагаем, что ещё не все значимые феномены естественного языка, связанные с непрозрачностью, попали в поле зрения исследователей и получили удовлетворительный анализ.

Рассмотрим предложение: *Иван считает, что Гоголь родился в Германии*. Соответствующее ему высказывание вполне может быть истинным, но высказывание, выраженное в придаточном предложении, обычно считают ложным. Заметим, однако, что оно имеет по крайней мере два чтения: 'Иван считает, что тот, кого мы называем Гоголем, родился в Германии' и 'Иван считает, что тот, кого он называет Гоголем, родился в Германии'. Допустим, что Гоголем Иван, обладающий плохой памятью на имена, называет Гегеля. Тогда существует чтение, в котором его убеждение *истинно*, в то время как в другом чтении оно ложно. Такое несовпадение условий истинности должна отражать всякая адекватная формализация.

Одним из возможных способов было бы сопоставить именам естественного языка константы, индексированные обозначениями эпистемических агентов; к примеру, 'тот, кого Иван называет Гоголем' обозначалось бы как g_i . Такое решение неудовлетворительно, поскольку не соответствует естественному языку, а кроме того, позволяет семантически аномальные выражения наподобие $B_i G(g_v)$ 'Иван считает, что тот, кого Василий называет Гоголем, родился в Германии'. Последнее убеждает нас в том, что при восприятии подобных предложений естественного языка слушающий выбирает из *конечного множества* интерпретаций имён, куда входят его собственная, интерпретация говорящего (в дальнейшем мы их объединяем) и интерпретация того эпистемического агента, о котором идёт речь (в нашем случае – Ивана). Если же в высказывании присутствуют вложенные эпистемические операторы, каждый из них добавляет ещё одну интерпретацию к числу возможных: в предложении *Мария думает, что Иван считает, что Гоголь родился в Германии* имя *Гоголь* может быть понято тремя способами.

Чтобы построить язык, пригодный для формализации предложенных примеров, мы изменяем синтаксические характеристики констант, превращая их в *операторы, связывающие свободные переменные*, подобно тому как это сделано, хотя и с другой целью, У. Клейном и В. Штернефельдом в статье "Same Same but Different – An Alphabetically Innocent Compositional Predicate Logic". Кроме того, мы используем стандартные кванторы и докастические операторы. Новацией в семантике является использование *нескольких функций интерпретации* индивидуальных констант: по одной для каждого эпистемического агента и ещё одна, понимаемая как интерпретация говорящего. Таким образом, к примеру, $B_i(ax) B_j(\forall y)P(x,y)$ означает 'Агент i считает, что относительно индивида a агент j считает, что для любого y верно, что a находится в отношении P к y '. Эта формула считается истинной, если её выполняет *хотя бы одна из доступных интерпретаций* a : интерпретация говорящего или интерпретация агента i . Интерпретация агента j иррелевантна, поскольку вводящий её в число доступных оператор следует за константой, а не предшествует ей.

Очевидно, что значение формулы в семантике предлагаемого языка не может вычисляться изнутри формулы, поскольку множество доступных интерпретаций зависит от внешнего контекста. В отличие от композициональной семантики, с этой задачей справляется *теоретико-игровая семантика*, развитая (сначала для языка логики предикатов) Я. Хинтикой и Г. Санду. В ней кванторы, а также модальные операторы трактуются как обозначения актов выбора, осуществляемых двумя игроками: верификатором и фальсификатором. Мы же добавляем к их числу константы: теперь в семантической игре, определяющей истинностное значение формулы, константе-оператору соответствует ход верификатора, который выбирает индивид из множества, в которое входят индивиды, являющиеся *значениями доступных на этом ходе функций интерпретации* для данной константы.

Для формализации задачи Крипке нам потребовался бы переменный домен индивидов (поскольку в мирах, соответствующих убеждениям Пьера, имена *London* и *Londres* соответствуют двум индивидам, а в действительном мире – одному), однако для задачи о Гоголе достаточно постоянного домена. Нашему примеру соответствует формула $B_i G(g)$, которая истинна в предлагаемой семантике, если её выполняет хотя бы одна из двух доступных интерпретаций g . В частности, она истинна, если Иван называет Гоголем Гегеля, но при этом именно о Гегеле думает, что тот родился в Германии.

Наличие в естественном языке предложений, для анализа которых требуется формализм, подобный нашему, позволяет сделать предположение о существовании двух типов непрозрачности контекста. Один из них является общим для всех типов модальностей и вызван различиями в значении термов в разных возможных мирах (пример Куайна – *число планет в Солнечной системе* в отличие от *восемь*). Второй характерен для эпистемических (особенно докастических) контекстов и

контекстов цитирования, а его причиной являются различия в инвентаре имён между разными членами языковой общности. Даже если имена и являются жёсткими десигнаторами, как полагает Крипке, это не мешает одному человеку называть город Ленинградом, другому – Петербургом, а третьему вовсе не знать значения этих слов.

М. В. Тищенко, студ., КНУТШ, Київ

КОНЦЕСІЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ АРГУМЕНТАТИВНОГО ПРОЦЕСУ

Концесія – дія одного з учасників аргументації, яка полягає у поступці власними аргументами або точкою зору, чи визнанням та прийняттям аргументів або точки зору опонента. Англomовне слово "concession" також коректно буде перекладати терміном "поступка", проте термін "концесія" є більш широким, оскільки він поєднує як оцінку власних аргументів або точки зору, так і аргументів або точку зору опонента. Ми пропонуємо розглянути це поняття відносно функцій, які воно має в процесі аргументації, його різновидів та ролі, яку воно відіграє на різних стадіях аргументативної дискусії та в процесі аргументації взагалі.

Функції концесії можна розглянути за аналогією до мети аргументації. Як відомо, в аргументації можна розрізнити діалектичну мету (вирішення суперечностей) та риторичну (ствердження власної точки зору). Відповідно до них можна розрізнити і функції концесії. У першому випадку концесія буде структурним елементом аргументації, який дозволяє дискусії розвиватися, коли опоненти приймають аргументи іншої сторони та поступаються власними аргументами. У другому випадку концесія може бути застосована як риторичний засіб для справлення впливу на аудиторію (якщо вона наявна). Прийняття, або принаймні згадування думки, яка не збігається з твоєю власною, виключає можливість звинувачень в односторонності та негнучкості. Окрім того, вона допомагає справити враження, що учасник аргументації настільки впевнений в істинності та стійкості своєї позиції, що може обійтися без суцільної критики точки зору опонента, що позитивно впливає на імідж аргументуючого в очах аудиторії.

За визначенням різновидів концесій звернімося до Франса ван Емерена, оскільки про них він згадує у своїй статті "In Context", присвяченій аналізу аргументативних контекстів. Він розрізняє експліцитні та імпліцитні концесії, тобто явні та неявні. Як неважко здогадатися, для задоволення риторичної мети імпліцитні концесії підходять погано – переважна більшість аудиторії їх не помітить і не оцінить належним чином. Відповідно, це ніяк не вплине на ствердження позиції учасника дискусії в очах аудиторії, а отже риторична мета залишиться невиконаною. В свою чергу, для концесії як інструменту для розвитку дискусії, не так важливо, яким чином, явним чи неявним, вона буде виражена.

Роль концесії може змінюватися залежно від стадії аргументативного процесу. Якщо на стадії конфронтації ми навряд чи можемо говорити

про можливість її застосування, то на наступних трьох вона відіграє вкрай важливу роль. Так, на стадії відкриття дискусії концесія необхідна для того, щоб визначити "common ground", загальний базис, на фундаменті якого буде відбуватися дискусія. Тут головним її застосуванням буде визнання певних положень опонента як істинних, і вже на цих твердженнях буде ґрунтуватися його аргументація. На стадії аргументації роль концесії буде полягати в знятті своїх зауважень та прийнятті аргументів опонента. Особливо важливу роль відіграє концесія на стадії завершення дискусії, оскільки, як відомо, ідеальна модель дискусії має завершуватися тим, що одна зі сторін-учасниць аргументації повинна зняти свої зауваження та прийняти точку зору опонента. Найяскравішим прикладом подібної концесії є концесійна промова, якою традиційно завершуються президентські вибори в США. Вона полягає в тому, що кандидат, який програв вибори, виступає з публічною промовою, в якій дякує виборцям, які за нього проголосували, вітає опонента з перемогою та, найголовніше, повністю погоджується з результатом виборів. Тобто виконує концесію в найбільш повному сенсі слова, знімаючи свої зауваження та погоджуючись з опонентом.

Роль концесії в процесі аргументації не є однозначною. На перший погляд може здатися, що концесія є необхідним елементом кожної аргументативної ситуації, проте це не так. Незважаючи на те, що ідеальна модель дискусії неможлива без концесії (інакше не буде виконана завершальна частина), в ситуаціях реальної комунікації можлива відсутність концесії. Наприклад, такою особливою ситуацією є аргументація в юридичному контексті. Там дискусія базується на чітких, загальновизнаних положеннях, відповідно на стадії відкриття дискусії концесії місця немає. Сама стадія аргументації також проходить за суворими нормами і не завжди передбачає концесій. Як приклад можна навести ситуацію судового засідання, коли сторона звинувачення та сторона захисту заздалегідь готують свою аргументацію і тому як правило не зважають на аргументацію протилежної сторони. Можлива ситуація, за якої прокурор чи адвокат знімуть свої зауваження або приймуть точку зору опонента, проте вона в жодному разі не є обов'язковою. Особливістю стадії закриття дискусії в цьому контексті буде неважливість концесії, оскільки рішення приймається третьою стороною, тобто органами правосуддя. Відповідно, від того, чи буде рішення судді сприйняте сторонами, чи не буде, не залежатиме сам результат аргументації. Відомо, що після оголошення вироку у засудженого питають, чи погоджується він з вирок. Він може сказати "так" (тобто виконати концесію), а може сказати "ні" (не виконати концесію) – на результат це жодним чином не вплине.

Навіть незважаючи на свою важливу та в чомусь навіть засадничу роль в процесі аргументації, концесія не є необхідним компонентом, без якого аргументація не може відбутися за визначенням. Попри це, ідеальна модель аргументації без неї є неможливою.

ПРОБЛЕМА ОСТАНОВКИ ВЫВОДА В АНАЛИТИКО-ТАБЛИЧНЫХ ИСЧИСЛЕНИЯХ СИСТЕМ МОДАЛЬНОЙ ЛОГИКИ

Метод аналитико-табличных исчислений в отличие от методов натурального вывода и метода аксиоматических исчислений наиболее автоматичен. При построении вывода в данном исчислении очевидным преимуществом является тот факт, что всегда можно просматривать формулы, используемые в этом выводе тем самым сводя к минимуму "творческую" составляющую. Правила редукции, применяемые в методе аналитических таблиц, не порождают новые формулы, как это происходит в методе натурального вывода, и не требуют подбора аксиомы в качестве сильной или слабой посылки, как, например, в аксиоматическом исчислении с единственным правилом *modus ponens*. В каждом формульном списке после применения правила редукции мы имеем дело с подформулами формулы из формульного списка.

Однако то, что вывод в аналитико-табличном исчислении может выполнять автомат, порождает несколько проблем: проблему выбора правила редукции для применения к формульному списку и проблема остановки аналитико-табличного вывода. Первая проблема становится ещё более актуальной, если в качестве языка исчисления взять язык логики предикатов с соответствующими правилами ограничения (*number restriction*, *value-restriction*, *exist-restriction*) [*Baader F., Sattler U. An Overview of Tableau Algorithms for Description Logics: http://www.cse.yorku.ca/course_archive/2010-11/F/6390A/DLmaterial/BaaderSattler-tableauxForDL.pdf*]. Но если первая проблема может быть решена путем разработки некоторого алгоритма "выбора", подразумевающего иерархию применений правил, то проблема остановки вывода остается существенным минусом аналитико-табличных исчислений.

Попробовать решить эту проблему можно несколькими способами. Для решения данной проблемы средствами исчисления достаточно задать алгоритм проверки повтора формульного списка вывода. Иными словами, если в результате построения вывода в нем встречается на одной и той же ветви вывода одинаковые формульные списки, то вывод по этой ветви можно останавливать, потому что мы получили цикл (или петлю). Данный метод получил название – *loop-check* [*Heuerding A., Seyfried M., Zimmermann H. Efficient loop-check for backward proof search in some non-classical propositional logics: <http://www.iam.unibe.ch/ltgpub/1996/hsz96.ps>*].

Второй способ решения этой проблемы заключается в том, чтобы изначально подвергнуть проверке все правила исчисления на предмет понижения степени всех формул, входящих в формульные списки. Необходимо, чтобы результат применения правила или аксиомы некото-

рого исчисления к некоторой формуле или последовательности формул имел степень не большее, чем исходная формула или последовательность формул. Таким образом, проверив все правила исчисления можно говорить о его разрешимости или неразрешимости. Полученные результаты помогут прогнозировать, на каком этапе построения вывода мы можем получить цикл (или петлю). А с учетом того, что модальные имплицитные системы, которые предлагаются к рассмотрению, отличаются друг от друга набором аксиом, а правила для них общие, данный подход представляется ещё и наиболее эффективным.

Таким образом, проблема остановки вывода в аналитико-табличных исчислениях систем модальной логики становится одной из ключевых проблем той логики, которая работает на границе с компьютерными технологиями (computer science). Решение данной проблемы позволит строить такие пруверы, которые смогут работать без постоянного взаимодействия с человеком, который должен самостоятельно выбирать какое правило применить и каким образом получить доказательство.

О. В. Тягло, д-р філос. наук, проф., ХНУВС, Харків

ДО ЛОГІЧНОГО ОПРАЦЮВАННЯ НОВОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ

Протягом останніх років в дискусіях на Міжнародній науково-практичній конференції "Проблеми викладання логіки та дисциплін логічного циклу", яку традиційно організовує філософський факультет Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, утвердилась думка про необхідність оновлення як викладання логіки, так і самої цієї науки через інтенсифікацію взаємодії з іншими галузями, зокрема з правом. Набуття чинності Кримінальним процесуальним кодексом України (далі КПК) створює для цього низку слушних нагод. Їх опрацювання здатне прислужитися не тільки поступу логіки, а й вдосконаленню цього багато в чому новаторського Кодексу.

В тексті старого Кримінально-процесуального кодексу України звернення до понять достовірних / недостовірних доказів поодинокі (наприклад, у ст. 374). Натомість у нововведеному КПК поняття достовірності – доказів, показань, пояснень – використовується набагато частіше і як одне з ключових, насамперед у формулюванні істотного критерію оцінки доказів, здійснюваної слідчим, прокурором, слідчим суддею чи судом (ст. 94¹). У ст. 96 КПК описано, як потрібно з'ясовувати достовірність показань свідка, однак роз'яснення самих понять достовірних / недостовірних доказів, показань, пояснень відсутні. Тому їх експлікація виявляється цілком актуальною.

Цікаві міркування щодо достовірності знаходимо у Г. В. фон Ляйбніца, який, до речі, одержав юридичну освіту і захистив у Альтдорфському університеті дисертацію на здобуття ступеня доктора права. "Достовірне пізнання є те, яке самодостовірне або ж про яке ми знаємо, що воно

доведене з самодостовірного", – вважав Ляйбніц. І далі: "Самодостовірне те, відносно чого ми згодні в силу його самого, так що відомо, що воно не може бути засвідчене чимось іншим, відносно чого ми були б згодні ще більше... Отже, самодостовірні речення бувають двох родів: перші, котрі я називаю самоочевидними або тотожними, встановлюються розумом, або відкриваються з термінів; другі суть фактичні, котрі стають нам відомими завдяки дослідам, що виключають будь-які сумніви, і до таких відносяться самі свідчення наявної свідомості..." [Лейбниц Г. В. Предварительные сведения к энциклопедии, или универсальной науке // Соч. : в 4 т. Т. 3. – М., 1984. – С. 420]. Перша з вказаних достовірностей – самодостовірність – зустрічається в таких реченнях і висловлюваннях, в яких "предикат міститься у суб'єкті чи консеквент у антецеденті", наприклад, як у знаменитому Декартівському "Я мислю, отже існую". Але слід зауважити, що коли дотримуватися найбільш поширеної сьогодні – кореспондентської – концепції істини, то визнання такої достовірності не завжди тотожне визнанню істинності. Наприклад, висловлювання "Кентавр Хірон є кентавр" виглядає цілком достовірним у вказаному Ляйбніцем сенсі, проте визнати ані істинним, ані хибним його не можна, оскільки в природі йому нічого не кореспондує. Другий рід самодостовірності ґрунтується на зовнішньому чи внутрішньому досвіді. В останньому випадку достовірною слід визнати, наприклад, артикульований досвід самоусвідомлення "Я мислю". Загалом же тут не можна не згадати, що перевірка тверджень емпіричного походження, які претендують на статус (само)достовірних, досить часто потребує значного часу та врешті-решт дає негативний результат. Наприклад, відповідно до тисячолітнього чуттєвого досвіду людства геоцентрична модель світу вважалася за цілком достовірну, і лише Коперник позбавив її цього статусу.

Як реалістично налаштована людина Ляйбніц визнавав: "Але оскільки часто ми вимушені мати справу з тим, стосовно чого нам бракує достовірного знання, необхідно щонайменше, щоб ми достовірно знали, що те або інше речення є ймовірним...". Крім того, "існують степені ймовірності, а щось досягає такої степені ймовірності, що протилежне жодним чином з ним не порівнюване; такі речення називаються морально достовірними, решта ж позначається загальним ім'ям ймовірних. А серед них існують деякі такі речення, котрі не тільки приймаються за ймовірні, але й вважаються за істинні, доки не показане протилежне". Німецький мислитель також наголошував, що коли йдеться про ймовірності висловлювань, "можна завжди визначити те, що є найбільш правдоподібним *ex datis*", тобто на підставі конкретних даних.

Таким чином Ляйбніц запропонував доволі багату класифікацію достовірностей, перший крок якої виділяє два найширших за обсягом члени поділу. Перший з цих членів, в свою чергу, поділяється на (1.1) *логічну самодостовірність* і (1.2) *фактичну, або досвідну, самодостовірність* двох видів, що відрізняються за природою досвіду. Другий член поділу включає (2.1) *"моральну достовірність"*, яка визнається за висловлюваннями з дуже високою ймовірністю істинності, та (2.2) *презумптивну*

достовірність, тобто достовірність ймовірних висловлювань, які приймаються за достовірні доти, доки не доведено протилежне. Як бачимо, підставою першого поділу розглядуваної класифікації слід вважати врахування логічної ймовірності висловлювань: якщо вона максимальна беззастережно, то маємо самодостовірність родів 1.1 або 1.2, якщо ж впритул наближається до максимальної чи умовно вважається такою, то маємо достовірність 2.1 чи 2.2.

Відповідно до описаної класифікації достовірностей може бути побудована класифікація недостовірностей. Суперечна самодостовірності, так би мовити, *самонедостовірність* включатиме (1.1) *логічну самонедостовірність* та (1.2) *фактичну, або досвідну, самонедостовірність*. Логічно самонедостовірні висловлювання, які піддаються емпіричній верифікації, є напевно хибними, як і фактично самонедостовірні висловлювання. Далі, (2.1) *"моральна недостовірність"* притаманна висловлюванням з надзвичайно малою, хоча і не точно нульовою ймовірністю істинності; (2.2) *презумптивно недостовірними* є ймовірні висловлювання, які приймаються за недостовірні доти, доки не доведено протилежне.

Отже, по-перше, визнання достовірності висловлювання не завжди тотожне визнанню його істинності, а визнання недостовірності – визнанню хибності. По-друге, виключаючи самодостовірні / самонедостовірні, висловлювання є достовірними або недостовірними не *per se* чи абсолютно, а *ex datis* чи умовно. Тому статус, наприклад, висловлювань-доказів тут-і-зараз залежить від загального світогляду, професійної підготовки, рівня обізнаності у всіх нюансах справи та здатності "схопити" її сутність конкретно особою, яка здійснює оцінку "на достовірність". "Жоден доказ не має наперед встановленої сили" (ст. 94² КПК) тому, що за повнішої бази даних чи досконалішого її осягнення він може як зберегти, так і втратити статус достовірного / недостовірного.

Г. В. Ущатовська, асп., КНУТШ, Київ
shchapka@gmail.com

ХАРАКТЕРИСТИКА МІРКУВАННЯ З ПОЗИЦІЇ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ

У сучасному суспільстві мислити логічно ототожнюється із можливістю мислити критично. Вміння правильного і ефективного мислення стали важливими для будь-якої освіченої людини. Звичайно, це вміння ніколи не було зайвим, але актуальність критичного мислення підвищилася із появою інформаційного суспільства, за умовою якого головною перевагою стає володіння інформацією.

У вузькому розумінні, основною метою критичного мислення є виявлення та вилучення помилок і порушень форм та схем мислення. Взагалі, критика можлива на різних підставах, наприклад, на основі природної логіки, яка не обтяжена знанням із спеціальних наук, або на основі логічних формалізмів, які віддалені від повсякденних засобів здорового

глузду. Критичне мислення є частиною логіки, основа якого спирається на тлумаченні основних положень традиційної логіки з метою аналізу природних міркувань. Через те, що критичне мислення характеризується як те, що аналізує наше міркування, саме вивчення різновидів міркування є головним для цього типу мислення.

Міркування визначається як певний розумовий процес, в результаті якого на основі наявних, відомих знань отримуємо нове знання [Хоменко І. В. Логіка для юристів : підручник. – К., 2001]. Виділяють два типи міркування: дедуктивне та індуктивне. Дедуктивне міркування характеризується як міркування, в якому між засновниками і висновком існує відношення логічного слідування; індуктивне як міркування, в якому здійснюється перехід від знання про окремі предмети або частину предметів даного класу до загального знання про весь клас предметів.

Критичне мислення направлене не лише на аналіз істинності міркування, але і на отримання нового знання. Через цю особливість критичне мислення базується на основних функціях дедуктивного та індуктивного міркування. В межах дедукції міркування строго притримується логічного закону для повноцінного аналізу міркування на наявність логічних помилок нашого мислення. На основі дедукції критичне мислення має можливість провести фальсифікацію тверджень мислення шляхом виявлення хибності та помилковості висновку тверджень. На відміну від дедукції, індукція розкриває інші можливості для критичного мислення. Через те, що індуктивне міркування характеризується переходом від часткового до загального, в його межах розширюється фактичне знання, яке отримують із засновків. Висновки, які отримані завдяки індуктивному міркуванню виходять за межі попередньої даної інформації у засновках. Завдяки відсутності строгому логічному слідуванню є можливість розширити фактичне знання та отримати нове вихідне знання [Salmon M. H. Introduction to Logic and Critical Thinking. – Boston, 2012]. Саме нове знання, отримане завдяки аналізу індуктивного міркування, стає предметом вивчення критичного мислення.

Отже, критичне мислення особливо направлене на аналіз та вивчення нашого міркування. Завдяки існуючій характеристиці дедуктивного та індуктивного міркування, приходимо до висновку, що характеристика міркування з позиції критичного мислення представляє велику цінність. Адже завдяки дедукції, критичне мислення проводить фальсифікацію існуючих тверджень нашого мислення та виконує одну із своїх основних функцій – виявлення та вилучення логічних помилок мислення. У це час, завдяки індукції, критичне мислення отримує нове вихідне знання, яке безпосередньо стає предметом його вивчення. Отже, виділення двох типів мислення має для критичного мислення функціональне значення, адже в межах кожного, критичне мислення проявляє основні особливості та функції свого застосування. Також це свідчить про те, що у своєму практичному застосуванні критичне мислення спирається на характеристики основних положень традиційної логіки.

СМЫСЛ КАК КОНВЕНЦИОНАЛЬНО КОНСТИТУИРУЕМОЕ ЗНАЧЕНИЕМ И СПОСОБОМ ЗАДАНИЯ ФУНКЦИИ РАЗЛИЧИЕ

Проблема смысла является конституирующей для всякого теоретического анализа языковых структур любого типа. Наиболее актуальным аспектом этой проблемы является соотношение смысл – знак – значение, поскольку только разъяснение этой триады определяет собственно понимание структур языка, а также, что будет показано ниже, обосновывает конвенциональную природу языка и зависимость одного от объектов-означаемых.

Первоначальное рассмотрение выявляет, присуща ли смыслу зависимость от знака. Из анализа феномена языка следует, что смысл не зависит от структурных составляющих языка. Данный анализ имеет два аспекта – анализ синтаксической структуры и знаковых комбинаций, или имен. Под синтаксической структурой понимается совокупность правил построения всякого предложения языковой системы, а также технических знаков, используемых в нотации. Поскольку совпадение синтаксической структуры в различных языковых системах недостаточно, чтобы определить любое предложение как осмысленное или наоборот (это ясно из понятия правила, как регулирующего структуру, а не содержание), постольку остается выявить, имеется ли естественное соответствие между смыслом и комбинацией знаков. В пользу отрицательного заключения говорит тот факт языка, что субъект, использующий одну знаковую систему, способен к построению осмысленного имени или предложения в другой, исходя из наличия знаков только случайно, и то постольку, поскольку существует другой субъект, использующий эту систему. Полученное таким образом имя отличается от осмысленного.

Таким образом, анализ приводит к рассмотрению источника данного отличия. Поскольку это различие не структурное (комбинация может и совпасть), то оно содержательное. Содержательное же различие есть в том, что осмысленный знак имеет соответствие с нечем, отличным от знака, в качестве обозначаемого. Это утверждение выводимо из самого понятия знака как обозначающего. Следовательно, можно вывести основное определение – всякий смысл комбинации есть существование обозначаемого. Эту же мысль можно выделить в пункте 2. 221 у Витгенштейна: "То, что изображает Картина, является ее смыслом" [*Витгенштейн Л. Избранные работы.* – М., 2005 – С. 52]. Следовательно, знак имеет смысл тогда, когда он есть комбинация из одного элемента, как элемент комбинации – не имеет, это другой уровень структуры. Это понимал еще Аристотель, определяя понятие имени во второй главе "Об истолковании" [*Аристотель. Сочинения* : в 4 т. Т. 2. – М., 1978. – С. 93–94]. Предыдущее рассмотрение касалось элементарных структур, и также рассматриваются и сложные, то есть предложения. Поско-

льку все или знак (как простейшая комбинация), или комбинация, то более высокий уровень предложения есть комбинация имен. Но комбинация имен отличается от комбинации знаков – ее значением не может быть объект-означаемое, поскольку это переход на другой уровень, следовательно, значением комбинации имен является комбинация знаков. Следовательно, всякий смысл комбинации имен есть существование значения. Комбинация, таким образом, есть не что иное, как функция, аргументами которой является знак или другая функция.

Данное понимание позволяет различить наличие и отсутствие смысла, но ничего не говорит о содержательном различии. Это различие коренится в конвенциональности конкретного смысла. Поскольку комбинация знаков имеет смысл только, когда имеет объект-означаемое, постольку зависит от приписывания того или иного обозначаемого. А поскольку всякая комбинация имен имеет смысл только, когда имеет значение-комбинацию знаков, постольку зависит от приписывания обозначаемого. Следует заметить, что последняя зависимость опосредована именем-значением. Следовательно, конкретное содержание смысла зависит от опыта субъекта, осуществляющего приписывание. Однако этого еще недостаточно, чтобы понять феномен различия смыслов при совпадении значений – например, $2+3=5$ и $12-7=5$ имеют одно значение, но разный смысл. Поскольку различие не содержательное, то оно структурное, что прекрасно продемонстрировал Фреге в работе "О смысле и значении", разделив смысл и значение, в противном случае "мы оказались бы не в состоянии провести различие между $a=b$ и $a=a$, когда $a=b$ истинно" [Фреге Г. Логика и логическая семантика : сб. тр. – М., 2000. – С. 230]. Следовательно, смысл различается также по способу задания функции. Отсюда следует, что смысл совпадает с различием по структуре и содержанию функции. Из этого также выводимо то, что наличие и содержание смысла зависят от согласования приписываний одного и другого субъекта, что демонстрируется невозможностью восприятия языка, отличного от языка, которым владеет субъект, как осмысленного до установления соответствия между языками в переводе, поскольку перевод есть согласование комбинаций знаков к одному означаемому.

Из сказанного следуют проблемы преданности языка и наличия объекта-значения. Проблемным является факт приписывания комбинации знаков объекта-означаемого, поскольку обозначаемое представляется комбинацией знаков, что приводит к замкнутому кругу – чтобы получить значение комбинации знаков надо уже иметь комбинацию знаков. Следовательно, начальный акт приписывания значения комбинации знаков должен выходить за пределы опыта языка. Под это понятие подпадает только один тип опыта субъекта – и это опыт восприятия объектов. Но это первый уровень построения, что показывается функциями, пример которых дал Фреге: "Выражение "самый медленно сходящийся ряд" имеет смысл, однако доказано, что оно не имеет значения" [Там же. – С. 231]. Однако такие функции также имеют имя-значение, но оно является мнимым именем, обозначающим мнимый объект таким же

образом, как и уравнение $x^2+1=0$ имеет значением мнимую единицу. Постольку и дескрипции в языке, не имеющие реального значения, имеют мнимое, и постольку же они имеют смысл. В заключение, сведение сказанного о смысле дает два основных положения. Во-первых, наличие смысла есть наличие значения у функции имен или знаков. Во-вторых, содержательно смысл выражает различие в структуре или значении функции, соответственно, и смысл выразим, поскольку это различие берется как означаемое.

**В. А. Филипповский, соискатель,
ФГБОУ ВПО "Национальный исследовательский
Томский государственный университет", Томск, Россия
v.filippowski@gavagai.ru**

К ТРАКТОВКЕ СЕМАНТИЧЕСКОЙ КАТЕГОРИИ КВАНТОРОВ

Рассмотрим вопрос о том, к какой семантической категории следует относить кванторы, а также иные операторы, например, дескрипции? Имеется несколько подходов к решению этого вопроса. Например, в системах С. Лесьневского кванторы являются синкатегорематическими знаками наравне со скобками. В. А. Смирнов также не относит их к какой-либо семантической категории [Смирнов В. А. Логические методы анализа научного знания. – М., 2002. – С. 146]. Смирнов отмечает, что нужно различать два типа операций: операцию приложения функтора к аргументам и операцию абстракции. Операция приложения функтора к аргументам позволяет по выражению A категории α/β и выражению B категории β строить выражение AB категории α . При связывании же переменной оператором квантификации происходит операция *абстрагирования*, которая осуществляется путём вычёркивания всех входящих выражения B категории β из выражения AB категории α и даёт в результате выражение A категории α/β . Идея учитывать две порождающие операции (операцию приложения функтора к аргументам и операцию абстракции) разработана Е. Д. Смирновой [Смирнова Е. Д. Логика и философия. – М., 1996. – Глава II, § 2].

Кванторы трактуются следующим образом. Пусть дана формула $\forall xA$, где A – формула, т. е. выражение категории s . xA образовано из A операциями абстракции по x , т. е. является выражением категории s/n .

Тогда $\forall$ представляет собой функтор категории $s/s/n$. Квантор по индивидным переменным рассматривается как предикат второй ступени, т. е. он относится к свойствам или отношениям индивидов, а не к самим индивидам. В общем случае индекс категории квантора по переменной категории α имеет вид $s/s/\alpha$. Похожим образом дело обстоит с иными

операторами, например, дескрипции. Категория оператора определённой дескрипции $i - \frac{n}{s/n}$. В общем случае индекс категории операторов типа λ – оператора по переменной категории $\alpha - \frac{\alpha}{s/\alpha}$ [Там же. – С. 69].

Однако при таком подходе возникает существенное затруднение. То, к какой семантической категории принадлежат кванторы, зависит от типа переменной, по которой происходит связывание. Для логики второго порядка кванторы по предикатным переменным принадлежат уже категории $\frac{s}{s/s/n}$. Получается, что мы должны либо допустить, что

для каждого порядка логики существуют свои кванторы, отличающиеся типом семантической категории, либо допустить типовую неопределённость кванторов, что нарушает требование основного принципа теории семантических категорий. Оба варианта, вообще говоря, неприемлемы.

На наш взгляд, при анализе семантической категории кванторов и иных операторов тем способом, который был описан выше, сделан ряд упущений. Необходимость различать две разные порождающие операции не вызывает сомнений. Но понимание операции абстрагирования следует уточнить.

Для начала заметим, что категориальное строение логики предикатов не совсем очевидно, как это может показаться на первый взгляд. При наиболее распространённом подходе к категории имён n в логике предикатов причисляются все возможные виды термов: индивидуальные константы, индивидуальные свободные и связанные переменные. Формулы $F(a, b)$, $F(x, b)$ и $F(x, y)$ при таком подходе принадлежат одной семантической категории s . С другой стороны, к категории имён n можно причислять только постоянные термы (константы), а остальные типы термов – не причислять, рассматривать их в качестве вспомогательных знаков, указывающих места ненасыщенности (Г. Фреге). Тогда указанные выше формулы будут принадлежать разным семантическим категориям: s , s/n и s/nn соответственно (притом, что предикатный знак F во всех трёх случаях принадлежит к одной и той же семантической категории двухместных предикатов s/nn). При последнем подходе операция подстановки постоянного терма на место свободной переменной приводит, как это видно из примеров, к уменьшению количества аргументов функциора. В решении Е. Д. Смирновой вопроса о категориальной трактовке кванторов и операторов реализуется первый из названных подходов уточнения категориального строения логики предикатов. Мы рассмотрим возможности второго подхода.

Операция абстрагирования при таком подходе происходит только в двух случаях: 1) при замещении индивидуальной константы свободной индивидуальной переменной, либо 2) при замещении связанной переменной свободной. В случаях же: 3) при замещении константы связанной пере-

менной, либо 4) при связывании свободной переменной, – никакого отвлечения не происходит. Иначе говоря, отличительным признаком операции абстракции является выделение в формуле новой *свободной* переменной. Это видно на конкретных примерах. Пусть дано предложение $F(a, b)$ категории s . При замещении констант a и b связанными переменными имеем формулы $\forall x F(x, b)$ и $\forall x \exists y F(x, y)$, каждая из которых принадлежит также категории s . Никакого абстрагирования не происходит. Иначе обстоит дело при замещении индивидуальной константы свободной индивидуальной переменной. Тогда при замене в формуле $F(a, b)$ константы a свободной переменной получается формула $F(x, b)$ категории s/n , а при замене в последней константы b – формулы $F(x, y)$ категории s/nn . То же самое получается при снятии кванторов в формулах $\forall x F(x, b)$ и $\forall x \exists y F(x, y)$ и образовании свободных переменных из связанных. При таком подходе квантор выступает в качестве оператора, (потенциально) понижающего число аргументов функтора. Приведём пример. Пусть дана формула $F(x, y)$ категории s/nn . Связывание квантором переменной x даёт формулу $\forall x F(x, y)$ категории s/n , а связывание в последней переменной y – $\forall x \exists y F(x, y)$ категории s . Поскольку категория s может рассматриваться как функтор с нулевым числом аргументов, то дальнейшее связывание не приводит к дальнейшему уменьшению количества аргументов: $\forall x \forall x \exists y F(x, y)$, $\forall x \forall z \forall x \exists y F(x, y)$ и т. д. Но здесь также возникают свои сложности. Переход от $\forall x F(x, y)$ к $\forall z \forall x F(x, y)$ не понижает число аргументов функтора категории s/n , хотя вторая формула считается правильно построенной. Другая сложность возникает с тем, что однократное применение квантора может понизить число аргументов более, чем на одно место, как в случае с переходом от $F(x, x)$ к $\forall x F(x, x)$.

И. В. Хоменко, проф., КНУТШ, Киев

К ВОПРОСУ ОБ ОТНОШЕНИИ ФОРМАЛЬНОЙ И НЕФОРМАЛЬНОЙ ЛОГИК

С момента появления неформальной логики (informal logic) в конце 70-х годов XX века, в литературе активно обсуждается вопрос о том, имеет ли эта дисциплина какое-то отношение к логике вообще. Исследователи расходятся во мнениях. Можно выделить, по крайней мере, три точки зрения на этот вопрос.

Одна точка зрения состоит в том, что неформальная логика не имеет никакого отношения к логическому знанию. Всякая логика должна быть формальной. Если она претендует на то, чтобы быть неформальной, то тогда ее нельзя считать логикой.

Вторая точка зрения: неформальную логику следует отнести к логическому знанию, так как предмет ее исследования такой же, как и предмет исследования формальной логики, а именно оценка рассуждений.

Третья точка зрения состоит в том, что неформальная логика ближе к дисциплинам, которые занимаются теоретическими и практическими проблемами аргументации.

В литературе не нова позиция, согласно которой само название "неформальная логика" не отражает ту предметную область, которую исследует эта дисциплина. Было бы лучше, если бы она называлась "теория аргументации" (theory of argument). В этом случае, с одной стороны, не возникало бы впечатления противопоставления ее формальной логике, чего на самом деле нет.

Таким образом, до сих пор остаются открытыми вопросы: является ли неформальная логика логикой, можно ли вообще неформальную логику отнести к области логического знания, насколько формальный и неформальный подходы отличаются один от другого, можно ли между ними установить взаимосвязь или они отрицают друг друга?

В приведенной ниже таблице проводится сравнение формальной и неформальной логик по основным показателям, принятым в современной англоязычной литературе.

Formal logic	Informal logic
Normative study of argument/reasoning	• Normative study of argument / reasoning • Descriptive-normative study of argument / reasoning
Formal standards, criteria, procedures	Non-formal standards, criteria, procedures
Inferential structure: premises-conclusion / claim-reason complex	Kind of dialogue: speech-act, functional, dialogical conceptions
Artificial language	Natural language
Logical form	Structure, scheme
Formal methods	Diagramming methods
Microstructure of argument/reasoning	Macrostructure of argument/reasoning
Valid/invalid argument	Good/bad argument
Validity	Acceptability, relevance, sufficiency

В. О. Шангин, ассист., МГУ им. М. В. Ломоносова, Москва, Россия
shangin@philos.msu.ru

МОДЕЛЬНОЕ МНОЖЕСТВО ДЛЯ ОДНОЙ ИЗВЕСТНОЙ ПАРАЛОГИКИ

В докладе планируется обсудить построение модельного множества (множества Хинтикки) для параконной логики PComp, введенной А. Авроном [Avron A. Natural 3-valued logics: characterization and proof theory // Journal of Symbolic Logic. – 1991. – Vol. 56 (1). – P. 276–294], а также применение построенного модельного множества к проблематике

(автоматического) поиска натурального вывода. Работа является продолжением серии статей, посвященных (автоматическому) поиску натурального вывода в классической и неклассической (в частности, временной) логиках, где метод построения модельных множеств применяется при доказательстве полноты алгоритмов [Bolotov A., Grigoryev O., Shangin V. Automated Natural Deduction for Propositional Linear-time Temporal Logic // Proceedings of the 14th International Symposium on Temporal Representation and Reasoning (Time2007), Alicante, Spain, June 28 – June 30. – Alicante P. 47–58; Bolotov A., Shangin V. Natural deduction system in paraconsistent setting: proof search for PCont // Journal of Intelligent Systems. – 2012. – Vol. 21 (1). – P. 1–24].

**О. О. Шапіро, канд. філос. наук., викл.,
Харківський інститут фінансів УДУФМТ, Харків**
oshapir@ukr.net

MODERN MEDIA AS A TOOL OF PUBLIC OPINION CREATION: WAYS AND METHODS OF INFLUENCE

Contemporary informatization and globalization processes lead to the increase of mass-media role in mass consciousness and public opinion shaping. While mass media declares its purpose as spreading and providing common availability of information as a basis value of modern society, the mass-media itself is the main power of modern society development tendencies transformation.

Therefore, G. Pocheptsov notes, "Media becomes the most important component of a social system because it makes the system. A change in media changes social system, even their civilization characteristics" [Почепцов Г. Від facebook і гугла до WikiLeaks: медіа комунікації. – К., 2012. – С. 17]. Therefore, the research of public opinion formation methods most popular in contemporary media becomes one of paramount tasks of investigation of the modern mass communication argumentation field. Let us try to mark the most widely spread methods, are used at any media type to make appropriate point of view and even stereotype set of an average recipient.

1) News block arrangement

- Selection of facts and events for representation in the news. As wide public do not have an access to all the facts and events of contemporaneity, journalists have an absolute monopoly over the choice of news content. This is the way to shape an average person's worldview.

- Breaking news choice forms the events hierarchy according to their social value in the addressees' minds but the fact is that the breaking news are not chosen subject to their importance but with regard to a specific information type popularity, its ability to make a sensation etc.

- News block announcements development. The method is the combination of two previous ones.

2) News interpretation by journalists. There never are objective descriptions of facts and events in news but there always are journalists' interpreta-

tions of them. The news author tries to suggest his/her own interpretation to the addressees. None of the facts or arguments is checked as a true or false, but if the news text is interesting, easy for reception and corresponded to the argumentative probability criteria, the author's point of view would spread to addressees and become a public opinion.

3) The use of various language impact tools. In the modern media the most popular methods are as follows:

- Argumentum ad populum. The use of this argument is aimed to attract addressees favor on one hand and on the other hand to consolidate present stereotypes as a piece of ultimate truth.

- Argumentum ad misericordiam. This is the way aimed to shape (or to change previously shaped) public opinion as for public persons or events.

- Euphemism – another method that can be used is the opposite method when the vocabulary chosen to present neutral facts provides negative interception of the facts

- Reduction ad absurdum herein regards no to the classic example of indirect deduction but to the false amplification method, when an amplification of some events and their possible consequences leads to absurd conclusions.

- Theses loss. The methods is very popular not in the news but in various debates, talk shows, interviews and things like that, which run in a dialog form.

Along with the public opinion formation methods, it is also interesting to investigate the principles of media work with existing stereotypes. Russian researcher S. Kara-Murza notes, "Manipulator's statements don't have to correspond to the stereotypes. It is possible to hide the manipulation using the statements absolutely opposite to stereotypes. It's important to lead the thoughts to the smooth rut" [*Кара-Мурза С. Г. Манипуляции сознанием*: <http://www.kara-murza.ru/books/manipul/manipul25.htm>]. Therefore, we have two opposite ways of media influence on public opinion, which in fact use the same principles of mass consciousness.

Creation of news that completely correspond to existing stereotypes (to a certain extent the method can be looked at as a generalized form of argumentum ad populum). When the method is used, facts that uncover their simplicity or falsity are suppressed or (if they are to be widely known to make it impossible) presented as an impressive exclusion.

- Using the way leads to formation of basic public trust to the information source (TV show, printed source, web-site etc.) as it makes an average person think (even it not consciously) as "I know, that A. The information X says that A. So, X says the truth" (where A is an interpretation of some fact of reality). If the number of cases when interpretations provided by the mass media source coincide with the public opinion and mass consciousness stereotypes is big enough, the source's addressees will be disposed to trust to a new, previously unknown, information received from the source. Such trust is based at the classical inductive reasoning formula: the fact that news A, B and C received from source X correspond to the reality (as it is intercepted by person x), entails that ALL the news received from the source X correspond to reality all the news from the source.

- Creation of news that completely contradict to some widely spread stereotypes. At first sight, the way may seem rather risky but it is interesting that when used by a source having already gained a high level of common trust, the method may result in a stereotype change rather than in the loss of the trust to the source. It depends on the level of trust obtained by the source and if the stereotypes altered, make a part of fundamental public world-view principles.

Whichever option of the two is used by a specific media source in specific circumstances the following aspects are implemented:

- The purpose of a popular stereotypes strategy usage is to shape a necessary media source image;

- Reasonable combination of the two news representation strategies considered above will eliminate the need of source's addressees to check the actuality of information received from the source.

Therefore, today's mass media forms its own mass recipient itself and addresses this recipient in mass communication affecting mass consciousness stereotypes and altering public opinion.

О. В. Шарко, здобувач, КНУТШ, Київ

ЯВИЩЕ НЕЯСНОСТІ: НАПРЯМКИ СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Стандартні теорії. Явище неясності [*vagueness*] є однією з головних проблем, що постають перед будь-якою спробою описати природні мови засобами формальної семантики. Теорії неясності мають на меті вирішити парадокс сориту [*sorites paradox*] та встановити, які логіка та семантика діють в мовах, що містять неясні вирази. До найвпливовіших теорій неясності належать багатозначні теорії (ґрунтуються на застосуванні трізначної або нечіткої логіки), теорія над-оцінювання та епістемічна теорія. Ці теорії утворюються ядро дослідницької програми, що зосереджена на вивченні явища неясності. Стандартні теорії підпадають під дві категорії, які можна тлумачити як дві парадигми теоретизування: *неясність як невизначеність* (трізначна логіка, нечітка логіка та семантика над-оцінювання інтерпретуються як різні варіанти репрезентації невизначеності) та *неясність як незнання* (епістемічна теорія).

Хоча стандартні теорії і далі знаходяться в центрі уваги сучасних дискусій, в дослідницькій літературі за останні десять років акцент змістився на альтернативні теорії та на питання, на які не було дано прямої відповіді в стандартних теоріях.

Що таке неясність? Стандартні теорії зосереджуються на логіці неясності: чи є логіка міркувань, що містять неясні вирази, класичною, трізначною, нечіткою, інтуїціоністською або...? чи є неясність сумісною з принципом двозначності, а якщо ні, то які зміни потребуються? Але навіть якщо була дана прийнятна відповідь на питання про логіку неясності, залишатиметься далі невирішеним питання про сутність неясності. Проблема характеристики неясності не була зовсім відсутня в традиційних дискусіях (варто згадати хоча б характеристику неясності як семантичного вагання

[*indecision*], яку запропонував D. Lewis), проте лише в працях таких сучасних дослідників як P. Greenough, M. Eklund, N. Smith, D. Barnett та B. Weatherson питання про сутність неясності стає центральною темою дослідження. P. Greenough, M. Eklund та N. Smith зосереджуються на здатності породжувати парадокс сориту, або толерантності, як визначальної риси неясності. B. Weatherson пропонує погляд на неясність як вид невідзначеності. Натомість D. Barnett заперечує можливість редуктивного аналізу неясності, вважаючи що неясність є явищем *sui generis*.

Двозначність та епістемічна теорія. Одним з найважливіших сучасних напрямків досліджень явища неясності є спроба захистити принцип двозначності по-іншому, ніж це зробив T. Williamson, творець класичної версії епістемічної теорії неясності. T. Williamson відстоює класичну логіку та принцип двозначності, стверджуючи, що спірні випадки, які помилково приймаються за контр-приклади до закону виключеного третього, насправді є лише випадками, коли ми не можемо знати значення істинності висловлювання. Наслідком такої позиції, є прийняття деяких контр-інтуїтивних положень (зокрема, незважаючи на видимість протилежного, неясні предикати насправді повинні мати чітко визначені екстенсії). Багато сучасних дослідників намагаються захистити класичну логіку та принцип двозначності, відкидаючи деякі із положень, що висунув T. Williamson. Цей напрямок досліджень розробляють такі дослідники як E. Barnes, C. Dorr, P. Horwich, V. McGee, B. McLaughlin, A. Rayo, R. Sorensen.

Контекстуалізм. Загальноприйнятою є думка, що неясні вирази також є чутливими до контексту [*context-sensitive*]. Наприклад, кого слід вважати високим може змінюватися від контексту до контексту: високий пігмей зазвичай не є високим баскетболістом. Деякі дослідники (контекстуалісти щодо неясності) вважають, що це є ключ до вирішення проблем, породжених неясністю. Контекстуалісти (H. Kamp, L. Burns, D. Raffman, S. Soames, S. Shapiro), незадоволені попередніми логічними підходами до явища неясності, розробляють теорії неясності, що наголошують роль контексту. Згідно цих теорій (їх також характеризують як прагматичний підхід до неясності), головною рисою, що лежить в основі проблем спричинених неясністю, є неспроможність адекватно відобразити роль контексту, зокрема при розгляді парадоксу сориту. Контекстуалізм тлумачить неясність як прагматичне явище, яке не є властивим будь-якій окремій мові, а, радше, постає завдяки вживанню мовцем різних (точних) мов в різних контекстах. Тобто існує кластер (група) точних мов, в яких діють класичні логіка та семантика, а неясність виникає з прагматичних факторів стосовно того, яку з цих мов використовують в деякий момент.

Когнітивна роль неясності. Деякі дослідники (H. Field, S. Schiffer, R. Williams), на противагу семантичним або епістемологічним підходам до неясності, роблять спробу надати психологічну характеристику неясності, вважаючи, що неясність можна охарактеризувати як особливий різновид пропозиційної установки.

Можливість неясності вищого порядку (НВП). Найбільші проблеми, що постають перед будь-якою спробою побудувати формальну теорію неяс-

ності, виникають не стільки в наслідок неясності самої по собі, скільки в наслідок НВП, що характеризується існуванням спірних випадків вищого порядку (спірних випадків спірних випадків і т. д.). Вважається, що якщо теорія не здатна пояснити НВП, то проблема не вирішується, а лише переноситься на інший рівень. Проте складнощі, які явище НВП ставить перед спробою побудувати модель неясності, спровокували деяких дослідників (J. Burgess, D. Raffman, R. M. Sainsbury, M. Tye, C. Wright) поставити під сумнів можливість існування НВП та стверджувати, що НВП є псевдопроблемою. Тема НВП є важливою складовою сучасних дискусій щодо явища неясності, оскільки прийняття чи неприйняття існування НВП суттєво впливатиме на те, як необхідно тлумачити неясність та будувати теорію неясності.

К. В. Шишов, студ., МГУ ім. М. В. Ломоносова, Москва, Россия
GladstoneW@yandex.ru, tassadarus@mail.ru

КВАНТОВАЯ ЛОГИКА: ИСТОРИЯ, СОВРЕМЕННОСТЬ, ПЕРСПЕКТИВЫ

В своем подавляющем большинстве, современные логические исследования связаны с развитием неклассических логик. Одной из таких бурно развивающихся систем является квантовая логика. Зародившаяся в 1936 г. она была предназначена для объяснения и осмысления основных принципов квантовой механики, для чего использовался передовой, для того времени, математический и логический аппарат (методы теории вероятностей, семантика возможных миров и т. д.). Со временем, использование усложняющихся методов привело к тому, что стало необходимым различать "логику квантовой механики" и "квантовую логику". Последняя представляет наибольший интерес, как для фундаментальных, так и для практических исследований, что связано с потребностью современной науки в логической системе, которая была бы способна адекватно описывать состояние квантовых систем.

Предметом данного исследования становится квантовая логика: история ее становления, основные постулаты, проблемы и парадоксы этой теории. Также затрагиваются перспективы развития этой логической системы и ее применимость в современных информационных технологиях. Весьма привлекательной является идея построения логической теории для обеспечения функционирования вычислительных машин, действующих на основании принципов квантовой механики.

Началом квантовой логики, как отдельного направления в логике принято считать работу Г. Биркгофа и Дж. фон Неймана "Логика квантовой механики", изданной в 1936г. Авторы сделали попытку дать философское осмысление той картине мира, которая основывалась на принципах квантовой физики. Созданная ими система моделирует отношения замкнутых подпространств гильбертова пространства, где действует закон исключенного третьего, но нарушается закон дистрибутивности. Получившееся исчисление приобрело ярко выраженный ал-

гебраический характер, что предопределило и весь последующий путь развития данной логической теории, как сложной математической системы, использующей передовые достижения математики и логики.

В истории квантовой логики большое внимание уделяется исследованиям Г. Рейхенбаха, который создал трехзначную логику, где не действует закона исключенного третьего. Целью Рейхенбаха являлось желание сохранить в рамках квантовой механики представление о классическом понятии состояния, путем введения особого приписывания суждениям о координате и импульсе частицы трех значений: "истинно", "ложно", "неопределенно". Такой подход предоставляет логикам возможность избежать трудностей, возникающих при исследовании объектов квантовой механики, в которой действует принцип неопределенности Гейзенберга.

Появившаяся на стыке столь непохожих друг на друга наук, как логика, математика и физика, в наши дни квантовая логика представляет собой весьма широкое поле исследований, которые интересуют в разной степени философов, логиков, математиков и физиков. В соответствии в названными областями знаний выделяются 4 основных подхода к изучению квантовой логики:

- *Логический подход.* В силу современной математизации логики, у исследователя возникает необходимость преобразовывать логические понятия и проблемы в алгебраические, что дает возможность исследовать свойства этой логики, прибегая к использованию современных алгебраических методов.

- *Алгебраический подход.* Изначальное представление квантовой логики в алгебраических структурах, таких как ортомодулярные решетки, гильбертово пространство и т. д., ставит данное логическое исчисление в такое положение, что ее воспринимают лишь как эквивалент математической структуры: "решетки".

- *Вероятностный подход.* Описание состояние мира квантовой механики, в силу принципа неопределенности Гейзенберга, носит всегда вероятностный характер, что обуславливает тот факт, что и логика, описывающая такую механику, имеет такую же вероятностную природу, для описания и исследования которой необходимо применять методы теории вероятностей.

- *Философский подход.* Для философии основной задачей является стремление понять, как квантовая логика соотносится с действительностью. Поэтому философия стремится дать объяснение, как и почему соотносятся логический, алгебраический и вероятностный подход, чтобы образовать целостный подход в изучении квантовой механики.

В современную эпоху, в век развития информационных технологий, все больше внимание уделяется основаниям информатики. Вызвано это тем, что для своего развития наука требует все большие вычислительные мощности, которые в будущем не смогут быть предоставлены суперкомпьютерами, которые увеличивают свою производительность лишь наращиванием мощности. Для качественного увеличения производительности компьютерных систем необходимо пересмотреть прин-

ципы, лежащие в основе функционирования современных компьютеров. Наиболее создание квантового компьютера, который будет построен в соответствии с принципами квантовой физики, а функционировать на основании принципов квантовой логики.

Несмотря на свое более чем 75-летнее существование, квантовая логика имеет довольно большое количество внутренних противоречий: проблема определения импликации, отсутствие дедукции и иные парадоксы ставят под вопрос сам факт существования квантовой логики, как логической системы, называя ее лишь разъяснением математических структур. Но многие исследователи, несмотря на это, все же считают квантовую логику логикой, ссылаясь на незавершенность как отдельной дисциплины.

О. Ю. Щербина, доц., КНУТШ, Київ
e-sherbina@mail.ru

МЕТОДОЛОГІЧНА ФУНКЦІЯ АРГУМЕНТАЦІЇ У ПРАВОВОМУ МІРКУВАННІ

Багато хто з теоретиків та філософів права говорить про роль аргументації у праві. Створюються теорії правової аргументації. Проте немає однозначного розуміння з приводу питання аргументації як методу у правовому міркуванні. Саме про розгляд методологічної функції аргументації у правовому міркуванні буде йти мова у цих тезах.

Як метод у правовому міркуванні аргументація розглядається у контексті дискусії з приводу правової методології. У XIX та XX сторіччях у філософії права були розвинені три істотно різні погляди на методологію правового міркування. Згідно з цими поглядами, правові методологічні теорії поділяють на три групи. Кожна з них репрезентує своє розуміння питання про існування/неіснування правового методу та його автономію. Позиція першої групи щодо зазначеного питання полягає в тому, що юристи використовують певний метод, який неможливо ідентифікувати. Представники другої стверджують, що юристи використовують методи з інших дисциплін, як то: соціології, економіки, лінгвістики, психології, логіки. Проте погляди представників правових методологічних теорій, які дотримуються цієї точки зору, відрізняються у питанні адаптації цих методів. Одні з них стверджують, що методи, запозичені з інших наук, при використанні у праві не змінюються, а інші – вважають, що вони все ж таки змінюються з урахуванням особливого характеру права. Представники третьої групи заявляють про існування та автономію спеціальних "правових" методів міркування.

Аналізуючи суперечку навколо питання про правовий метод, треба зазначити, що однією із трудностей, яка робить неможливим досягнення однозначного висновку в цій дискусії, є її термінологічний хаос. В юридичній та філософсько-правовій літературі, в якій обговорюється зазначене питання, зустрічаються такі поняття: "методи правового міркування", "методи правового аргументування", "метод юриспруденції", "мето-

ди, використовувані юристами". Зрозуміло, що, починаючи будь-яку дискусію, перш за все необхідно визначитися зі змістом основних понять, якими оперують її учасники. У випадку аналізованої дискусії, питання неоднозначності розуміння вживаних понять може вирішуватися шляхом визначення царици застосування методів правового міркування.

Вважаємо, що у розумінні поняття методу правового міркування необхідно враховувати неоднозначність самого поняття юридичної науки, оскільки воно охоплює декілька спеціалізованих областей. Термін "юриспруденція" вживається на позначення як юридичної науки, так і сфери практичної юридичної діяльності. Тому, погоджуючись з точкою зору Аарніо, вважаємо, що у дискусіях про правову методологію варто відрізнити позиції щодо методу практичної та теоретичної правової науки. Аарніо вважає, що методом теоретичної юридичної науки є аналіз понять, оскільки вона вирішує питання інтерпретації та застосування закону. Метод практичної юридичної науки – метод аргументації [Аарніо А. Систематизация и интерпретация законов. Несколько мыслей о теоретической и практической юридической науке // Проблемы философии права. – 2006–2007. – Т. IV–V. – С. 146]. Згідно з точкою зору Роберта Алексі, теорії аргументації можуть застосовуватися у правовій догматикі та юридичній практиці.

На нашу думку, у питанні розуміння аргументації як методу правового міркування є багато трудностей. Головною з них є термінологічна плутанина. Часто у дискусіях про методологію правового міркування змішують поняття "підхід", "метод", "теорія". Не в останню чергу це відбувається через те, що слово "метод" походить з грецької та означає шлях дослідження, теорію, вчення. Метод як систематизований спосіб досягнення теоретичного чи практичного результату знаходиться в єдності з певною теорією чи теоріями. З боку цієї єдності метод виступає як методологічний підхід. Проте і сама теорія може розширюватись у метод, оскільки усвідомлення закономірностей, що розкриваються теорією, може бути перекладене у правила дії. Тому, на наш, погляд, при обговоренні питання про аргументацію як метод правового міркування, коректніше було б розглядати аргументацію, з одного боку, як методологічний підхід у теорії та філософії права, а з іншого – як один із основних методів в юридичній практиці, що виступає способом раціонального обґрунтування. Це пов'язано ще і з тим, що аргументативний підхід до права, виникаючи як спроба відповіді на виклик соціального розвитку, орієнтується на практичну діяльність юриста, а отже, використовує методи з різних наук. Теоретики юридичної аргументації намагаються сконструювати теорію обґрунтування юридичних рішень, об'єднуючи елементи формально-логічної, матеріальної та прагматичної природи.

Дехто з дослідників правової методології вважає аргументацію спеціально "правовим" методом, пояснюючи, що виправданням цієї тези може слугувати історія виникнення найбільш важливих теорій аргументації: вони або виникли з теорії права, або були винайдені з метою застосування головним чином у галузі права [Stelmach J., Brozek B. Methods of Legal Reasoning // Law and Philosophy Library. – 2006. – Vol. 78. – P. 112].

Те, що сучасні теорії аргументації виникають для задоволення потреб суспільства, зокрема, а може, навіть переважно, у галузі права, не означає, що аргументація є спеціально "правовим" методом. Мистецтво полеміки від початку мало яскраво виражену практичну орієнтацію, а його виникнення та удосконалення було соціально обумовленим. Перша і найбільш впливова протягом кількох тисячоліть теорія аргументації була розроблена Арістотелем та його послідовниками. Саме Арістотель заклав підґрунтя логічного підходу до аргументації. Розрізнення та дослідження ним різних видів міркування мало велике значення для подальшого використання цих досліджень в юридичній практиці.

У другій половині ХХ ст. через інтенсивну суперечку про вибір методу юриспруденції, зростаючу критику юридичного позитивізму, а також розчарування методологією, запропонованою аналітичною філософією та герменевтикою, в юристів підвищився інтерес до теорії аргументації. У сучасній теорії аргументації, як методології обґрунтованого переконання, розрізняють різні підходи до аналізу аргументації взагалі та правової зокрема: логічний, риторичний, діалектичний. Дослідження у галузі правової аргументації черпають свої припущення та методи з теорії права, філософії права, логіки, теорії аргументації, риторики, лінгвістики, теорії літератури, філософії, соціології та штучного інтелекту.

Отже, на нашу думку, некоректно вважати аргументацію спеціально "правовим" методом. У правовому міркуванні, виконуючи методологічну функцію, аргументація відіграє подвійну роль: з одного боку, є методологічним підходом у теорії та філософії права, а з іншого – одним із основних методів в юридичній практиці, виступаючи способом раціонального обґрунтування.

В. Л. Яценко, студ., КНУТШ, Київ

СУЧАСНА ТЕОРІЯ АРГУМЕНТАЦІЇ ТА ПРАГМАТИЧНА ЛОГІКА ЛЬВІВСЬКО-ВАРШАВСЬКОЇ ШКОЛИ: ТОЧКИ ПЕРЕТИНУ

"Золотий вік польської логіки" (1918–1939), ознаменувався досягненнями у формальній логіці, яка стала своєрідною візитною карткою Польщі на міжнародній арені. Зрозуміло, що погляди на міркування та аргументацію для представників Львівсько-Варшавської школи стосувалися насамперед формально-логічного аспекту.

Однак, поряд з розвитком формальної логіки, проводилися менш відомі дослідження, щодо застосування мови логіки і її методів для розвитку навичок, які складають "логічну культуру". Дисципліна, спрямована на розвиток навичок і знань, необхідних для досягнення логічної культури – прагматична логіка – базувалася на ідеї, що логіко-методологічні правила наукового дослідження повинні стосуватися повсякденного спілкування.

Програма прагматичної логіки може бути визначена як застосування загальних правил наукового дослідження у повсякденному спілкуванні [Ajdukiewicz K. Pragmatic Logic. – Dordrecht, 1974]. Основна увага приді-

ляється питанню про інструменти логіки, спрямовані на навчання людей мислити більш ясно і послідовно, висловлювати думки чітко і систематично, робити належні висновки і обґрунтовувати власні твердження. Прагматичний підхід до логіки став основою дидактичної програми Львівсько-Варшавської школи.

Якщо розглянути предмет, цілі, методи прагматичної логіки, можна зробити висновок про схожість важливих напрямків дослідження прагматичної логіки та сучасної теорії аргументації.

Сучасні польські логіки визначають розуміння представниками Львівсько-Варшавської школи аргументації як виду міркування, у якому автор використовує, окрім логічних законів та фактичних знань, припущення про можливу реакцію аудиторії, з наміром вплинути на неї [Marciszewski W. Foundations of the art of argument // Logic Group. – 1994. – Bulletin 1. – P. 45–49]. Це визначення розглядається автором як відправна точка для пошуку теоретичних основ аргументації як у формальній логіці, так і філософії в цілому. В той час, як аргументація у сучасній неформальній логіці (теорії аргументації) ставить за мету обґрунтувати певне положення (точку зору учасника дискусії), а також переконати співрозмовника у її прийнятності за допомогою засобів логіки та інших тверджень.

Спільні точки сучасного вчення про аргументацію та розробок представників Львівсько-Варшавської школи щодо прагматичної логіки полягають у співвідношенні трьох пунктів [Koszowy M. Pragmatic logic and the study of argumentation // Studies in Logic, Grammar and Rhetoric. – 2010. – Iss. 22(35). – P. 29–45]:

- Концептуальний аналіз (conceptual analysis) та ясність (clarity). Перший стосується прагматичної логіки і включає в себе 1) парафрази, 2) визначення та правила визначення 3) питань про неясність і неповність. Друга – теорії аргументації, і полягає у досягненні ясності в значеннях та аргументах.
- Аналіз питань (question analysis) та критичні питання (critical questions). Перший стосується структури питань і припущень, присутніх у запитаннях. Другий – схеми аргументів та помилок при запитуванні.
- Суб'єктивний непевний висновок (subjectively uncertain inference) та міркування, яке може втратити силу за певних умов (defeasible reasoning). До першого належать індуктивні виводи та виводи з неявним (невираженим) висновком (enthymematic inference). До другого – моделі міркування та оцінюючі аргументи (evaluating arguments).

Секція "ФІЛОСОФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ НАУКИ"

С. М. Бардина, асп.,
НИУ "Высшая Школа Экономики", Москва, Россия
neology@bk.ru

USE OF THE PHENOMENOLOGICAL CONCEPT OF BODY IN PSYCHOPATHOLOGICAL STUDIES

From classical dualistic position, mind and body belong to different and irredundant levels of reality, and we 'talk about human beings as having minds and also about their having bodies' [Matthews E. Body-subjects and disordered minds. Treating the whole person in psychiatry. – Oxford ; New York, 2007]. Contemporary psychiatry does treat bodies in this way, but it leads to a number of complications, especially when we are dealing with the mental disorders where bodily experience plays an important role.

There are several disorders that require accuracy in the description of body and bodily feelings. First of all, we should mention *body dysmorphic disorder*, or *body dysmorphia*, a disorder which is characterized by patient's distressing preoccupation with an imaged defect in his or her appearance, for example, too big nose. One more group of mental disorders with special significance of the concept of body contains so-called *eating disorders*. These disorders are characterized by abnormal eating habits, and their character is closely connected with notions about body, as the patients have incorrigible ideas about their own body, especially about its weight. The descriptions of these disorders in ICD or DSM (international classifications of diseases) are quite poor. What is more, these descriptions does not explain the nature of disorders, does not propose any etiology. I suggest that it is caused by traditional understanding of body. When we understand body in a mechanistic way, we cannot explain such difficult transformations of the body sensation, as patients have. However, there is an alternative way of conceptualization of body, and it seems to me that it enables to solve the question of the description of mental disorders connected with bodily experience.

This way is provided by a concept of body given in the works by Husserl and elaborated by Merleau-Ponty, Sartre etc. Husserl was first who made a distinction between body (*Körper*) and lived body (*Leib*). The notion of *Körper* contains objective features of a body; there is no any difference in *Körper*'s and other objects way of being. We have (*haben*) this body. On the contrary, *Leib* is not an object; it is our way of living (*leben*). Lived body is the 'point where our sensations are localized' [Merleau-Ponty M. The Visible and the Invisible. – Evanston, 1968]. Merleau-Ponty developed the idea of lived body

as a point from which we take an attitude to the world. Moreover, he emphasizes the lived body's embeddedness in the world: our lived body is closely connected with the whole situation and interacts with the environment. Obviously, such understanding of body eliminates dualism, usual for traditional psychiatric explanation. Human being should be understood in this way not as a consolidation of two levels, but as a united embodied active and interacting object-subject. One more important distinction is given by Sartre. He marks out the level of 'lived-body-for-others'. This means the complex way of perception one's body; the body of the other is a meaningful object in my world, and, respectively, my body is a meaningful object in his world. What creates this dimension is my perception of the other's attitude, of the other's look.

So, several researches were held that touched upon the use of the phenomenological concept of body in explaining mental disorders with special bodily experience. Some of them [Brojna P., Caroppo E. The body as a simulacrum of identity: the subjective experience in the eating disorders // *Ann Ist Super Sanità*. – 2010. – #46 (4); Stanghellini G. Identity and eating disorders (IDEA): a questionnaire evaluating identity and embodiment in eating disorder patients // *Psychopathology*. – 2012. – # 45 (3)] were based on the reports of those who had eating disorders. According to these researches, eating disorder is a perverted form of the correlation between the dimensions of body. Patients diminish their being as lived bodies, as they become almost obsessed with their being at the level of lived-body-for-others. They need other's view in order to understand and percept their own bodies. This way of explaining the nature of the disorder differs from the traditional one, because it explains patient's experience, not their behavior. Another research by Morris focuses on a body dysmorphic disorder [Morris K. J. The phenomenology of body dysmorphic disorder: a Sartrean analysis // *Nature and narrative. An introduction to the new philosophy of psychiatry*. – Oxford ; New York, 2003]. She uses the phenomenological concept of body as well to show that this disorder does not mix different levels of body feeling, however, patients' sense of lived-body-for-others is distorted. The significance of other's attention to them is hyperbolized for them. That is what is specific about this disorder and helps to delimit it from hypochondriasis, social phobia and other illnesses.

Thus, what is the point of using this descriptive model? First of all, the phenomenological approach, as opposed to a classical psychiatric one, allows us to explain what is actually going on with patients, what the *nature* of disorder is. In addition, the focus of our attention moves to a real experience, not to patients' conduct. What is more, this approach helps to describe disorders more precise, to emphasize their specificity. These are consequences important for psychiatry. But the use of philosophical concepts affects phenomenology as well. This notion of body is considered to be applicable to anyone's bodily experience, to be a model which is able to reveal the essence of such experience. Such researches demonstrate that this model might be significantly transformed in borderline cases.

ФИЛОСОФИЯ ПЕРЕВОДА КАК АКТУАЛИЗАЦИЯ ПРОБЛЕМЫ ТРАНСЛЯЦИИ СМЫСЛА

Перевод в самом общем виде может быть представлен двумя типами: перевод литературных произведений и перевод научно-специальных текстов. Перечень критериев отличия первого от второго достаточно широк, поэтому ограничимся двумя основными. Во-первых, ориентационный критерий: перевод художественной литературы нацелен, в большей мере, на ценностно-мировоззренческую, культурную коммуникацию, а перевод специально-научного текста, соответственно, на обмен строго научными смыслами. Во-вторых, терминологический критерий. От неправильного перевода некоторых слов в литературном произведении не появятся те последствия, которые возникают при неправильном переводе специальных текстов.

Обозначив отличие этих двух типов перевода, подойдем к основной проблеме, а именно: перевод философских текстов (которые являются пограничными вышеуказанным типам перевода). Здесь нас будет интересовать вопрос о природе специальной терминологии, а также возможности её межъязыковой трансляции.

Указанный круг проблем оформился в отдельную проблему и стал обсуждаться в конце XIX начале XX веков, когда по-особому была воспринята связь между языком и мышлением, когда языком, по большому счету, в принципе задавались рамки человеческого мышления, когда представлялось, что язык "переодевает" мысли, скрывая под лингвистическим обликом их подлинную логическую форму. С разных сторон к этой проблеме подходили и русский ученые (русский формализм, Я. Линцбах) и, разумеется, зарубежные: это и представители герменевтического и феноменологического направления, Ф. де Соссюр, Французская школа перевода, Вильгельм фон Гумбольдт, практически вся аналитическая философия и др.

Но, к сожалению, как это часто бывает в философии, разные представители философского сообщества либо решали отдельные переводческие проблемы, либо ограничивались сетованиями по поводу отдельных переводов, пытаясь точно решить системную проблему, либо, говоря об одном и том же, но находясь на противоборствующих философских фронтах, не могли объединить свои усилия для выработки специальных принципов перевода интересующего нас типа текстов.

Создание методологии перевода философских текстов, безусловно, сложная задача, нужно учитывать все их разнообразие, особенности конкретного языка, и, конечно, в рамках тезисов даже кратко перечислить особенности, скажем арабской, индийской, европейской философии, невозможно. Поэтому ограничусь краткой разработкой проблемы перевода наиболее востребованных и обсуждаемых направлений фи-

лософской мысли: феноменологии и аналитической философии. Для меня подобный интерес вызван ещё и тем фактом, что, представляя собой, в первую очередь, методологические установки эти направления мысли не смогли пока выдвинуть каких-то действенных предложений по вопросу осуществления межъязыковой трансляции философских смыслов. Хотя взалкать подобного на фоне пессимистичной картины дискриминации возможности полноценного межъязыкового обмена даже бытовыми смыслами, по большому счету, преждевременно и, не побоюсь этого слова, кощунственно. (Традиционно в этом месте считается хорошим тоном вспоминать работу Уилларда Ван Ормана Куайна "Слово и объект" [Куайн У. В. О. Слово и объект. – М., 2000] и его концепцию радикального перевода. Упоминание этой работы я традиционно отказываюсь принимать в расчет по простой причине – концепция разрабатывается на примере языка доселе не известного народа и вообще Куайн ставил себе задачей рассмотреть проблему совсем иного порядка. Куайн в этой связи намеренно создавал такие условия для своего эпистемологического эксперимента, которые полностью отсекают для меня возможность принятия во внимание этой работы).

Мне представляется, что поиск подходов к данной проблеме должен проводиться на основании выведения формального и содержательного принципов перевода.

К формальному принципу я отношу способность и правомерность обладания философской терминологией. Под терминологией будем понимать совокупность, систему терминов, где под терминами понимается слово или сочетание слов, употребляемых в строго научном значении. Отдавая себе отчет в том, что подобная трактовка термина влечет за собой известную дискуссию о статусе философии в целом, о проблеме её предметной сферы, ещё раз сделаю акцент на том, что данное положение является именно принципом, основанием оценки переводимого текста.

К содержательному принципу я отношу специфику континентальной и островной традиций философствования. Это разграничение, в частности, состоялось в результате выведения Расселом из фрегевской семантики медиального элемента смысла. Этот медиальный элемент трехчленной эпистемологической конструкции, в случае Гуссерля – идеальное мыслительное содержание (сущность [Wesen], смысл [Sinn]), а в случае Фреге смысл [Sinn] знаков, носит статус идеального бытия. Вместо фрегеанской дифференциации "Sinn" и "Bedeutung" Рассел вводит единое, понятое явно натуралистическим образом, "meaning" – значение. Таким образом, семантика Рассела непосредственно связывает язык и мир реальных вещей, т. е. позволяет аналитику иметь дело непосредственно с самим этим миром.

Суммируя вышесказанное, попробую сформулировать свое видение решения проблемы перевода. В аналитической традиции, стоящей, в основном, на позициях эмпиризма (со всеми вытекающими отсюда последствиями) необходимо выделить собственно философскую термино-

логию, где под терминологией будет пониматься совокупность терминов с четко определенными значениями (для этого каждый термин должен быть проанализирован как факт и наполнен соответствующим содержанием). Феноменологическое же направление мысли как совокупность текстов, не отвечающих требованиям строгой научности должны интерпретироваться по схеме "конкретный философ – конкретный при- сущий ему индивидуальный философский аппарат".

М. Р. Бійовський, канд. філос. наук
biovsky@ukr.net

ОБ'ЄКТ ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ (ІПВ) ЯК ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

На даному етапі розвитку цивілізації провідною формою протиборства та реалізації інтересів є інформаційні методи. Це обумовлюється виключним значенням інформаційної сфери за своїм значенням в ієрархії субсистем сучасного суспільства. Серед всього арсеналу засобів інформаційного протиборства найефективнішими і, відповідно, найнебезпечнішим, вважається інформаційно-психологічний вплив. Така обставина пояснюється двома обставинами: 1) тим, що людська психіка є безперервно включеною в інформаційний простір і, відповідно, безперервно може бути піддана інформаційному впливу; 2) рівень розвитку та поширення інформаційних технологій (як умова можливості здійснення ІПВ) досягнув такого масштабу, що сама інформація стала визначальною характеристикою сучасного суспільства ("інформаційне суспільство").

Тенденції розвитку цивілізації демонструють загострення суперечності геополітичних інтересів, що в свою чергу створює гостру необхідність в детальному дослідженні інформаційно-психологічного впливу як способу їхнього вирішення. Без наукового дослідження та розкриття феномену ІПВ у всій його комплексній складності побудова сучасної системи безпеки є неможливою. Особливо актуальним це є для України, зважаючи на місце, яке вона займає у геополітичній структурі сучасного світу.

Наукове дослідження інформаційно-психологічного впливу на первинному етапі натрапляє на проблему визначення такого його основопокладаючого структурного елементу як об'єкт. Деякі дослідники [Володенков С. В. Информационно-психологические войны и массовое сознание // Вестник МГУ. Сер. 12. Политические науки. – 2003. – № 3], очевидно, виходячи з розуміння специфічного зв'язку семантичного компоненту інформації з функціонуванням людської психіки (як індивідуальної так і масової), як умови можливості здійснення ІПВ взагалі, розглядають об'єктом інформаційно-психологічного впливу психіку. Так, зокрема, Г. Почепцов розглядаючи можливості маніпуляції масовою думкою, визначається що "об'єктами впливу можуть бути як фізичний світ, так і світ інформаційний чи віртуальний. Точніше, об'єктом впливу є масова свідомість, але впливати на неї можна завдяки імплементації потрібних

змін у фізичний, інформаційний та віртуальний світи" [Литвиненко О. В. Спеціальні інформаційні операції та пропагандистські кампанії: <http://old.niss.gov.ua/book/Litv/003.htm#a1>].

Проте, така стратегія визначення об'єкту вимагає певного корегування, яке можна зробити через уточнення мети інформаційно-психологічного впливу. Евристично доцільним тут буде згадати натовське визначення інформаційної операції, яке наводить Литвиненко О. В.: "Інформаційні операції – це наперед сплановані психологічні дії у мирний і воєнний час на ворожу, дружню або нейтральну аудиторію шляхом впливу на настанови та поведінку з метою досягнення політичних або воєнних переваг. Вони вміщують у себе психологічні дії зі стратегічними цілями, психологічні консолідуючі дії та психологічні дії з безпосередньою підтримки бойових дій" [Там само]. Відкинувши воєнний контекст тут принципово важливим є визначення наряду дії інформаційних операцій, їх мети – "на настанови та поведінку". Тобто, метою інформаційних операцій є поведінка відповідно до певних настанов, заданих настанов. Розглядаючи інформаційно-психологічний вплив як такий що реалізовується не лише у військовій сфері, можемо його визначити як цілеспрямоване проведення інформаційних операцій, які ґрунтуються на застосуванні методів, обумовлених психологічно-антропологічними особливостями людської природи, метою яких є настання очікуваної суспільно-політичної поведінки. Враховуючи сказане, об'єктом ІПВ слід вважати певну "систему координат", яка визначає, спрямовує у потрібному напрямку поведінку людей.

Визначення суспільно-політичної поведінки людей (а саме така нас цікавить у аспекті ІПВ) відбувається через задавання поведінкових настанов (використовуючи інформаційні методи) у якості нормативно необхідних. Тобто, інформаційні операції формують норми які реалізуються в суспільно-політичній поведінці, власне в цьому полягає маніпулятивний аспект ІПВ. Враховуючи сказане, об'єкт інформаційно-психологічного впливу може бути конкретизований у формі поняття нормативності як певного механізму (процедури, моделі, схеми) набуття настановою значимості (перетворення настанови у норму яка з необхідністю реалізовується у соціальних діях індивіда чи мас).

Перспективним в аспекті уточнення об'єкту ІПВ через поняття нормативності видається підхід українського дослідника Машкіна В. В., який визначає нормативність як структуроутворюючу рису соціального простору, яка є способом об'єктивації належного, як цінності, в суспільній поведінці людей. Тобто, певна цінність за відповідних умов набуває статусу норми та реалізовується індивідами чи масами у їхній соціальній поведінці. Зазначений автор виділяє такі три компоненти нормативності: структуро визначаючі соціальні технології, у рамках яких відбувається набуття значущості; певні уявлення трансцендентального характеру – цінності, що наявні в структурі життєсвіту, через співвіднесення з якими відбувається об'єктивація певної настанови як необхідної норми; суб'єкт, котрий здійснює це співвіднесення та реалізовує настанову у фо-

рмі поведінкової норми. Соціальні технології, у рамках яких відбувається об'єктивація належності, виявляються для нас у формі соціальних комунікацій, адже лише в рамках соціальних комунікацій певна настанова може отримати статус норми. В рамках комунікації певні настанови наділяються цінністю і відповідно отримують значущість і нормативний статус. Надання настанові цінності, а отже і нормативності, пов'язане з конкретним суспільним суб'єктом, оскільки кожному соціальному суб'єкту – чи індивіду, чи соціальній групі – притаманний свій комплекс цінностей. Розглядаючи запропоновану схему через призму ІПВ, можемо сказати що для реалізації його мети – здійснення запланованої поведінки – необхідним є "вплинути" на кожен з компонентів нормативності, "перформатувати" його у відповідності до поставлених завдань.

Таким чином, конкретизованим об'єктом ІПВ виявляється нормативність, як механізм об'єктивації настанови у формі необхідної для реалізації у суспільній поведінці норми. Предметними галузями з якими відбуваються маніпуляції у процесі проведення інформаційно-психологічного впливу є соціальні технології, цінності та суб'єкти суспільної поведінки.

*П. Д. Біленчук, доц., КНУТШ, Київ,
Ю. О. Шульга, лаборант, КНУТШ, Київ*

ФІЛОСОФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ: НООСВІТА ТА ГРІД-ТЕХНОЛОГІЇ

Останніми десятиліттями невпинно зростає рівень вивчення та практичного застосування різноманітних інновацій в юридичній освіті, правничій науці і практиці правосуддя та судочинства. Адже завдяки результатам прогресивних досліджень, що масово проводяться вченими юристами України та світу в цілому, можна зробити висновок про те, що новітні технології в сучасному світі здатні змінити наше уявлення про способи, методи і засоби навчання та виховання людини, яка перебуває в освітньому середовищі.

Сучасні технології, які ґрунтуються на нових методологічних засадах, відкривають перед суспільством велику кількість додаткових можливостей у різних сферах життя, зокрема правовому, економічному, культурному, соціальному тощо.

Вже десятки років наше суспільство розвивається в умовах автоматизації, комп'ютеризації, інформатизації, але проаналізувавши сучасний стан правової освіти в Україні та у світі в цілому, можна сказати, що настал "освітня криза", оскільки вона є частиною старої освітньої номенклатури і не встигає за сучасною інформаційною добою, потребами електронного освітнього простору.

"Інформаційне суспільство", а в даний час і "електронне суспільство" висуває ідею і потребує формування нової фази в історичному розвитку передових країн на основі використання сучасних засобів пізнання: ноотехнологій і грід-технологій.

Л. Н. Богатая, д-р филос. наук, проф.,
ОНУ им. И. И. Мечникова, Одесса
libogataya@mail.ru

МНОГОМЕРНОСТЬ КАК РАЗВИТИЕ ЧЕЛОВЕКОМЕРНОСТИ

О целесообразности введения термина *многомерность*.

В современном информационном пространстве, насыщенном множеством специальных терминов, введение и настойчивое обращение к новому слову должно сопрягаться с особой лингвистической ответственностью. Критерием целесообразности употребления того или иного термина естественно предположить наличие определенных смысловых подвижек в близлежащем семействе понятий.

На первый взгляд, термин *многомерность* имеет исключительно инструментальную природу и связан с утверждением многообразия способов измерения. Корень "мера", являющийся словообразующим, подчеркивает строгость измерительной операции, с помощью которой устанавливается некий порядок в измеряемом. Измеренное равносильно первопримысленному. Измерение не гарантирует понимания, но это есть первый шаг к пониманию через обращение к "мере" как к элементарной единице порядка.

Самые первые единицы измерения (*вершок* и производные от него *аршин* (16 вершков), *сажень* (3 аршина); локоть) соотносились с той или иной частью человеческого тела. Измеряемое оказывалось человекомерным. Эволюция измерительных процедур, стремление к тому, чтобы сделать их более точными, привели к тому, что в качестве единицы измерения выбирались величины, соразмерные уже с той или иной частью земного меридиана. Именно такими единицами измерения является метр (одна десятиллионная часть расстояния от северного полюса до экватора по поверхности земного эллипсоида на долготе Парижа), морская миля (длина дуги большого круга на поверхности земного шара размером в одну угловую минуту), лье. Выбор *метра* в качестве единицы длины позволило сделать измерительную процедуру более точной, не зависящей от индивидуальных особенностей человека. Переход к метрической системе был осуществлен 20 мая 1875 года, когда семнадцать стран подписали Метрическую конвенцию. Именно эту дату можно рассматривать как своеобразный шаг по пути закрепления *геомерности* (планетарной соразмерности). Тем самым, *человекомерность* дополненная *геомерностью* в своем единстве образовали ситуацию двумерности или *элементарной многомерности*. Многомерность, понятую таким образом, можно мыслить как *многомерность первого рода*. Такая многомерность связана с использованием мер принципиально разного рода. Учение В. И. Вернадского о ноосфере, размышления П. Флоренского о пневматосфере укрепляли взаимодополнительность *гео-* и *человекомерности*. Теоретические и практические исследования космического пространства оказались проектами, связанными с посте-

пенным освоением новых мерностей. Таким образом, один из важнейших смыслов, которым можно наделить термин *многомерность* есть своеобразное преодоление *человекомерности* как некой исключительной меры. При этом геомерность не отрицает, не заменяет человекомерность, а дополняет ее.

Важно отметить, что необходимость освоения многомерности была имманентно заложена в самой человекомерности. Элементарный факт различия длины фаланги одного и того же пальца у различных людей приводит к тому, что вершков, аршиннов, саженой может быть, фактически, множество. Поэтому человекомерность автоматически актуализирует тему *плюральности*. Саму же плюральность достаточно естественно связать с многомерностью, однако это многомерность иного рода, многомерность, обусловленная незначительными различиями самой *меры*. Подобную многомерность можно назвать ***многомерностью второго рода***. Таким образом, введенные представления о многомерности позволяют мыслить многомерность первого рода, связанную с различием между уровнями, и многомерность второго рода, обнаруживаемую внутри уровня.

Саму идею многомерности достаточно естественно рассматривать как развитие идеи онтологической уровневости. Представления об *уровневости* сопряжены с представлениями об *иерархичности*, *прерывности*. В термине же многомерность заложено нечто принципиально новое по сравнению с термином уровневость. Это новое связано, во-первых, с тем, что мера, любая процедура измерения предполагает наличие того, что эту меру выбирает и измерения осуществляет. Тем самым уровни уже не мыслятся отдельно существующими, а взаимосвязаны с измеряющим, осваивающим эти уровни ***субъектом***. Наблюдатель и наблюдаемое взаимосопряжены. Во-вторых, в целостности самого термина *многомерность* имеется указание на одномоментность схватывания (удержания, рассмотрения) различных уровней и, соответственно, использование различных мер. Эта одновременность кажется наиболее непривычной для традиционных уровневых представлений. Уровневость мыслилась как разделение, которое с помощью представлений об иерархии сопрягалось в нечто целое. Многомерность же, по крайней мере на существующем этапе ее осмыслений, не требует обязательного введения представления об иерархии. При этом многомерность следует понимать как способность одновременного "измерения" многого. Несомненной подготовкой для подобных восприятий оказалось освоение принципа дополнительности Нильса Бора. Однако в случае многомерности рядомположенными оказываются не два, а множество элементов различной природы.

Размышления о многомерности естественным образом приводят к формированию представлений о многомерном субъекте, отличительными особенностями которого являются, с одной стороны, одномоментное осознанное восприятие множества уровней, с другой, способность к самотрансформированию, осуществляемому в процессе измерений.

Момент самотрансформирования кажется наиболее принципиальным. Освоение новой меры есть потенциальное расширение человекомерности. И само слово человекомерность уже кажется не совсем удачным. Используя, к примеру, метр в качестве единицы измерения длины, человек в своих измерениях мира уже соотносит его не только с самим собой, но и с планетой (определенной ее частью), сам при этом становясь *человекопланетомерным*. Переживания человекопланетомерности приводят к глобальным внутренним трансформациям, и, соответственно, к трансформациям, происходящим во внешнем социальном окружении. Глобальный человек – *человекопланетомерен*. Глобализм является естественным результатом освоения многомерности (по крайней мере – двумерности). Таким образом, можно говорить о развитии понятия человекомерность в результате его соотнесения с представлениями о многомерности.

П. С. Богачевський, асп., КНУТШ, Київ

ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КОНЦЕПТУ ВІРТУАЛЬНОСТІ

Концепт віртуальності ми пропонуємо розглянути як смислову складку (за Ж. Дельозом), що існує в смисловому полі багатьох дискурсів сучасної науки (наприкладі матеріалу фізики, психології, соціології). Певна смислова структура, яку втілює собі концепт віртуальності, при переході із дискурсу в дискурс, дозволяє розглядати певні фактичні ситуації тієї чи іншої науки в контексті дискурсу енергійного ("буття-біфуркація" за С. Хоружим), який є широко вживаним сьогодні у межах постнекласичної науки.

Постає цілком логічне питання про те, як можливо стверджувати існування концепту в контексті енергійного, а не сутнісного дискурсу, коли наука безсумнівно має справу із конкретними сутностями в їх фактичному вияві? Тут на перший план виходить саме евристичний потенціал концепту віртуальності: можливість промислювати "зворотню сторону" сутнісного вияву феномена у його енергійній формі "буття-становлення", "буття-біфуркації". Такий рефлексивний ракурс дозволяє реконструювати смисловий бік та логіку розгортання явища, яке в науковому дискурсі може виступати як завершена сутність – факт.

Категорія "віртуальності" вводиться через опозицію субстанціальності й потенційності: віртуальний об'єкт існує, хоча й не субстанційно, але реально; і в той же час – не потенційно, а актуально. Віртуальна реальність є "недо-виникаючою подією, недо-породженим буттям" [Хоружий С. С. Родицинедород? Заметки к онтологивиртуальности // Вопросы философии. – 1997. – № 6. – С. 53–68]. Недо-породженість віртуальної події говорить про те, що в горизонті часу феноменального сутнісного світу для віртуального факту не залишається місця. Темпоральність феноменальної (або за визначення М. Носова – константної) реальності розривається, але розривається саме у смисловому сенсі – коли в про-

міжок існування сутності в двох її послідовних станах вкладається певне проміжне існування, яке виявляє себе як необхідне для існування сутності, проте не виявляється самостійним феноменом і самостійну сутність не утворює (хоча в довільному випадку й може стати сутністю, яка буде мати свій віртуальний момент).

Віртуальне існування таким чином невід'ємне і залежне від буття сутнісного. Можна сказати, що віртуальне буття є внутрішнім моментом смислу сутності і лежить в нульовій темпоральності, поза часом, тобто не належить безпосередньо історії існування конкретного елементу. Так в фізиці віртуальні частинки, які використовують в квантовій теорії поля, обмежені в часі свого існування принципом невизначеності та ілюструють момент того як із фізичного вакууму утворюються ті частинки, які в подальшому стають об'єктом розгляду феноменальної науки. Таким чином віртуальність, як філософський концепт та дискурс, дає змогу подивитись на момент смислового існування сутності у складці між породжуючим "ніщо" (у фізиці – вакуум, у психології – чиста свідомість, в філософії – нонсенс) та світом феноменальних сутностей які становлять об'єкт розгляду конкретних наук. Віртуальність тут можна розуміти як "ореол становлення" буття, яке вже сталося. В залежності від того, яку сутність ми будемо брати за точку відліку, можливо будувати принципово різну рефлексійну картину події. Так, наприклад, в сучасній фізиці розглядають питання про можливість існування "паралельних" світів. Філософська інтерпретація цієї "паралельності" виявляється саме у тому, що припускається можливість існування світів, сутність яких складена із того матеріалу, який в нашому світі залишився на межі віртуального існування та не перейшов у світ феноменальний. Це значить, що в якомусь із можливих світів наш світ існує тільки як віртуальний фон сутнісно втіленого буття. Психологічний контекст, наприклад, дозволяє значно ширше інтерпретувати цю фізичну ідею, оскільки в психології кожна особистість із своєю психікою – це окремий універсум, який хоча й побудовано за певними спільними законами, проте цей універсумзавжди залишається унікальним. Так сьогодні в Росії активно працює цілий практичний психологічний напрям (який ґрунтується на віртуалістському дискурсі (М. Носов) в межах якого багато станів психіки людини, які супроводжуються фактичним виявом у буденному житті особистості (алкоголізм, стан хронічної недуги, фобії тощо), трактуються як віртуальні і лікуються психологами виходячи із такої специфічної парадигмальної настанови для розуміння.

Таким чином евристичний потенціал концепту віртуальності, як елемента загальної рефлексії постнекласичної науки, полягає у описовому проясненні явищ та феноменів сучасної науки і дозволяє інтегрувати певні наукові контексти у єдиний дискурс, рефлексія над яким виводить на поверхню самі філософські та методологічні засади сучасного наукового світобачення. Ці засади в свою чергу є підґрунтям для появи та існування в сучасному науково-філософському дискурсі такого концепту як віртуальність.

САМООРГАНІЗАЦІЙНА ПАРАДИГМА ЯК СУЧАСНА МЕТОДОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНИХ НАУК

Самоорганізаційна парадигма з достатньою обґрунтованістю нині спроможна претендувати на роль постнекласичної методології сучасних соціальних наук. Остання уможлиблює об'єднати в одній інтегративній моделі макродинамічні картини, що включають в себе як активну силу носія індивідуальних картин світу і моделей світоопису, на основі яких ґрунтуються його соціальні практики і поведінкові стратегії. При цьому самоорганізаційна модель не тільки не виключає кризові моменти із сфери свого розгляду, але робить їх центральними внаслідок того, що саме в них відносини між системою і суб'єктом набувають найбільш неоднозначних і драматичних форм.

Теоретичною базою взаємозв'язку соціального порядку і хаосу є синергетика як методологія досліджень соціальних процесів. Практика свідчить, що сценарії самоорганізації на всіх стадіях є подібними для систем різної природи, і синергетична дослідницька програма стала загальнонауковою.

На жаль, донині від уваги багатьох теоретиків вислизнули феномени нелінійності, нестійкості, відкритості, самоорганізації, неоднозначності, когерентності, значимості мікрохаосу, здатності середовища до внутрішньої активності, біфуркаційних механізмів змін. При цьому слід вказати на складність управління такими об'єктами, значимість флуктуації, випадковості, механізмів позитивного зворотного зв'язку, певної заданості еволюції, не пов'язаних з людськими діями, спонтанності виникнення синергетичного ефекту як порядку із кооперації та злагодженості дій.

Те, що в синергетичних моделях позначається як принцип індетермінізму, може бути розкладено на системний і діяльнісний, макро- і мікродетермінізм. Малі флуктуації (в соціальних системах – індивідуальні інтенціональні дії) більшою чи меншою мірою придушуються системою за умов стабільності, збереження гомеостазу, приводячи все до системної організованості, що не замислювалася жодним соціальним актором. Крім того, можна углядіти, що соціальний порядок, котрий породжується моделями соціальної самоорганізації, неодмінно включає "життєвий світ" людини як значиму перемінну в соціодинамічних процесах, оскільки мало помітні для зовнішнього спостерігача зміни в цьому світі (правильніше сказати – в цих світах), його реальний стан, а не демонстративна уява, в кризові моменти соціальної історії із прихованого стану виходять на поверхню, спричиняючи продукування самотворення нового соціального порядку.

Постнекласичний етап розвитку науки засвідчує, що жорсткий детермінізм і редукціонізм, які є основою механічного погляду на світ, не можуть розглядатись як універсальні принципи наукового пізнання, оскільки широкий клас явищ і процесів не вкладається в рамки лінійних,

рівноважних схем. В оточуючому світі суттєву роль відіграє реальна незворотність, що складає основу більшості процесів самоорганізації.

У рамках наукової концепції витлумачення самоорганізації соціальних систем формуються уявлення про те, що соціальна система в реальному історичному процесі приходять до впорядкованості структур соціального простору, до балансу суспільних сил, соціальних інститутів, характеру соціальної комунікації через перехідні стани суспільства, котрі характеризуються своїми неупорядкованістю, розбалансованістю їх взаємодій. Перш ніж перейти до рівноважного стану, кожна суспільна підсистема або окремі її елементи структурно перебудовуються, вибираючи оптимальний для конкретного моменту режим життєдіяльності.

Із цього випливає, що жорстке управління системою здатне призвести до наростання хаосу та її руйнації.

Незворотні процеси є результатом самовільної активності, що виявляє макросистема, коли її намагаються "приборкати" шляхом зовнішніх керуючих впливів. Ця активність може призводити до згубних наслідків: дисипація, котра раніше підтримувала процеси самоорганізації, може виявляти вибуховий характер.

Виходячи з принципу нелінійного розвитку, можна описати, розрахувати бажаний для системи "сценарій" подій та контури майбутнього. Знаючи майбутній бажаний стан і способи слідування природним тенденціям системи, людство може скоротити час виходу на майбутню форму суспільної організації.

Торжеством мікроісторичних теоретичних конструкцій в соціальних науках останнього часу можна пояснити відсутність адекватних макромоделей соціальної реальності, які могли би прийти на зміну класичним уявленням. У проблемному полі класичної науки перебували передовсім структурна визначеність суспільства, умови його сталості. Смисловий контекст постнекласичної методології – повернення суспільству цілісності, формування нового панорамного теоретичного бачення його без нехтування індивідуальної перспективи. Самоорганізаційна парадигма репрезентує обґрунтовану надію на здійснення такого методологічного проекту.

Наостанок зазначимо, що не соціальне насилля, а спробу більш глибокого осмислення соціальної реальності як багатомірної і складної в своїй основі несе синергетична парадигма як методологічне опертя соціального пізнання.

Е. М. Быков, студ., МГУ им. М. В. Ломоносова, Москва, Россия
eugenius.solus@gmail.com

ПРОЛИФЕРАЦИЯ КОНЦЕПТА NBIC-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЙ КОНВЕРГЕНЦИИ В ТЕХНОФОРСАЙТЕ

Материалы исследования:

NBIC-технологическая конвергенция (**N** – Нанотехнологии, **B** – Биотехнологии, **I** – Информационные Технологии, **C** – Когнитивные Науки) –

термин Майкла Роко и Уильяма Бейнбриджа, соавторов и координаторов одноимённого исследовательского проекта [Converging Technologies for Improving Human Performance / Roco M. C., Bainbridge W. S. (eds.). – Dordrecht, 2003], подготовленного в 2002 году в рамках Всемирного центра оценки технологий (WTEC). Конвергенция (англ. *convergence* – схождение в одной точке) означает взаимное влияние и взаимопроникновение технологий, когда границы между отдельными технологиями стираются, а многие интересные с научной точки зрения результаты возникают в рамках междисциплинарной работы на стыке научных дисциплин более классического типа. В отношении NBIC-конвергенции можно даже говорить об ожидаемом частичном слиянии, где технологическое знание во многом повторяет структуру научного, а в некотором смысле, даже встроено в общую систему науки [Медведев Д. А., Удалова (Прайд) В. В. Феномен NBIC-конвергенции: Реальность и ожидания // Философские науки. – 2008. – № 1. – С. 97–117].

Поскольку высказывания о NBIC-конвергенции являются более специфицированными и предметными, чем футурология, я отношу их к области технофорсайта. Различия между последними являются предметом дискуссий, однако у форсайта можно выделить следующие практические ориентации: участие *множества* экспертов всех сопряжённых с форсайт-проектом сфер деятельности; оценка технологических *горизонтов*, достижимых при вложении средств и организации систематической работы (а также вероятные эффекты для экономики и общества); разработка практических мер по *приближению* выбранных стратегических ориентиров.

Предмет, методы и результаты исследования:

Интересующим меня был вопрос, *как именно* преобразуется образ будущего (претендующего на статус *реального* будущего), в зависимости от мест собственного производства – а так же сопряжённый вопрос о том, какие ресурсы *настоящего* он тем самым оказывается способен задействовать.

Опережая любое возможное применение на практике, NBIC-технологическая конвергенция выступает инструментом *глобальности* мышления: концепт сконструирован таким образом, чтобы (пытаться) охватывать наиболее масштабные тенденции технонаучного развития человечества в начале XXI века. Опираясь на данные, доступные из перспективы сегодняшнего дня, под аббревиатурой "NBIC" эксперты международного уровня (учёные, политики и даже частный сектор – прим. в случае США) собирают огромное количество достаточно амбициозных "утверждений и видений" (statements and Visions [Converging Technologies for Improving Human Performance]) – образующих не монолитную прогностическую конструкцию, но, скорее, динамически неустойчивый ансамбль. Неустойчивость здесь заключена в неизбежном наличии "самоисполняющейся компоненты": чтобы притязание на картину *реального* будущего в итоге оправдывало свой предикат, описания NBIC-технологических преобразований (экономики, индустрии, общест-

ва и человеческой телесности) вынуждены выходить за собственные пределы, так или иначе *адресуя себя*. В каждом новом функциональном пространстве – будь то **Научно-Исследовательский Фонд США** [Managing Nano-Bio-Info-Cogno Innovations: Converging Technologies in Society / Roco M. C., Bainbridge W. S. (eds.). – Berlin, 2006], **Еврокомиссия по развитию** [Nordmann A. Converging Technologies – Shaping the Future of European Societies // European Commission Research, HLEG Report, 2004], **Российское Трансгуманистическое Движение (РТД)** [Медведев Д. А., Удалова (Прайд) В. В. Конвергенция технологий – новая дестерминанта развития общества // Новые технологии и продолжение эволюции человека? Трансгуманистический проект будущего. – М., 2008. – С. 46–84], **Институт Философии РАН** [Аршинов В. И, Горохов В. Г. Социальное измерение NBIC-междисциплинарности // Философские науки. – 2010. – № 6. – С. 22–35; так же см. автореферат диссертации Чеклецова В. В.] или недавно созданный NBIC-факультет МФТИ [Ковальчук М. В. Конвергенция наук и технологий – прорыв в будущее // Российские нанотехнологии. – 2011. – № 1–2 (Т. 6). – с. 13–23] – концепт NBIC-технологической конвергенции *пролиферирует*, смещая акценты, методы, выводы, интенсивность ожидаемых изменений и даже наборы потенциальных союзников, способных помочь ему осуществиться: различные *места*, к которым "подключается" NBIC-оптика (чтобы её обзоры могли продолжить существовать), формируют различные *будущие*. Данный аспект исследования сближает последнее как с акторно-сетевой теорией (actor-network theory, ANT) за счёт внимания к преобразованиям актора в каждом новом узле сети (идентичность как "процесс плетения") [Latour B. Reassembling the Social. – Oxford, 2005], так и с дискурс-анализом: на материале международных (США, ЕС, РФ) публикаций различного уровня рассматривается, какие способы проблематизации, устойчивые режимы очевидности, формулировки действий для *сторонних инстанций* и т. д. организуют (и, в т. ч., преобразуют) дискурс NBIC-конвергенции.

Одним из результатов исследования является так же методологический анализ условий, в которых находится сама *инстанция методологической рефлексии*, и её способность ставить вопрос о "размыкании антропного" посредством радикальных технологий, зачастую недоступный из других областей технофорсайта.

**И. В. Владленова, канд. филос. наук, доц., докторант,
ХНУ им. В. Н. Каразина, Харьков
vladlenova@email.ua**

ДВЕ МОДЕЛИ РАЗВИТИЯ НАУКИ: РЕВОЛЮЦИОННО-ЭВОЛЮЦИОННАЯ И ДИСКРЕТНАЯ

В постпозитивизме оформились две модели развития науки: революционно-эволюционная и дискретная, которые описывают динамику и развитие научного знания. Революционно-эволюционная модель раз-

работывалась Т. Куном, Тулминым, Лакатосом, дискретная – Лауданом и др. Наука в этих моделях представляет собой сложную многокомпонентную систему, включающую в себя: сообщество ученых, которые занимаются исследованием; разнообразные научные методы; понятийно-категориальный аппарат; научные учреждения; совокупность знаний (полученных, новых и накопленных) и т. д. Таким образом, понятие науки может относиться к социальному институту, исследователям, процессу исследования, методу исследования и научным знаниям. Ко всем этим взаимосвязанным компонентам можно применять понятие "прогресс", а также "динамика" и "развитие".

В науке может наблюдаться экономический прогресс, например, увеличение финансирования научных исследований или экономическая прибыль от научных разработок; профессиональный прогресс (повышение статуса ученых и науки в целом в обществе); образовательный, связанный с улучшением профессиональных навыков, квалификацией; методический (изобретение новых методов исследования, уточнение результатов с помощью научных инструментов); когнитивный прогресс (увеличение или развитие научных знаний) [Ilkka Niiniluoto. Scientific Progress // Stanford Encyclopedia of Philosophy: <http://plato.stanford.edu/entries/scientific-progress>]. Эти виды прогресса концептуально отличаются от достижений в других видах деятельности человека, несмотря на то, что, в конечном итоге научный прогресс отражается на развитии техники, инженерных решений, экономическом процветании и качестве жизни в целом. Однако все виды научного прогресса несут разную смысловую нагрузку, что затрудняет объединить все аспекты в единой концепции, которая будет все их охватывать.

Рассмотрим те модели развития науки, которые могут быть основной для описания и понимания некоторых глубинных процессов, лежащих в фундаменте развития науки. В революционно-эволюционной модели научная теория представляет собой строго организованную концептуальную систему, формирующуюся под воздействием естественного отбора (ложные теории отсеиваются в результате отбора). Отметим, что стадии эволюции и революционных переходов в таких моделях достаточно хорошо сочетаются, поэтому мы объединили их в одну революционно-эволюционную модель. Однако при описании механизмов, лежащих в основе роста научного знания, ряд мыслителей, чьи концепции, легли в основание революционно-эволюционной модели, акцент делают либо на понятии "эволюция", либо "революционный скачок". Идеи эволюционного подхода оформились в направлении, называемом *эволюционная эпистемология*, развиваемая Дональдом Томасом Кэмпбеллом, Карлом Поппером, Стивенсом Тулминым, Герхардом Фоллмером, Д. Халлом. В основе этого подхода лежат достижения в области дарвинизма, эволюционной биологии, генетики человека и когнитивной науки.

Революционные аспекты в развитии науки выделяет Т. Кун, который подчеркивает их важную роль в развитии научного знания. Однако ре-

волюционные переходы в некоторый момент времени начинают протекать по правилам эволюции без резких качественных изменений (поэтому Т. Кун не считает, что эволюционные и революционные процессы несовместимы). Нормальная наука, по Куну, представляет собой период относительного зстоя, который заканчивается научной революцией. Таким образом, выяснить, какой промежуток времени называть революционным скачком, а какой стадией протекания нормальной науки – зависит от выбора масштаба времени. Революционный скачок можно представить как важный эпизод в эволюционном развитии науки. Впоследствии Кун выбрал понятие "кладогенез" (cladogenesis) для объяснения эволюционных процессов, протекающих в науке. Когда возникающая новая специальность становится несовместимой с парадигмальной моделью, группа исследователей отрывается и формирует новую специальность – так образуются новые научные дисциплины [Kuhn T. *The Road Since Structure* / ed. by James Conant and John Haugeland. – Chicago, 2000]. В книге "The Road Since Structure" он пишет, что развитие новых научных специальностей можно сравнить с биологическим видообразованием, потому что новые разногласия, появляющиеся на стыке между различными дисциплинами очень похожи на эпизоды разветвляющегося видообразования внутри изолированных популяций в биологической эволюции. Также он отмечает, что революционные изменения – это не мутации, как он думал раньше, а видообразование [Ibid. – P. 98].

Л. Лаудан, модифицируя эволюционно-революционную модель, а также ее аналоги, выдвигает "сетчатую модель обоснования" (reticulated model), которая, по его мнению, способна учесть как дискретные, так и континуальные измерения развития научного знания и тем самым ввести критерий, определяющий границу между дискретностью и кумулятивностью. В отличие от Куна для описания прогресса рациональности он вводит понятие дискретности, полемизируя с Лакатосом, Лаудан отвергает идеи эмпирического содержания и совокупного роста теорий. Также он вводит понятие исследовательской традиции, которая по его мнению, лучше описывает процессы, протекающие в науке, в отличие от исследовательских программ Лакатоса и парадигм Куна [Современная философия науки // Лаудан Л. Наука и ценности. – М., 1996. – С. 295–342]. Определение прогресса, по Лаудану должно быть релятивизировано к некоторому набору целей, однако однозначно определенного набора этих целей не существует.

Существуют различные концептуальные модели, описывающие развитие научного знания, движущиеся силы и общие закономерности, влияние различных факторов на научное познание, которые претендуют на универсальность и точность в описании. Такие модели направлены на описание науки как открытой, динамической, системы. Модели развития науки, которые могут быть основой для описания и понимания некоторых глубинных процессов, лежащих в фундаменте развития науки, помогают конкретизировать общие закономерности развития, формализовать их.

**О. Ю. Волик, канд. филос. наук, психолог,
ЦОР "Ступени Совершенства", Киев
volik-olga@yandex.ru**

ТЕЛЕСНЫЙ И ЦЕННОСТНЫЙ АСПЕКТЫ МОДЕЛЕЙ ПСИХИКИ В ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ: ВОЗМОЖНОСТИ ПОСТНЕКЛАССИЧЕСКОЙ МЕТОДОЛОГИИ

Человекомерность как логически естественный атрибут психологии принята с момента введения данного термина в научный дискурс – и в самой психологии, и в ходе её осмысления философией науки. Вместе с тем, иные характеристики, присущие наукам о живом постнеклассического периода – такие как сложность (сложность), учёт ценностных ориентаций субъекта познания, целостность как процесс – зачастую требуют привлечения к себе дополнительного внимания.

Так, психика человека, как объект психологической науки, во многих направлениях психологии имплицитно рассматривается как автономный, де локализованный феномен, который управляет человеческим сознанием и лежит в основе психосоматических отклонений. В зависимости от направления психологии, телесная, социальная или духовная "нагруженность" [Князева Е. Н. Сложность человеческой телесности: структура и динамика // Бескова И. А., Князева Е. Н., Бескова Д. А. Природа и образы телесности. – М., 2011] представляют собой теоретически признаваемый постулат, который, тем не менее, игнорируется при построении многих моделей психики и соответствующих им психологических практик.

Между тем, с развитием синергетического подхода к различным проявлениям человеческого бытия бесплотные сущности и структуры психики требуют такого же переосмысления, как и бесплотный классический разум. Местоположение психики варьируется в зависимости от направления в психологии, и учёт телесности не всегда имеет место при построении её моделей. В рамках классического типа рациональности разъятие "Я" на Эго, Суперэго и Оно мыслилось закономерным, хотя принципиальный вынос фигуры Оно за рамки сознания уже с трудом осваивалось классическим наблюдателем.

Современный тип рациональности побуждает учитывать, по аналогии с концепцией отелесненного познания, телесность психики. Вне зависимости от того, с каким направлением психологии мы имеем дело. Кроме того, имеет смысл учитывать ситуационный, деятельностный и эмерджентный характер её проявлений.

В данном случае ситуационность означает, что психика способна к феноменологическому самодотраиванию и корреляциям с условиями среды. В зависимости от последних она корректируется настолько, насколько позволяет её внутренняя структура и точки притяжения, сформировавшиеся в ней на данный момент. Аутопоэтический паттерн Вареллы и Матурана здесь служит объяснительным принципом, наиболее адекватно отображающим наши представления о происходящем.

В рамках концепции аутопоэзиса существенную роль играет также принцип самореферентности. На физиологическом уровне, по Матурана и Вареле, речь идёт о субординации между рецепторными и эффекторными поверхностями, определенные отношения между которыми должны оставаться неизменными. Таким образом, система остается операционально замкнутой при взаимодействии с внешней средой, оказывающей на систему лишь модулирующий эффект [Матурана У. Биология познания // Язык и интеллект. – М., 1995. – С. 111]. На уровне психическом можно предположить такую же операциональную замкнутость, позволяющую личности оставаться таковой при различных воздействиях внешней среды.

Рассматривая тело и психику, сознание и неосознанное как единую целостную систему, способную к структурному сопряжению со средой, нельзя не упомянуть о духовной составляющей этой системы. По поводу единства тела и духа М. Мерло-Понти говорил, что дух "есть иная сторона тела. Он прочно внедрён в тело, поставлен в нём на якорь" [Merleau-Ponty M. *Le visible et l'invisible*. – Paris, 1964. – P. 312]. Вместе с тем, развёртывание духа происходит в действии – духовная составляющая актуализируется в психосоматической среде во многом через принятые в определённой культуре – и освоенные самой личностью – ценности. В практике автора это рельефно наблюдается при работе с людьми в пограничных психосоматических состояниях (взрослых и детей, затронутых онкологическими заболеваниями, а также при общении с паллиативными больными). М. Мамардашвили писал по этому поводу, что ценности всегда являют "какие-то наши головные и сердечные устремления и предпочтения. Но каждый раз возникает вопрос: а есть ли у нас сила на них, деятельная сила? И есть ли у нас деятельная форма, чтобы реализовать их?" [Мамардашвили М. К. *Эстетика мышления*. – М., 2000. – С. 401]. Эта сила может быть несоизмерима или обратно пропорциональна физиологическому состоянию человека – в обессиленном теле может наблюдаться мощная духовная работа, которая приводит к восстановлению или сохранности части соматических функций.

Проблема человеческих ценностей во многом легализирована постнеклассической наукой, хотя по выражению М. Борна, "человеческие и этические ценности не могут целиком основываться на научном мышлении..." [Борн М. *Моя жизнь и взгляды*. – М., 1973. – С. 128]. Разумное ограничение применения научных методов необходимо, однако научная неразрешимость проблемы не является препятствием ее успешно встраивания в психологические практики.

Задачей философско-методологической рефлексии в данном случае является определить, и по возможности, расширить пределы применимости постнеклассического типа научной рациональности к проблеме духовных доминант и их встроенности в психосоматический каркас человека, а также их осмысления в психологии.

ДУХОВНО-МОРАЛЬНЕ НАЧАННЯ ДІТЕЙ В УМОВАХ РЕФЛЕКСИВНОЇ МОДЕЛІ ОСВІТИ

Ефективність рефлексивної моделі освіти була експериментована в межах програми Метью Ліпмана "Філософія дітям", тобто навчання дітей філософії в класі. Філософії не в акадечному розумінні, а в можливості навчити дітей мислити, дізнатись про межі людського мислення, як логічно мислити, міркувати над абстрактними поняттями, які відносяться до морально-ціннісних важилів суспільства. Деякі науковці погоджуються з твердженням, що філософію можна застосовувати як методологію на всіх предметах, інші наполягають на думці, що це стосується лише гуманітарних предметів [Философия для детей / [отв. ред., сост. Юлина Н. С.]. – М., 1996. – С. 18]. Юлина Н. С. Разом із американськими професорами розробила шкільну навчальну програму з математики, використавши філософію як методологію.

Професор Дж. Дьюї у праці "Як ми думаємо" (у російському перекладі "Педагогіка і психологія мислення") (1910) [Дьюи Д. Психология и педагогика мышления / пер. с англ. Н. М. Никольской. – М., 1997]. Автор стверджує, що рефлексивне мислення утворює "активний, наполегливий і уважний розгляд якої б то не було думки, чи передбачуваної форми знання, при світлі підстав, на яких воно покоїться, і аналіз подальших висновків, до яких воно приводить" [Там же. – С 11]. Дьюї вважає, що головна проблема сучасності – встановити правдиві відношення між досягненнями науки й людськими цінностями.

В даний час відбувається перехід від філософії біхевіоризма, який домінував в педагогіці, до нової філософії конструктивізма. Педагогічна філософія – конструктивізм оснований на конструктивістських теоріях Жана Піаже. Згідно педагогу, на центральне місце конструктивізм ставить точку зору учня, якою би "сирою" вона не була, тому цінить шлях до істини, а не саму істину. Самі учні активно конструюють знання на основі їхнього досвіду.

Через активну діяльність спільноти – дослідження, як методу навчання мислити, і вчитель, і учень набувають знання. Головне завдання спільноти виробити здатність мислити [Lipman M. Thinking in Education. – Cambridge, 2003. – Р. 29]. Дьюї каже, що розділення таких речей як набування інформації і навчання інтелектуальних навичок під час процесу навчання призведе до дефолту розумового навчання, тому мислення – це метод розумового навчання, яке залучає і винагороджує розум. Таким чином це дає можливість взяти верх над рутинним життям і навчатись втримувати інформацію застосовуючи свій розум.

Дуже цікавий досвід Росії в тому сенсі, що у Санкт-Петербурзі у школі № 53 Приморського району проводилася апробація навчального курсу "Духовно-моральні бесіди" у 6-Б класі під керівництвом наукового

керівника Федора Миколайовича Козирєва. проведено ряд уроків для перевірки сумісності й дієвості рефлексивної моделі освіти у навчанні предметам духовно-морального спрямування. Російських досвід має результат взаємодії предметів духовно-морального спрямування із рефлексивною моделлю освіти, який є підтвердженням спроб дати позитивну оцінку функціонуванню цих двох компонентів як системи. Хоча, подивившись відеоматеріали стає ясным неготовність вчителів відмовитись від традиційного переказу тексту і переходу доповного рефлексивного опрацювання священних текстів.

На думку Козирєва, для світської школи найбільш прийнятним являється підхід, при якому релігія постає перед учнями не як закон, сприйнятий разом із культурним спадком чи добровільно прийнятий на себе, але як дар, влада якого над душею людини має дуже індивідуальний, дуже своєрідний і майже непередбачуваний характер [Козырев Ф. Н. Религиозное образование в светской школе. Теория и международный опыт в отечественной перспективе : монография. – СПб., 2005. – С. 479].

Ф. М. Козирєв пропонує називати таку освіту гуманітарною релігійною освітою, підкреслюючи в цьому визначенні як його гуманістичну націленість на розвиток особистості так і рівноправне положення релігії в ряді інших гуманітарних дисциплін в якості компоненту загальноосвітнього процесу [Там же. – С. 481–482]. Релігійна освіта розглядається як необхідний фактор розумового, морального і естетичного розвитку особистості учня, психічного і духовного оздоровлення, просвітництва, досягнення учнем навколишнього світу і культури, підвищення загальної культури особистості, розширення кругозору, підвищення інших загальноосвітніх цілей.

Головне треба розрізняти релігійну освіту, яка ототожнюється із християнською мораллю і тою, яка виходить на мораль шляхом розуміння динамічного існування різних релігій зі різними поглядами на мораль і, водночас, учням прищеплюється розуміння загального контексту суспільної моралі, тому що ідея засновати моральність на релігійному відчутті небезпечна в трьох відношеннях. По-перше, при такій постановці виховання учень втративши віру може лишитись і моральності. По-друге, службове положення релігії до моралі виховує цинізм у вчителях і учнів. По-третє, це стосується особливо християнства, різке не співпадіння релігійного ідеалу святості із загальнолюдськими моральними нормами побуджує вчителів до превентних дій щодо внутрішнього конфлікту цінностей шляхом спрощення, урізання віровчення справжнього релігійного елемента із духовноморального виховання.

І. І. Вржеснєвський, В. І. Пахомов

ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА ОСОБИСТОСТІ У СУСПІЛЬСТВІ СПОЖИВАННЯ

Фізичну культуру прийнято розглядати як різновид культури, який являє собою специфічний процес і результат людської діяльності, засіб і спосіб фізичного вдосконалення людей для виконання ними своїх соці-

альних обов'язків. В той же час фізична культура, у сучасному її розумінні, є субсистемою глобалізованої культури. Її найважливішими структурними елементами слід вважати системи цінностей і настанов, пов'язаних зі ставленням соціуму та індивіда до тілесності, здоров'я, фізичних можливостей, а відтак – до перспективи людства, спортивної діяльності та організації спорту, існуючих у суспільстві практик і форм фізичного виховання. Розвиток фізичної культури завжди був і залишається актуальним завданням для сучасних суспільств. Доля нації залежить далеко не в останню чергу від фізичного стану її молодшої генерації. Ставлення українського соціуму до фізичної культури та тілесності в цілому досі повністю не сформовано. У цьому контексті в українському соціумі існують протилежні позиції – від підтримки поглядів Декарта: "Я – це зовсім не те, що моє тіло" (для нього "Я" – це не тіло, а думка); до прагматичного розуміння Гольбаха: "Людина – творіння природи, не вільне від неї і нею обмежене". Більшість людей нашого суспільства продовжують вважати тіло інструментом або пристосуванням розуму. Подібний підхід, у контексті "віртуального світу" інформаційного суспільства, часто приводить сучасну людину до феномена "зради тіла".

Поки Его не склониється перед тілом, до тих пір людина не зможе переживати всю повноту відчуження [А. Лоуен].

За умов трансформації інформаційного суспільства та розгортання глобалізаційних процесів ускладнюються соціокультурні контексти фізичної культури (Олімпійських рух, Паралімпійський рух, поєднання східних і західних практик у фізичному вихованні; уніфікація норм і стандартів спортивних досягнень, тестів та нормативів; феномени фітнесу і т. інш.). Деякі науковці пропонують охопити єдність фізичної культури за допомогою поняття освіти [В. І. Григорьев], але такому охопленню заважає прив'язування поняття освіта до освітньо інституціоналізованих форм фізичного виховання. Також цей термін переважувалося тим, що до його обсягу включається професійна фізкультурна освіта, тощо. Але у сучасних контекстах відбувається вихід за ці межі. Тут радше має сенс говорити про фізкультурне просвітництво, у якому відчуває гостру потребу суспільство, що трансформується на постіндустріальний зразок.

Якщо у філософії культури і соціальній філософії вже давно здійснюється критика утопізму, то у площині фізичної культури все ще є недоторканим гумбольдтіанський ідеал всебічного і гармонійного розвитку. У західній літературі з філософії та соціології спорту та фізичної культури він вже давно став предметом критики [Шлеглер, В. Гайнеман, Н. Еліас та інш.]. Цей ідеал має насамперед метафізичне значення як своєрідне над завданням суспільства і людства в цілому. Конкретна ж система фізичного виховання та професійної фізкультурної освіти на пострадянському просторі все ще намагаються узгодити свої навчальні плани і програми з цим абстрактним ідеалом. У той же час сучасні розвинуті суспільства поступово перетворюються на суспільство споживання. Через віртуалізацію соціальних і культурних практик таке споживання стає пасивним. Престижне споживання, орієнтація на модні тренди навіть у

моделях життєтворчості викликають негативні зрушення у фізичній культурі, яка зараз перетворюється на формальний додаток до демонстративної поведінки. Аналогічні негативні тенденції у фізичній культурі та фізичному вихованню відбуваються і в Українському суспільстві.

Річ у тому, що фізична культура принципово відрізняється від туризму та інших практик тілесного перформанса наявністю в ній світоглядно-духовної складової. Ця складова, вбираючи у себе відповідний історичний досвід людства, дозволяє уникнути інструменталізації тілесності притаманної культурі споживання. Позбавлена світоглядно-духовної складової орієнтація на здоровий спосіб життя приводить до ризиків, як психічних, так й соматичних розладів, бо критерії здоров'я встановлюються на підставі модних трендів або суб'єктивних уявлень про фізичну досконалість.

Конструктивною метою фізичного виховання різних груп населення (спорт і спортивну професійну діяльність залишимо тут поза увагою як приклад принципової неможливості досягнення гармонійного розвитку) має стати здоров'я і раціональне ставлення сучасної людини до свого тіла. Отже світоглядне, моральне і фізичне виховання слід розглядати і реалізовувати, як єдність. Тільки за цих умов здоровий спосіб життя сприятиме розвитку особистості і суспільства у цілому.

А. Д. Гегер, магістр дизайну, ЛНТУ, Луцьк
annageger@gmail.com

СУТНІСТЬ ЯВИЩА РЕКУРСІЇ У ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ

На сучасному етапі розвитку науки спостерігається тенденція до синтезу знань, та виокремлення групи міждисциплінарних дисциплін. Метою дослідження є комплексне вивчення сутності явища рекурсії, його міждисциплінарних проявів, прикладного та академічного значення у життєдіяльності людини.

Під рекурсією в широкому сенсі, розуміють такий спосіб організації системи, при якому вона в окремі моменти свого розвитку, які визначаються її правилами, може створювати (викликати) власні копії, взаємодіяти з ними і включати їх в свою структуру [Анісімов А. В. Інформатика. Творчість. Рекурсія. – К., 1989. – С. 66–67]. Важливим у дослідженні сутності рекурсії є виявлення характерних для неї проявів, зв'язків, законів. Тому сутність рекурсії можна розглядати з точки зору безпосереднього сприйняття її суб'єктом, або як таку, що лежить в основі взаємодії об'єктів та суб'єктів між собою та з середовищем. На основі цього сформовано два когнітивні підходи до поняття рекурсії: об'єктний та системний.

Об'єктний підхід у дослідженні сутності рекурсії полягає у виявленні рекурсивних ознак, що характеризують безпосередньо об'єкт без врахування його зв'язків з суб'єктом та середовищем. Залежно від сприйняття рекурсії органами чуттів виділяємо візуальну, вербальну, акустичну та метафізичну сутності рекурсії.

Візуальна рекурсія пов'язана із зоровим сприйняттям. Вона проявляється як повтор зображення в композиції цього ж зображення. Цей тип рекурсії знаходить втілення в архітектурі, живописі, геральдиці, дизайні. Багато подібних зображень створюються на базі графічних редакторів. Отже, можна говорити що основою візуальної рекурсії виступає математичний опис або алгоритм.

Акустична рекурсія пов'язана зі слуховим аналізатором. Це явище отримало назву – акустичний зворотній зв'язок (луна). В звукознімачі вона перетворюється в електричний сигнал, відтворений гучномовцем, що викликає більшу вібрацію програвача. Отже, акустична рекурсія має фізико-математичну основу.

Вербальна рекурсія (рекурсія в мові), може бути двох типів. Перший тип – це рекурсія в структурі (композиції) твору. У цьому випадку рекурсивність розгортання сюжету реалізується лише в композиції літературного об'єкту. Інший приклад це – поетичний рефрен (один або декілька рядків, що повторюються між строф). Сюжетна рекурсія – це другий тип вербальної рекурсії. Для її реалізації часто задіюється образ читача або автор в процесі написання. Часто рекурсивні сюжети будуються на основі алгоритмів, характерних для галузі точних наук, що також підтверджує математичну основу виникнення рекурсії.

Рекурсія як початково природне явище має енергетичний зміст, заснований на природних законах циклічності процесів та явищ, а також кумуляції. Це є відображенням прадавніх уявлень людини про світ, її місце у ньому. Існує і об'єктивне пояснення частого повтору ознак рекурсії: перші дев'ять місяців свого існування людина розвивається в тілі матері, що, можливо, чи не єдина спільна риса для усього людства. На підсвідомому рівні це впливає на характер подальшої діяльності людини і характеризується як *метафізична* рекурсія.

Безпосередньо на математичному рівні об'єкт називається рекурсивним, якщо він містить сам себе або визначений за допомогою самого себе. Характерним є те, що рекурсивні алгоритми проявляються не лише у царині точних дисциплін. Вони дозволяють формалізувати значну кількість творів мистецтва, явищ та подій як природного, так і штучного середовища.

Описані прояви рекурсивності притаманні значному колу самостійно існуючих об'єктів. Проте подібний підхід упускає можливість існування рекурсії як особливості взаємодії у складних динамічних системах. Тому дослідження рекурсії також відбувається на основі абстрактного пізнання, за участю процесів мислення та уяви. Об'єктом пізнання у цих процесах є внутрішні, безпосередньо не дані у відчуттях властивості об'єктів. Закономірності явищ та процесів реалізуються в системах на зразок: "об'єкт – суб'єкт – середовище". Це, відповідно, лягло в основу системного підходу до вивчення сутності рекурсії.

Однією із категорій філософії як універсальної науки про знання та пізнання є світогляд. Основною категорією на цьому етапі виступає рекурсивність світоглядних поглядів на рівні вкладеності ідеї в ідею. Тому рекурсія як форма мислення виробляє систематизовану сукупність кро-

ків, які потрібно здійснити для досягнення поставленої когнітивної цілі. Рекурсія в цьому випадку проявляється як один із *методів пізнання*.

У галузі гуманітарних дисциплін, рекурсія проявляється в процесі творчості. В свідомості суб'єкта відображаються характерні ознаки об'єкта, що, проходячи через призму сприйняття, реалізуються в процесі художньо-образної передачі. Тому рекурсія реалізується як *метод відображення дійсності*.

У галузі точних дисциплін об'єкт називається рекурсивним, якщо він містить самого себе, або визначений за допомогою самого себе. Подібні обчислення здійснюються або задаються (програмуються) людиною. Отже, рекурсія проявляється як специфічна послідовність, система та набір систематизованих правил виконання обчислюваного процесу, що призводить до розв'язання певного кола задач (наприклад, у процесі проектування штучного інтелекту). Тому виникає рекурсивний *алгоритм виконання задач*.

У групі суспільних дисциплін рекурсія проявляється як один із способів моделювання широкого кола явищ та процесів від формування понять в результаті мозкової діяльності. Тому вона виступає знаковою або уявною системою, що відображає принципи внутрішньої організації або функціонування, певні ознаки та характеристики об'єкта дослідження. На цьому рівні можна говорити про рекурсивну *модель представлення дійсності*.

Рекурсія також проявляється у процесі взаємодії елементів складних систем у галузі природничих дисциплін. Але подібні системи виникають в результаті самоорганізації їх елементів, а причина подібних процесів досі залишається малодослідженою. Ми можемо описати складність та етапи перебігу подібних процесів (наприклад, реплікації ДНК), але причини, що їх зумовлюють потребують додаткового іншого дослідження. Проте узагальнено характер цих процесів можна охарактеризувати як рекурсивний *алгоритм взаємодії*.

Отже, рекурсія виступає багатогранним явищем, прояви якого характеризуються використанням об'єктного та системного підходів до виявлення сутності рекурсії.

О. Е. Гончарова, доц., ОНПУ, Одесса
goncharova.olga_@mail.ru

ПОСТНЕКЛАССИЧЕСКАЯ МЕТОДОЛОГИЯ В ИССЛЕДОВАНИИ СЛОЖНОЙ СИСТЕМЫ ТИПА "ВОДИТЕЛЬ–АВТОМОБИЛЬ–СРЕДА"

*"Вы никогда не сможете поменять что-то,
если будете воевать с существующей реальностью.
Для того чтобы что-то изменить, постройте новую модель,
при сравнении с которой существующая модель будет устаревшей"*
Бакминстер Фуллер, футуролог

Современный высокий уровень экономики и качества жизни человека был достигнут во многом благодаря автомобилю. Это стало одной из причин так называемого "технического оптимизма", который разделяют, однако, далеко не все. Поскольку автомобильный транспорт и

связанные с ним технологии и виды деятельности являются самыми мощными потребителями энергии, разрушающе воздействующими на биосферу, то и возникла почва для явно пессимистического отношения к автомобилю и автомобилизации вообще. Несмотря на различный уровень автомобилизации и разные условия эксплуатации, количество дорожно-транспортных происшествий (ДТП), отнесенное к количеству автомобилей, в разных странах отличается не намного. Но в каком направлении в будущем должен развиваться автомобиль, чтобы непременно сохранялись высокие темпы роста качества жизни людей и не было угрозы уничтожения человека и разрушения окружающей среды?

Для решения этого вопроса предлагается использовать постнеклассическую методологию, которая позволяет исследовать сложные саморазвивающиеся системы. Они характеризуются открытостью – обменом веществом, энергией и информацией с внешней средой; их развитие предполагает переход от одного вида саморегуляции к другому посредством фазового перехода, который характеризуется состоянием динамического хаоса. К таким системам может быть отнесен и сложный развивающийся комплекс: человек/водитель – автомобиль – экологическая система – социокультурная среда, принимающая новую технологию. Специфика осмысления таких сложных систем определяется следующими методологическими положениями: 1) изменение категориальной сетки "часть–целое", предполагающей, что в ходе развития изменяется не просто системное качество целого, а виды системной целостности; 2) понимание объектов как процессов взаимодействия; 3) дополнение целевой причинности идеей направленности развития; 4) наращивание системой новых уровней организации сопровождается изменением ее внутреннего пространства-времени; 5) междисциплинарный подход; 6) человекообразность, то есть включенность человека в исследуемые сложные объекты.

Ведущий специалист в области исследований сложных систем, теории самоорганизации, теории хаоса и искусственного интеллекта зрения Клаус Майнцер подчеркивает, что методология сложных систем применима к системам различной природы, так как это "междисциплинарная методология для объяснения возрастающей сложности и дифференциации форм посредством фазовых переходов". Понимая закономерности сборки эволюционного целого из частей, закономерности нелинейного синтеза, можно выбирать и конструировать систему с желаемыми ее свойствами как целого, предвидеть то, что не поддается предвидению, по крайней мере, в инженерной практике. "В инженерных науках мы должны стремиться к построению самоорганизующихся систем с *контролируемой эмерджентностью* (*controlled emergence*) новых подходящих свойств. Обнаруживая глобальные тренды и параметры порядка сложной динамики, мы имеем шанс воплотить в жизнь благоприятные тенденции. Кооперируя в сложных системах, мы можем добиться гораздо большего прогресса в выборе наших следующих шагов. *Кооперация в сложных системах* способствует принятию решений и действиям для обеспечения устойчивого будущего сложного мира" [*Imada T. Self-Organization and Society.* – Tokyo, 2005; *Mainzer K. Thinking in Complexity // The Computational Dynamics of Matter, Mind, And Mankind.* – 5th ed. – New York, 2007].

Нами предлагается исследовать потенциальные возможности трансформации/смены автомобильной системы с целью разработки методологии исследования автомобильных систем с безопасными для человека и Природы качествами. Можно ли создать какую-то другую модель? Можно ли заменить автомобильную систему какой-то новой моделью или системой? В нашем случае мы говорим о системе, которая превзойдет автомобиль, предоставляя человеку гибкую, удобную и безопасную мобильность, построенную уже не на высокоэнергоемкой и разрушающей системе действующего автомобилизма. Необходимо разработать такую систему, которая появится "после автомобилизма", но это не означает полную ликвидацию тех бесспорных плюсов, которые имеет автомобиль. Потому что, в другом случае, такая альтернатива не приживется.

По словам Эрвина Ласло, проблему, порожденную общепринятым способом мышления (недальновидным механистичным и манипулятивным), невозможно решить, используя тот же способ мышления. Нужны *принципиально* новые методологи исследования безопасных и экологически чистых поставомобильных систем [Кінєспі Д., Аппі Д. Після автомобілізму. – К., 2010. – С. 74]. Термин "поставомобильная система" введен английскими авторами, которые считают, что существующая сложная автомобильная система находится в положении "самоорганизованной критичности" и поведение ее отдельных элементов в точке экстремума является *ключевым* для возможных трансформаций в будущем. Традиционная автомобильная система развивается в сторону автоматизации от системы [B–A–C] к системе [A–C], исключая человека в надежде таким образом "ликвидировать" человеческий фактор, который является основной причиной ДТП (принятые обозначения: B – водитель, A – автомобиль, C – окружающая среда). При этом возрастает "жесткость" среды и вместе с этим увеличивается и разрушительное действие на человека и Природу. Предлагается исследовать и воплотить в жизнь благоприятные тенденции возможных *качественных и гармоничных* трансформаций автомобильной системы в безопасную для человека и экологически чистую для Природы поставомобильную систему.

В вопросах конструирования поставомобильной системы с желаемыми для безопасного будущего свойствами разработка методологии постнеклассической науки исследования сложных систем представляется универсальной и весьма продуктивной.

***Т. В. Горбатюк, канд. філос. наук, доц., НУБіП України, Київ
tarastn@ukr.net***

НОВИЙ ЕТАП РОЗВИТКУ ЗНАННЯ ПРО ПРИРОДУ МІКРОСВІТУ: СВІТОГЛЯДНИЙ АСПЕКТ

Пошуки першоджерела та принципів існування світу захоплювали уяву практично всіх відомих мислителів в історії людства. З розвитком науки і наукових уявлень ці уявлення все більш поглиблювались і ставали більш фундаментальними.

Зусиллями декількох поколінь фізиків ХХ століття, багато з яких були відзначені Нобелівськими преміями, за минулі півстоліття стався гігантський прогрес розумінні того, як влаштована матерія на самому фундаментальному, глибинному рівні. Була створена так звана Стандартна Модель, яка об'єднує на основі простих і загальних принципів всі фундаментальні взаємодії, відомі сьогодні, а саме електромагнітні, слабкі і ядерні. Стандартна Модель пояснює кількісно і часто з неймовірною високою точністю величезну кількість фактів і характеристик нашого світу.

Одним з наріжних каменів Стандартної Моделі є "бозон Хіггса". Теорія передбачає, що повинна існувати нова нейтральна елементарна частинка з масою більше, ніж сто мас протона, але набагато меншого розміру. До цих пір ця частинка проявляла себе лише непрямим чином. Безпосередньо її побачити неможливо – вона живе занадто короткий час, – але її можна виявити по продуктах розпаду на більш легкі і відомі елементарні частинки. Полюванням за "бозоном Хіггса", (концепція якої була запропонована одночасно і незалежно в роботах трьох груп авторів у 1964 році: Р. Броут і Ф. Енглерт, П. Хіггс, Д. Гуральник, К. Р. Хаген, і Т. Кіббле), зайняті, змагаючись і доповнюючи один одного, детектори CMS і ATLAS на Великому адронному колайдері (БАК).

Складність полягає в тому, що в кожному зіткненні народжується дуже багато частинок, які створюють фон для продуктів розпаду шуканого бозону. Наприклад, бозон Хіггса може розпастися на два жорстких гамма-кванта (фотона). Але якщо при зіткненні народжується багато фотонів (а так воно і є), то очевидно, що ототожнити ті два фотони, які утворюються саме від розпаду бозону Хіггса, важко – особливо якщо заздалегідь не знаєш, яка у них повинна бути сумарна енергія.

Бозон Хіггса – це останній відсутній елемент сучасної теорії елементарних частинок так званої Стандартної моделі. Це гіпотетична частинка, яка відповідає за масу всіх інших елементарних частинок. Його пошуки були розпочаті ще у вісімдесятих ХХ століття.

4 липня 2012 в Женеві в Європейській організації ядерних досліджень (CERN) завершився семінар, на якому були представлені останні дані роботи Великого адронного колайдера, зокрема, результати зусиль з пошуків бозона Хіггса. Керівники обох експериментів, – CMS і ATLAS – оголосили про відкриття нової елементарної частинки, але підкреслили, що для її точної ідентифікації ще знадобиться час.

Всі результати, оприлюднені 4 липня 2012 року, є попередніми, говориться в офіційному повідомленні CERN. Вони ґрунтуються на даних, зібраних в 2011–2012 роках, однак інформація останніх місяців все ще знаходиться в обробці.

Наступне завдання – точно визначити природу знайденої елементарної частинки і її місце в нашій картині розуміння устрою Всесвіту.

Головне питання в тому, чи є ця частинка довгоочікуваним бозоном Хіггса Стандартної моделі, останнім відсутнім її "інгредієнтом", чи це щось зовсім інше, абсолютно нове.

Якщо вірно друге, то нова елементарна частинка може стати містком до розуміння природи таємничих темної матерії і темної енергії, яким належить 96 % маси Всесвіту і про які ми поки нічого не знаємо.

Це віха в нашому розумінні природи, великий день. Відкриття частинки, схожої на бозон Хіггса, що відкриває шлях до більш детального вивчення, для якого потрібно більше статистики. Однак воно дозволить детально описати властивості нової частинки і, ймовірно, проллє світло на таємниці нашого Всесвіту.

Відкриття бозону Хіггса на Великому адронному колайдері визнано найбільш значним науковим проривом року, що минув – за версією журналів Science і Nature.

Це надзвичайно фундаментальне відкриття. Взагалі кажучи, пошук бозона Хіггса був однією з найважливіших мотивацій створення всього прискорювача. Чому? Тому що "Хігс" – це остання відсутня ланка Стандартної моделі, загальної теорії фізики частинок, яка поки ще жодного разу не помилялася у своїх прогнозах. Не вистачало тільки бозона Хіггса – це частинка, яка пояснює, як виникає маса. Намає "Хіггса" – і всі частинки, всі люди без маси. "Хігс" – це механізм виникнення маси у Всесвіті. Тому, якщо ми знаходимо цей бозон, Стандартна модель буде закрита. Але це не єдиний сценарій.

Ми говоримо: знайдена частинка, яка задовольняє всім критеріям "Хіггса". Але ми не говоримо, що це саме бозон Хіггса, тому що, щоб довести це, треба ще виміряти спіни частинки, її власний момент імпульсу. Зараз ще недостатньо статистики, колайдер напручував занадто мало подій, щоб можна було визначити спіни. Нам потрібно виміряти кутові розподіли продуктів розпаду "Хіггса" на досить великій кількості частинок. Тільки тоді можна буде визначити, чи це бозон Хіггса чи ні. Це те, над чим науковці працюють зараз, цієї хвилини. Статистику, яку вони наберуть у цьому році, буде достатньо, щоб однозначно визначити спіни. Якщо спіни нульовий – це "Хігс". Але припустимо, що виявиться спіни ненульовим, тоді це не "Хігс" і, на наш погляд, це ще цікавіше. Тому що це вихід за межі наших сьогоденних знань.

В лютому 2013 року Великий адронний колайдер буде зупинений на 20-місячний апгрейд. Після нього вчені розраховують збільшити сумарну енергію зіткнень протонів з нинішніх 8 тераелектронвольт до 14 тераелектронвольт. Підвищення енергії зіткнень дозволить вченим частіше отримувати рідкісні події – наприклад, бачити народження бозона Хіггса, а також дасть більше можливостей для пошуків "нової фізики" – за межами Стандартної моделі.

Ю. Ф. Деде, асп., ОНУ ім. І. І. Мечникова, Одеса
vakarenkova@rambler.ru

РАЗВИТИЕ ТЕМЫ НЕЯВНОГО ЗНАНИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ М. ПОЛАНИ

Один из самых острых вопросов, возникающих в современном научном и философском сообществе, – вопрос кризиса классических методологий и его отражение на современной познавательной ситуации. Что можно сейчас сказать об объективном знании и критическом способе постижения действительности?

Осознание исторической ограниченности классического образа познания и соответствующих методологических принципов порождает потребность и проблему поиска новых средств анализа и репрезентации социальной реальности. Часто эти концептуальные средства уже существовали в рамках классики, но в качестве маргинальных. Яркий пример тому – анализ неявного знания М. Полани в рамках классической рациональности.

Майкл Полани известен как один из основоположников так называемого исторического направления в англо-американской философии науки постпозитивистской ориентации. В отличие от классиков критического рационализма, он рассматривает в качестве имманентных характеристик науки её культурно-исторические особенности, которые формируют не только облик науки, но и сами формы научной рациональности. Пафосный характер работ Полани заключается в том, что он выявляет человеческий фактор науки. Существует мнение, что К. Поппер в ответ на его смелый текст "Личностное знание" назвал свою работу "Объективное знание", противопоставив при этом свои идеи концепции М. Полани.

Целесообразно в самых общих чертах обратить внимание на специфику выстраивания Полани пространства размышлений о личностном знании, которое у Полани тесно связано со знанием неявным. В самом общем виде это пространство очерчивается следующим образом.

Несмотря на то, что идея неявного знания близка идее бессознательного и подсознательного, Полани не ограничивается толкованием этих терминов. Неявное знание, используемое для понимания того, что в данный момент находится в центре внимания познающего субъекта, до известной степени осознается. Неявное знание формируется в зависимости от личностных особенностей человека и транслируется вне стандартных каналов информации через личностный контакт с использованием непосредственных, остенсивных определений. Выходит, что неявное знание есть продукт сознательных актов мыслящего.

На этот тип знания опирается практическое мастерство (умение ездить на велосипеде, владеть молотком), в котором используемые инструменты становятся как бы продолжением человеческого тела и осознаются периферически, неявно. Периферическое знание у Полани связано с оперированием *контекстами*. Для пояснения соответствующих процессов Полани вводит представление о периферическом и фокусном сознании: "Фокус и периферия сознания оказываются взаимоисключающими" [*Полани М. Личностное знание* / [пер. с англ., общ. ред. В. А. Лекторского и В. И. Аршинова]. – М., 1985].

Познающий субъект всегда знает больше, чем в состоянии сказать о своем знании; однако именно этот "избыток" является основой его продуктивного развития. Обращение к личностному знанию требует от Полани рассмотрения таких традиционно ненаучных категорий, как вера, ответственность, страстность. Само неявное знание имеет личностный характер, зависит от эмоций, пристрастий, предпочтений субъекта. Оно определяет специфику понимания, уяснения смысла научных терминов, их предметного значения. Поэтому термины и суждения науки раскрывают

свое значение только в контексте (социальном, культурном, социально-психологическом). Неявное знание содержится даже в логических выводах, которые поэтому не могут быть полностью формализованы.

Введение представлений М. Полани о *страстности* в разговор о научном познании кажется весьма перспективным в методологическом плане. Полани пишет: "Всякий акт познания включает в себя молчаливый и страстный акт личности, познающей все, что становится известным, и этот вклад не есть всего лишь некоторое несовершенство, но представляет собой необходимый компонент всякого знания вообще" [Там же]. Несомненно, личностная страстность не вписывается в традиционные представления о рациональных способах получения знаний. Хотя именно традиционность Полани рассматривал как очень важную компоненту личностного знания (в отличие от П. Фейерабенда, у которого личностное знание выступает как отрицание и отторжение традиций). Взамен рациональных способов Полани как раз и предлагает оперирование неявным знанием. Ведь неявное знание применяется человеком не только в практике повседневной жизни, но и в научно-исследовательской деятельности. Если содержание научных теорий и программ может быть представлено в значительной мере как явное знание, то предпосылки научно-исследовательской деятельности по существу являются убеждениями ученых и не могут быть выражены в логически артикулированных терминах. Процессы научного исследования представляют собой особое искусство, передаваемое и наследуемое благодаря непосредственному общению ученых в рамках научных школ, т. е. коллективов, объединенных общим стилем мышления, исследовательской парадигмой, системой "нормативных верований".

Развитие науки, согласно Полани, происходит прежде всего как расширение области неявного знания, только часть которого попадает в фокус исследовательского внимания и преобразуется в явное знание.

Главная заслуга Полани состоит в том, что концепция личностного знания пошатнула, казалось бы, незыблемую установку на важность исключительно истинного, объективного, общепринятого знания. Вывод Полани предполагает для личностного, неявного знания значимость никак не меньшую, нежели для знания общепринятого. Отсюда и нацеленность на необходимость исследования особенностей личностных обретений на пути познания. Полани и Фейерабенд близки в том, что призывают обратить внимание на все то уникальное, не прошедшее культурного усреднения, личностное начало, столь ценное в поисках нового.

**М. С. Дмитриева, д-р филос. наук, проф.,
ЮНПУ им. К. Д. Ушинского, Одесса**

ЧЕЛОВЕКОМЕРНОСТЬ СОЦИАЛЬНОЙ ТЕХНОЛОГИИ

"Требуется человечество, которое в самой своей основе соразмерно существу новоевропейской техники и ее метафизической истине, т. е. которое дает существу техники целиком овладеть собою, чтобы так

непосредственно самому направлять все отдельные процессы и возможности" (М. Хайдеггер).

Крымский С. Б., оставивший столь значительный вклад в развитие украинской философской мысли, — в совершенствовании когнитивных механизмов и человеческих познавательных способностей, в обогащение конструктивно — практической активности философского знания, чутко прислушивался к инновациям философской мысли, содействовал участию философского знания в повышении духовности и культурному росту народа. Он оставил образец обстоятельного анализа оформившейся к началу XXI века в виду деятельности (назвал ее проектно-конструкторской работой). Глубокой методологической рефлексией над проектом как особой систематически организованной формы деятельности во взаимосвязи ее теоретических и практических проектов.

Дальнейшая компьютеризация производства и формирование глобального моделирования, возникновение холистической технологии, что определяется движением от целого к деталям наподобие печатных схем в электронике и к дизайну, а также расширение всего спектра перспектив искусственного мира. При этом проектное бытие становится агрессивным относительно природного мира, о чем, в частности, свидетельствует экологический кризис современности. Если раньше духовно — практическая сфера человечества сосуществовала с миром природы, то теперь возникает опасность ее противопоставления природному бытию. Именно в этой связи в историческом универсуме человеческой деятельности становится возможным невозможное при проектировании истории.

Крымский С. Б. счел своим долгом предупредить о грозящих осложнениях проектной деятельности, серьезные разработки сложных осложняющихся ситуаций позволили ему выделить в вариативном поле проекта зону проектных противоречий. Он отмечал, что человеческая деятельность обнаруживает ограничения и конкретные изменения качества проекта вступают в противоречие между собою, что затрудняет выбор из альтернативных вариантов проекта оптимальный и просто ведущий к планетарно — катастрофическим событиям на планете.

Как примеры, С. Б. Крымский, называет две случившиеся в истории ситуации. Речь идет об универсализации проекта по осуществлению. Сначала, — как пишет С. Б. Крымский, история определялась смыслами первого парадигмального проекта — христианства, что сделало возможным и необходимым создание второго парадигмального проекта всемирной истории — марксизма. В христианстве и марксизме действительно наблюдаются все характерные черты проектирования.

Анализ генеральных попыток проектирования истории в его христианском и марксистском вариантах свидетельствует об определенных границах универсализации проектной деятельности, то проект из синтетической теории и практики превращается в свою противоположность — утопию. Этот вывод подкрепляет и другое исследование трагических утопических проектов (В. Г. Горохов) нацизма и коммунизма, при всех их существенных различиях.

А потому столь же убедительное общее заключение С. Б. Крымского звучит как вывод об отличии технологий естественнонаучных от социальных – гуманитарных технологий. С. Б. Крымский это обозначил следующим образом: "значимость проекта и его процессуального обнаружения в проектировании определяется не столько широтой применения, сколько способностью проекта обогащать человеческую экзистенцию зондированием потенциальных миров, даром актуализации возможного и действительного" (С. Б. Крымский).

На данном этапе философского дискурса по социальным технологиям, на наш взгляд, ни эмпирический опыт, ни состояние теории еще не позволяют выйти на осмысление человекомерности социальной технологии во всей ее целостности.

***О. И. Елхова, доц., А. Ф. Кудряшев, проф., БашГУ, Уфа, Россия
philozof@mail.ru***

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ ОБЩЕНАУЧНОЙ И ЕДИНОЙ НАУЧНЫМИ КАРТИНАМИ МИРА

Такое знание, которое имеется, но которое остается невыразимым, называют по-разному, в частности, имплицитным, имманентным, неявным знанием. Научная картина мира (НКМ) как определенный концепт принадлежит этому слою знания. В таком случае, говорить о ее содержании можно, если только надеяться на возможность его частичной вербализации. Экстенсивное изменение научных картин мира, необходимое и само по себе, и для системы знаний, выдвигает специфические проблемы методологического характера. Одна из них: как осуществляется "стыковка" картин различных областей явлений, например, физической и биологической, биологической и социальной действительности, – стыковка, которая требуется для создания, в конечном счете, единой картины мира? По-видимому, предварительным гносеологическим условием согласования разнородных частнонаучных картин мира является выделение общих оснований и методологических регулятивов, – то, что в систематизированном виде можно было бы назвать общенаучной картиной мира. В данном докладе речь пойдет о существенных методологических различиях между так называемыми общенаучной и единой научной картинами мира.

Общенаучная картина мира. Экстенсивное развитие НКМ не просто дополняется или сопровождается ее интенсивным изменением. Последнее означает углубление познания в сущность материального объекта, мира, и поэтому необходимо принимается во внимание при экстенсивном пути развития НКМ. Углубление в познании мира, переход от сущности одного порядка к сущности более глубокого порядка определяется изменениями в методологической системе мышления субъекта (которые, в свою очередь, обусловлены соответствующим прогрессом практической деятельности). Наличие общей картины мира означает

общность стиля мышления, функционирующего в науках, на которые распространяется данная картина мира. Эта общность стиля мышления может обеспечиваться как общностью философской методологии, так и переносом некоторых принципов из одной области частнонаучного познания в другую. Однако общую НКМ и общий стиль мышления не следует рассматривать как нечто завершенное. Процессы их построения имеют промежуточные итоги, но не имеют абсолютного окончания. Поэтому трансдисциплинарный подход, который, по сути дела, лежит в основе общенаучной картины мира, не может, в принципе, исчерпать свой методологический потенциал. Принято считать, что различные уровни систематизации научного знания определяют основные типы научной картины мира: общенаучную, естественнонаучную и частнонаучные картины мира. Понятие "общенаучная картина мира" не должно смешиваться с такими понятиями, как "естественнонаучная картина мира", "физическая картина мира" и другими подобными картинами мира, поскольку в этом случае оно утрачивает свой смысл и содержание и не оправдывает своей роли в современной культуре. Общенаучная картина мира объединяет общие знания, полученные как в естественных, так и в гуманитарных областях науки, что, в итоге, определяет характер мироощущения, переживания мира образованным человеком, его определенную оценку событий и явлений и его активное отношение к ним. Естественнонаучная картина мира должна являться систематизацией знаний, полученных только в естественных науках, к которым традиционно относятся: физика, химия, биология, астрономия, география, геология и т. п. На других региональных уровнях должны существовать гуманитарная картина мира и картина мира социальной действительности. Частнонаучные картины мира должны представлять собой результаты соответствующей систематизации знаний в отдельных отраслях науки и включать совокупности господствующих в них представлений о мире. Как правило, основу частнонаучной картины мира составляют принципы теории, парадигмальной именно для данной частной науки.

Единая научная картина мира. От общенаучной картины мира мы отличаем единую картину мира. Важно учитывать, что мировоззренческий образ мира, представленный в единой картине мира, является не только осмыслением мира, знанием о нем, но и интеграцией всех сторон духовной жизни общества. Методологическим базисом единой картины мира служит уже не трансдисциплинарный, а комплексный подход. Поэтому мы вправе говорить о сложном, комплексном характере единой картины мира, систематизация и логическое упорядочивание элементов которой являются вторичными процессами, результатами рефлексии над достигнутым уровнем развития познания (не только научного) в собственном смысле слова. Если трансдисциплинарные исследования можно определять как "...научный поиск, ориентированный на открытие и изучение свойств и закономерностей, проявляющихся однородным, равным образом в объектах различной субстратной природы..." [Крушанов А. А. Трансдисциплинарный парадокс современной науки // Вес-

тник Российского философского общества. – 2012. – № 2. – С. 46–47], то под комплексностью, вообще говоря, мы понимаем системное качество такого сложного объекта, который составлен из разнокачественных и относительно автономных компонентов. При комплексном, в особенности междисциплинарном подходе к изучению какого-либо круга явлений необходимое сочетание методов отдельных наук рассматривается лишь как начало создания целостной теоретической картины этих явлений. В силу своих особенностей, научная теория лишена комплексного характера, свойственного соответствующему ей подходу. Для большей степени определенности будем иметь в виду единую *научную* картину мира, возможную настолько, насколько возможна современная система наук. Единая научная картина мира может рассматриваться как предельный результат комплексного подхода к миру, подразумевающего связность всех научных, прежде всего общественных и естественных, а также технических и логико-математических дисциплин. Можно предположить, что подобное единое описание природы, мира в целом всегда носит незавершенный характер и является синтезом ряда относительно полных, исторически преходящих научных картин мира. В отличие от теории, каждая из них не "снимает" междисциплинарности приводящего к ней комплексного подхода из-за неравномерности развития элементов в системе научного знания, что вызвано неодинаковым уровнем проникновения в разных науках в сущность природы и мира, отображением в них сущностей разных порядков.

М. В. Ермолов, студ., МГУ им. М. В. Ломоносова, Москва, Россия
ermmax@mail.ru

ИСТОРИЧЕСКИЙ ФАКТ И ШКОЛА "АННАЛОВ"

Школа "Анналов" (другое название этого направления: "Новая историческая наука") оказала сильнейшее влияние на историческую науку в XX веке. Сегодня многие историки (такие как Р. Шартье) продолжают исследования, опираясь на её программу, другие же отталкиваются от неё, критикуя предложенный ей подход, нередко при этом, не отвергая его полностью. В числе прочего, школа "Анналов" дала новое понимание исторического факта.

Главная задача, которую ставили перед собой представители "Новой исторической науки" – единство истории. Они отказывались от написания истории экономической, политической или социальной, стремясь познать некоторую эпоху в её целостности.

Основатели журнала "Анналы" подчеркивают, что целостная история должна строиться с привлечением методов наук о человеке. Историк должен знать социологию, экономику, географию, лингвистику, разбираться в политических и религиозных учениях, уметь работать со статистикой. Процессы, описываемые этими методами, оказываются в центре внимания исследователя.

Историк привносит в своё изложение факты других наук о человеке, говоря, например, о монополизации рынка или о демографическом кризисе. Очевидно, что такие факты не нуждаются в точной датировке, их удобнее рассматривать в некоторой длительности.

Факты выстраиваются вокруг проблемы. "Не так уж трудно описать то, что видишь, куда труднее увидеть то, что нужно описать" – пишет Февр [Февр Л. Бои за историю. – М., 1991. – С. 15]. Предполагается интерпретация фактов на языке экономики, социологии, демографии – в зависимости от того, какую сторону жизни общества стремится осветить историк.

Исторический факт чаще предстает в виде процесса, мы не находим здесь действия индивида. Это, впрочем, не значит, что он исчез из истории, ведь именно человеческому индивиду, в конечном счете, посвящена история – понять его, реконструировав общественные связи, есть цель исторической науки.

Кроме того, ранее существовало представление о локализации факта в пространстве и времени [см., например, Лаппо-Данилевский А. С. Методология истории. – М., 2006. – С. 253]. Едва ли возможно представить себе исторический факт вне времени, однако, как было отмечено выше, факт теперь существует в некоторой длительности, что исключает точную локализацию во времени. Ещё сложнее обстоит дело с локализацией в пространстве. Например, тот факт, что в начале XVI века во Франции соотношение золота к серебру было 1:10. На первый взгляд, очевидно, что этот факт имел место во Франции. Но, с другой стороны, мысль о том, поместить абстрактное отношение цены в географическую область выглядит противоречиво.

В связи с идеей длительности можно выделить и другую особенность. Исторический факт (понимаемый как процесс) имеет континуальный характер. Следовательно, современность продолжает некоторые из этих процессов. То есть, современность – тоже исторический факт. Таким образом, предмет истории включает предметы всех наук о человеке, а значит, и история претендует на то, чтобы быть единственной такой наукой. Соответственно, каждый факт жизни общества – факт исторический.

И. В. Ершова-Бабенко, д-р филос. наук, проф., ОНМедУ, г. Одесса

**ПОПЫТКА ОСМЫСЛЕНИЯ РАЗНООБРАЗИЯ
ПРОЯВЛЕНИЙ ЧЕЛОВЕКОМЕРНОСТИ
СКВОЗЬ ПРИЗМУ ОТЛИЧИЯ ЯБЛОК ОТ АНЕКДОТОВ:
ЧТО В ЧЕЛОВЕКЕ ОТ ЯБЛОК, А ЧТО – ОТ ИНФОРМАЦИИ?**

Новое постнеклассическое мышление, сближая естественные и гуманитарные науки, активизирует меж- и трансдисциплинарный диалог, постановку и решение вопросов гуманистических ценностей. Более того, можно утверждать, что этот диалог все более смещается в эпистемологическое поле социально-гуманитарного знания, предметом кото-

рого являются человекомерные объекты – объекты, принадлежащие миру культуры, выражающие смысловое, ценностное содержание человеческого бытия.

В постнеклассике выявляется взаимозависимость человекообразности и человекомерности, познавательных, производственных, технологических аспектов человеческой деятельности и культуры, в контексте которой эта деятельность осуществляется. Человекообразность (в понимании, предложенном В. С. Стёпиным) как понятие постнеклассической науки связана с актуализацией вопросов: как познавать самоорганизующиеся системы, как использовать знание о них, как управлять ими, не теряя "собственно человеческое в человеке". Следует подчеркнуть, что человекообразность, раскрывающая отношения между субъектом и объектом познания, отражает изменения, прежде всего, в естествознании, которое всегда очень неохотно впускало субъекта в "царство" объективной истины.

Если человекообразность выражает включенность человека в познаваемые и преобразуемые им природные и технические объекты (которые изначально не включают в себя человека), то человекомерность – понятие, скорее, мировоззренческое. Оно выражает специфику "структурирования" мира взаимодействующим с ним человеком, наполнение этого мира смыслами человеческого бытия (буквально "очеловечивание"). Человекомерность выходит за рамки сугубо познавательного отношения (хотя и включает его), поскольку вы(от)ражает специфику "встраивания" человека в мир всем способом его бытия. Нужно подчеркнуть в этом случае особую роль вопроса о том, "какого человека", поскольку это может быть уже и "человек второй природы".

Мир имеет "челомерный" характер: с одной стороны, в нем выполняются условия существования человека, с другой – человек в его специфике (понимание которой также меняется со временем) является условием существования мира. Эту "челомерность" мира можно проследить сквозь всю историю развития мышления и смены его форм. Однако сегодня мир приобрел (это произошло невероятно быстро и незаметно и теперь стало, как оказалось, неуправляемым) челомерность "второй природы", которая сильно отличается от предыдущей "челомерности", поскольку в новом варианте исчез компонент ценности человеческого в человеке, ценности его духа.

В контексте вышесказанного уместно будет рассказать о дискуссии, возникшей во время лекции по курсу "Философия и методология науки", которую читала автор у аспирантов-медиков. При рассмотрении постнеклассической парадигмы и терминов "теория" и "концепция", "концептуальная модель" и "подход", "локальность информации" и "распределенность информации" была поднята проблема соотношения биологического и социального в человеке, в итоге – его челомерности. В качестве иллюстрации был задан вопрос: "Чем отличаются яблоки от анекдотов?".

Яблоко. Если у меня есть одно яблоко и я подарю его тебе, то у меня яблок не будет.

Анекдот. Если у меня есть анекдот и я расскажу его тебе, то и у тебя теперь будет анекдот. Но и у меня по-прежнему будет анекдот. Следовательно, их станет "два". А если я расскажу его многим, то у каждого из них будет анекдот и у меня по-прежнему будет анекдот. Следовательно, анекдотов станет "много".

Далее философская метафоричность была опущена на почву медицинской практики. Известно, что довольно часто после удаления новообразования, оно возникает вновь. Его снова удаляют, а оно снова образуется. Было высказано предположение, что у новообразования есть разные качества: есть качества, аналогичные яблокам (убрал – и нет его), а есть качества, аналогичные анекдотам (информации) – в памяти организма остается информация об этом новообразовании и/или о том, как его снова создать.

И тогда возникает целая серия вопросов: на что должна быть нацелена теория, в частности теория рака, – на "яблоковость" или на информационность в человеке? Если рассматриваемое явление, в частности новообразование, обладает признаками локальности и распределенности (диффузности), следует ли из этого, что и подходы должны учитывать и то, и другое, чтобы быть адекватными рассматриваемому явлению?

Дискуссия зашла в тупик, т. к. если мы, например, научимся находить в организме распределенную информацию о новообразовании, то бесполезно стремиться ее изымать, потому что она все равно там останется. Однако это был не тупик в полном смысле слова, а, скорее, обнажение проблемы, которое должно потребовать от медицины активизации действий по поиску ее решений.

Вывод. Сущность человекомерности и разнообразие ее проявлений можно, оказывается, выразить в идее замены стремления "изъять (подавить) информацию" на попытку изменить действия в направлении другой формы проявления человекомерности. Например, "стянуть" диффузно распределенную информацию в новую полезную для организма форму существования, "пересобрать" информацию путем привлечения/перераспределения внимания и, соответственно, ресурса. Тем самым может быть сформирован новый путь, сценарий, конфигурация осевого пространственно-временного многоуровневого центрирования информационных процессов/потоков в человеке, что и выражает одно из проявлений человекомерности.

***С. В. Женжера, здобувач, КНУТШ, ст. викл., ВМУРоЛ "Україна", Київ
shvjed@ukr.net***

ЕПІСТЕМОЛОГІЧНІ ТА ЦІННІСНІ АСПЕКТИ ФІЛОСОФІЇ СПОРТУ

Ще Аристотель, роз'яснюючи питання щодо прагнення до щастя в якості піклування людини про саму себе, намагався відмежувати діяльність з приводу інтелектуального та етичного самовдосконалення від задоволення заради задоволення. У "Нікомаховій етиці" він висловлю-

ється наступним чином: "... не в развлечениях заключается счастье, ведь это даже нелепо, чтобы целью было развлечение и чтобы человек всю жизнь работал и терпел беды ради развлечений. Ведь, так сказать, ради другого мы избираем все, за исключением счастья, ибо счастье и есть цель. А добропорядочное усердие и труд ради развлечений кажутся глупыми и уж слишком ребячливыми..." [*Аристотель*. Никомахова етика // Сочинения : в 4 т. Т. 4. – М., 1983. – С. 280]. Особливо варто звернути увагу на те, що мова йде про важку роботу. Тобто це формулювання може бути віднесене або до професійних спортсменів (висловлюючись сучасною мовою), або до спортивних фанатів, які витрачають гроші, зароблені на своєму основному місці роботи, заради можливості, наприклад, підтримати улюбленого спортсмена або команду під час їх виступу за кордоном.

Піднімаючи у своєму дисертаційному дослідженні питання філософсько-методологічних засад вивчення явищ боротьби, зокрема спортивної, ми звертаємо увагу на ті ціннісні аспекти, з огляду на які професійна спортивна діяльність є більше ніж виправданою, і навіть потрібною, в соціальному та етичному плані. Такою, яка постає не лише задоволенням заради задоволення, а є важливою сферою докладання найсерйозніших, ледь не надлюдських зусиль, професіоналами найвищого рівня. В такому випадку термінологічно мову варто вести про "спорт найвищих досягнень", який розуміється в якості змагання, що відбувається на рівні:

- економічного протистояння держав;
- технологічного протистояння науковців та інших фахівців, які працюють у спортивній сфері;
- методологічного та методичного протистояння тренерських штабів та аналітичних груп;
- організаційного протистояння служб забезпечення;
- психологічного та творчого протистояння видатних особистостей-спортсменів.

Результати цього протистояння мають наслідки:

- методологічного характеру (вивчення та практичне освоєння способів побудови успішних стратегій людської діяльності);
- педагогічного і виховного характеру по відношенню до тих, хто орієнтується на приклади визначних досягнень, зокрема молоді;
- компенсації потягу до агоністичної (змагальної) діяльності, характерного для людини, як біологічного організму, без пролиття крові, і навіть опосередковано, – через окремих представників, спорідненість із якими відчуває глядач;
- економічного характеру (створення відповідної кількості робочих місць);
- іноді культуротворчого характеру, коли певна спільнота або населення держави інтегрується навколо відповідних спортсменів, команд та їх досягнень (чи, навіть, пам'яті про їх досягнення). Найвищим рівнем тут може бути безпосередній внесок спорту у формування національної самосвідомості та само ідентифікації.

Стосовно ж галузі спеціально епістемологічного вивчення спорту, в опублікованій у 2003 р. у Лондоні комплексній оглядовій статті [Морган У. Философия спорта. Исторический и концептуальный обзор и оценка ее будущего // Логос. – 2006. – № 3(54). – С. 147–159: http://www.ruthenia.ru/logos/number/2006_03_54.htm] її автор, Уільям Морган, зазначає, що "вона [епістемологічна галузь філософії спорту] досі слабо досліджена – непрямою ознакою цього слугує відсутність будь-яких суперечок щодо неї". Проте у рамках вітчизняної філософсько-методологічної традиції (Стьопін В. С., Добронравова І. С.) з позицій постнекласичного типу наукової раціональності ми можемо виокремити принаймні два суто епістемологічних аспекти дослідження спортивної боротьби:

- по-перше, це проблема трансляції досвіду від тренера до спортсмена;
- по-друге, це питання взаємозв'язку знання і досвіду у ситуації, значення найменшої помилки у якій зростає астрономічно.

Обидва випадки принципово відрізняються від наукової дослідницької практики, де рівень досвіду та теоретизування формально вирізнені (як теоретичний та емпіричний рівні пізнання). У спорті зв'язок досвіду та ідеї не завжди формально виявлений, що потребує спеціальної дослідницької уваги. Фактично, на епістемологічному рівні ми констатуємо рідкісне перманентне явище взаємоперетікання досвіду та ідеї.

**Т. В. Зайковская, мол. наук. співроб.,
ИФ НАНБ, Минск, Республика Беларусь
satavla@rambler.ru**

ПРОЯВЛЕНИЕ ФЕНОМЕНА ИНФОРМАЦИИ С ПОЗИЦИЙ ДИАЛЕКТИЧЕСКОГО ПРИНЦИПА РАЗДВОЕНИЯ ЕДИНОГО

Началом истории теории информации можно считать опубликованную в 1948 г. работу К. Э. Шеннона "Математическая теория связи" [Шеннон К. Э. Математическая теория связи. Работы по теории информации и кибернетике. – М., 1963]. Исследуя вопросы достоверности передачи сигнала, Шеннон впервые ввел меру количества информации – бит (безразмерная величина, не связанная с материальным объектом). В работе под информацией понимались не любые сообщения, а только уменьшающие неопределенность у адресата, т. е. обладающие новизной. Н. Винер в своих исследованиях связал информацию с управлением, в результате чего появилась кибернетика – наука об управлении и связи в живых организмах, обществе и машинах. Информация стала пониматься в рамках функциональной концепции (Фиделис В., Дубровский А. Н.) – как форма отражения, связанная с самоуправляемыми системами. Принципиально инновационным здесь стало признание информационной природы человеческого сознания.

В процессе исследования информации как философской категории функциональная концепция, связывавшая информацию с функциони-

рованием самоорганизующихся систем пополнилась новой концепцией, оценивающей информацию как атрибут любого, как живого так и неживого, материального объекта, как меру упорядоченности структур и взаимодействий. Е. А. Седов отмечал, что "хранилищем информации объектов неживой природы является собственная упорядоченная структура" [Седов Е. А. Одна формула и весь мир. — М., 1982. — С. 76]. Современная парадигма глобального эволюционизма исходит из того, что любой природный феномен проходя эволюционный путь, изменяется и качественно и количественно, приобретая новые эмерджентные свойства, одновременно сохраняя в себе следы прежних состояний. Из чего следует, что информация своими корнями уходит в фундамент мира.

Ряд исследователей (А. Д. Урсул, Ю. И. Шемакин, У. Р. Эшби) отличает информацию в природе от информации-знания, тем самым, утверждая ее дуализм. Это значит, что есть материальная, потенциальная информация, привязанная к своему носителю, которая может быть воспринята и изучена. Другой ее вид — идеальная информация (в голове наблюдателя), может менять носителя, мигрировать. Однако она всегда отражает только часть знаний, хранящихся в реальном объекте. Например, А. Д. Урсул определил информацию как отраженное разнообразие, связав информацию с фундаментальным свойством материи — отражением, однако, допуская атрибутивность информации, он разделил ее на информацию как таковую и на информацию, отразившуюся в сознании или на других носителях. Исследователь специально отмечает, что информация — это только часть отражения, образ, возникающий в голове, и отличающийся от исходной информации. И все же информация на самом деле никогда не может быть оторвана от материи. При репликации она сразу без промежуточной (идеальной) стадии оказывается на другом носителе. Поэтому, будучи атрибутивно связана с материей, информация также должна считаться материальной, т. к., если форма объекта дана нам в ощущениях, то все ощущаемое тоже материально.

Атрибутивная концепция допускает весьма широкое понимание информации — как отражение разнообразия в любых объектах и процессах живой и неживой природы. Академик В. М. Глушков отметил, что информация существует постольку, поскольку существуют сами материальные тела, которые неоднородны, а всякая неоднородность несет с собой какую-то информацию. Он пришел к выводу, что информация — это "мера неоднородности распределения материи и энергии в пространстве и времени, которая сопровождает все протекающие в мире процессы" [Глушков В. М. Введение в кибернетику. — Киев, 1964]. В данном понимании информации акцентируется не функция упорядочивания, а возможность обменного обеспечения в ситуации исходного многообразия. Возникновение информации о новой структуре означает закрепление "случайного" эволюционного выбора. Информационно-обменные процессы не имеют конечных заданных целей и степеней упорядочивания, они лишь сигнализируют об обменных процессах, не препятствуя природной стохастике.

Информационный процесс есть передача разнообразия от одного объекта к другому. Ту часть информации, которая в ходе отражения переносится на другие носители, Р. Ф. Абдеев определил – как "оперативную информацию" [Абдеев Р. Ф. Философия информационной цивилизации. – М., 1994. – С. 336]. То есть это информация, которая функционирует в системах управления, и которой можно оперировать, пользоваться. Количество информации во Вселенной неисчислимо. Человеческое же сознание из информационной бездны выделяет уместимые объекты и явления. Выделение – это как раз и есть процесс ограничения разнообразия, в ходе которого отсеивается избыточная информация и остается то, что мы называем моделью (образом) объекта.

Таким образом, частично правы и "функцианалисты" и "атрибутивисты": информация и идеальна и материальна, она и отражение знания и сама есть знание. Наверное, не следует нарушать принцип Оккама, без надобности, множа сущности, лучше в отношении феномена информации в живой и в неживой природе согласиться, что здесь имеет место проявление диалектического принципа раздвоения единого. Информация во Вселенной едина и эволюционна, хотя ученые условно и подразделяют ее на атрибутивную и функциональную, но все чаще склоняются к мнению, что функциональная информация является частным случаем атрибутивной. Атрибутивная информация – идеальная структура, функциональная информация – тоже структура, но только сложных информационных носителей (мозг, искусственные носители, биосфера и т. п.). Функциональная информация – это отражение (реплика) атрибутивной информации на каком-либо носителе, проявление ее всегда связано с деятельностью человеческого мозга. Разные виды информации есть фрагменты раздвоенного единого эволюционного "дерева" информации, условно выделяемые человеком для удобства восприятия. В современных философских исследованиях именно атрибутивная концепция информации выступает как наиболее перспективная.

***Е. Б. Ильянович, канд. филос. наук, доц.,
РВУЗ "Крымский университет культуры, искусств и туризма",
Симферополь, АР Крым
mknovik@mail.ru***

ЭВОЛЮЦИЯ ИДЕИ МНОГОМЕРНОСТИ В ФИЛОСОФИИ И НАУКЕ

Стремительные социокультурные трансформации двух последних столетий, отражающиеся во всех сферах жизни, актуализируют необходимость поиска новых адекватных способов понимания специфики цивилизационных процессов. Беспрецедентные успехи техногенного прогресса несут с собой глубинные перемены в векторе общественного развития. Всё это, так или иначе, порождает потребность в новых философских идеях, обладающих мощным концептуальным, методологическим и эвристическим потенциалом, способным стать ключевым ре-

сурсом для исследования современных сверхсложных объектов, систем и комплексов как социокультурного, так и природного характера.

Одной из таких новых идей является идея многомерности. Она входит в мыслительную культуру эпохи постнеклассической рациональности в качестве универсального методологического инструмента не только на уровне общенаучного дискурса, но и в рамках интервального подхода как специфической философской методологии многомерного постижения реальности. Можно сказать, что многомерность за последние несколько десятилетий довольно отчётливо заявляет о себе, а важность разработки этого концепта стремительно усиливается как для науки в целом, так и для философии – в частности.

Многомерность как философская идея в широком смысле формируется в последней четверти XX – начале XXI столетия. Её актуальность вызвана требованием времени – наступлением новой фазы человеческой истории, отмеченной глобализационными процессами, а также методологическими трансформациями в структуре научного и философского познания.

В философии представления о многомерности восходят к концепциям Д. Бруно о бесконечности миров, плюралистической модели реальности Г. Лейбница, "новой онтологии" Н. Гартмана. Согласно последней, структура бытия состоит из иерархии четырех качественно различных уровней-пластов: неорганического, органического, душевного и духовного. При этом каждый из высших слоев укоренен в низшем, но полностью им не определяется.

Что касается науки, то здесь идея многомерности начинает пробиывать себе дорогу, начиная с середины XX века. Речь идёт о таких открытиях, например, в квантовой физике, как принцип дополнительности Н. Бора, теория относительности А. Эйнштейна. Также эта идея просматривается у Д. Боба в его концепции уровней природы. В целом, по мере развития научного познания XX–XXI веков, ученые от физики очень часто обращались к метафизике, от конкретных естественнонаучных проблем – к общефилософским, одной из которых является проблема многомерности. В последнее время в науке происходит также утверждение идей дискретности, прерывности, неоднозначности, плюралистичности, всё больший интерес у учёных вызывают гипотезы о "многомерных мирах" (многомерное пространство мегамира Т. Калуца, О. Клейна, Э. Виттона, многомерное время макро- и мегамира Д. данна, А. Эддингтона и др.). Современная общенаучная картина мира объемлет как релятивистскую модель реальности, так и синергетическую; постепенно в неё включается и интервальная (многомерная) модель.

Опыт двух последних столетий развития научного познания показывает, что накапливается все больше случаев, когда результаты исследования того или иного сложного объекта невозможно адекватно отобразить лишь средствами одномерного анализа. Принцип дополнительности, означавший замену одноплоскостного взгляда на мир классичес-

кой механики двухплоскостной оптикой квантово-механического описания, также оказался недостаточным. Революция в физике продемонстрировала, что природа представляет собой иерархию множества различных, качественно несводимых друг к другу уровней организации материи. В результате возникла настоятельная потребность в осмыслении этого многообразия, каждый из элементов которого требует как специального изучения, так и комплексного, многоуровневого подхода. Иными словами, актуализировалась потребность в методологии, конструирующей новое концептуальное пространство, способное выразить не только два, но и больше аспектов и измерений познаваемого целого.

Очевидно, идея многомерности имеет длительную историю своего развития, восходящую к первым в философии попыткам рефлексии над природой самого мышления. Эта проблема предельно широка и требует отдельного рассмотрения. В узком же смысле систематическая разработка данной идеи начинается в последней трети XX столетия в рамках уже сформировавшегося к этому времени интервального подхода. Она подвергается глубинному анализу в определенном концептуальном пространстве наряду с такими выработанными данной методологической программой концептами, как "интервал", "фокусировка", "условия познания" и др.

Следует также отметить, что сегодня намечается слияние двух тенденций в осмыслении проблемы многомерности – общенаучной и сугубо философской. Появляются концептуальные наработки самого термина, он постепенно входит в научный оборот, претендуя на статус категории. Уже давно встречаются в работах современных мыслителей такие термины, как многомерный разум, многомерный человек (Лазарев Ф. В.), многомерное мышление (Богатая Л. Н.), многомерное сознание (Мамардашвили М. К.), многомерная рациональность Порус В. Н. и др. На этом фоне происходит постепенное зарождение фундаментальных принципов философии многомерности. Как завершится этот процесс – в качестве междисциплинарного синтеза стихийной и узконаправленной тенденции анализа данного феномена, либо на уровне систематической её разработки в рамках интервального подхода, – пока неизвестно, – однако в любом случае эта идея порождает довольно разнообразное, многоплановое, широкое и перспективное проблемное поле как для научного, так и для философского познания.

Можно с уверенностью утверждать, что на основе идеи многомерности и родственных ей принципов дискретности, диалектики релятивности и абсолютности, многообразия и единства, а также некоторых других допущений, сформулированных средствами интервальной парадигмы, на наших глазах начинает вызревать новый философский проект. Он способен открыть новые познавательные горизонты и нетрадиционные с точки зрения современного типа рациональности подходы к изучению сверхсложных систем и объектов, открывающихся человеческому разуму в XXI столетии.

ПОНИМАНИЕ НОРМЫ: ПОСТКЛАССИЧЕСКИЙ ПОДХОД

Переход к постклассической науке сопровождается появлением нового типа интегративно-абстрактных наук. Если обратиться к понятию управления как базовому для всех технических в широком смысле наук (в том числе и медицины), то за внешним абстрактным понятием управления скрывается реальная множественность видов управления и соответствующих понятий, которая отнюдь не содержится в исходной абстракции. Самая простая иерархия понятий: 1) равновесие, устойчивость, 2) авторегулирование, 3) управление 4) деятельность. Гомеостатические процессы саморегулирования наблюдаются во всех системах управления. С другой стороны, в объектах, не относящихся к классу систем управления, таких процессов не наблюдается. Следовательно, гомеостазис – это качественная грань, выделяющая процесс управления среди всех других процессов материального мира.

Основная типология способов понимания нормы: 1. Самое общее понимание нормы в философско-содержательном или абстрактно-логическом смысле: норма как мера. В философском смысле (восходящем к Гегелю и марксизму) мера определяет границы сохранения качества при изменении количества. В частности, в медицине норма как определение границы сохранения здоровья; 2. Норма – как оптимум или управление. При такой концепции норма уже не выступает как универсальное понятие – философская категория, но при расширительном понимании оптимума предполагается, что ее можно применять от физики до религиоведения. При расширительном понятии управления как устойчивости норма понимается как граница устойчивости, что в случае формализации предметности той или иной дисциплины: от химии и биологии до экологии и медицины получает свое концептуальное оправдание. При понятии управления как саморегулирования норма отождествляется с гомеостазом как с границами сохранения жизнедеятельности организма. При этом норма уже не является оптимумом, т. к. любое сохранение можно считать в широком смысле гомеостазом, тогда норма это границы сохранения жизнедеятельности (здоровья); 3. Норма как ценностно-целевая структура регуляции деятельности и общения сознательного человека.

Для того, чтобы была возможна единая иерархия внутренних детерминаций поведения человека, должен существовать перевод искусственного социального механизма в природный психологический, то есть вторичная натурализация. Чтобы возник социальный стереотип (вторичный психофизический динамический стереотип) у индивида в обществе, существуют специальные механизмы ритуализации, которые с помощью символизации искусственной социальной действительности придают неприродным сущностям образно-психологические характеристики и закрепляют их связь. В результате ритуала образуется духов-

ное (психофизическая детерминация на бессознательном и нерелексивном сознательном уровнях) и социальное нормирование.

Стереотипизация суть нормирование, поэтому ближайшим функциональным аналогом социо-культурных норм являются видовые стереотипы поведения животных. Понятие социо-культурного стереотипа выражает устойчивость модели деятельности, и в этом смысле любая социо-культурная норма в своей основе является стереотипом. Но в ней содержится еще и регулятивная интенция, что обуславливает наличие признака императивности. Нельзя считать вербализованность нормы необходимым условием ее существования в качестве императивного стереотипа деятельности. Императивность нормы не следует понимать как фиксацию в норме сознательного общественного волеизъявления, предписывающего индивиду линию поведения и рассчитанного на его сознательный учет и реализацию, а как наличие механизмов манипуляции человеком, они формируют в индивиду заключенную в норме стереотипную модель деятельности и, (шире бытия), и воспроизводится в направленности, способах организации, формах осуществления и результатах их экстериторной (поведенческой) и интериторной (психической, духовной) активности.

Назовем отклонение от нормы *девиацией*. Но, в отличие от стандартной концепции зафиксируем проблему данности социальной нормы субъекту познания. Если для классической рациональности норма существует до и независимо от процесса познания, то с позиций постклассической рациональности норма задается вместе с фиксацией процедур познания. При этом её инвариантность имеет два аспекта: 1) социально-статистический – норма как среднее, и эволюционно-динамический – как мера трансформации 2) когнитивный – норма как инвариант относительно познавательных процедур. Природа девиации не только социально-онтологическая, но и эпистемическая, т. е. отклонение от нормы как и её существование на фоне девиации предполагает два вида устойчивости: социальный и когнитивный.

Можно зафиксировать два типа девиации: 1) восходящую к природным факторам отклонение от среднего (начиная от флуктуаций физических полей и параметров биохимических реакций до генных мутаций и изменений экологических характеристик), 2) восходящую к неприродным характеристикам бытия человека (разум, сознание, дух, свобода и т. д.). Любая интерпретация девиации сводится к некоторой комбинации, сплаву или системе этих двух видов, либо к признанию доминирования одной из двух. Однако ситуация представляется ещё более сложной. Когда в определении девиации вводится характеристика сознательного отклонения от нормы, то практически всегда не различается рефлексивное и интенциональное сознание. Изучение социальной нормы позволяет выявить ее в общем случае четырехуровневый характер: 1) натуральный (природный); 2) бессознательный, 3) нерелексивное и 4) рефлексивное сознание.

В рамках постклассической триадной логики надо перейти от пары "норма – аномальность" к триаде "норма – аномальность – аномаль-

ність", где відхилення від біологічної і/або психологічної норми не означає автоматично хвороби (ненормальності), але тільки сильне відхилення від норми, ведуче до руйнуванню основного якості – життєдіяльності, яке отримує негативну професійну оцінку, санкціоновану соціально, має називатися аномальністю, або патологією.

В залежності від способів взаємодії з реальністю і собою або порушення соціальних норм поведінку можна розділити на: 1) конформістське, яке ділиться на а) адаптивне (конформістське в вузькому сенсі) і б) аддиктивне (залежне) і 2) нонконформістське (в широкому сенсі), яке в свою чергу поділяється на в) аутистичне (мінімалістське) і г) бунтарське (максималістське). Останнє в свою чергу можна розділити на креативне (конструктивне) і д) екстремістське (деструктивне). В залежності від способів і ступеня порушення соціальних і психологічних норм відхиляюче поведінку розділяється на п'ять типів: деликвентне, аддиктивне, психопатологічне і на основі гіперспеційностей. З точки зору соціології тільки деликвентне поведінку вважається асоціальним. Собовласно відхиляюче же, (що в психології не обов'язково вважається патологією) не вважається соціально небезпечним. Відхиляюче поведінку лише особа форма самореалізації, а не обов'язково патологія.

А. О. Калініченко, асп., НУХТ, Київ
asya.kalini4enko@gmail.com

САМОРЕФЛЕКСИВНІСТЬ СУЧАСНОЇ НАУКИ І ТЕХНІКИ

Важливим параметром розвитку сучасної науки є помітне зростання її саморефлексивності. У широкому розумінні "рефлексія" – це міркування, самопізнання, осмислення, самоаналіз своєї діяльності в системі відносин зі світом, у якому живе особистість. Під рефлексивністю наукового знання розуміється його самозвернення, наявність в ньому механізмів і норм свідомого контролю над процесом його зростання і функціонування [Огурцов А. П. Рефлексия // Новая философская энциклопедия. – 2001. – Т. 3. – С. 448–449].

Сучасне суспільство майже сто років використовує здобутки електроніки. Ера електроніки – це грандіозний період в історії цивілізації, осмислення впливу якої ще далеко не завершено. Наука, що прогресує на інформаційному фундаменті, створюваному індустрією гіперкомп'ютерів, перетворюється на синергетичний симбіоз "Експеримент – Теорія – Гіперкомп'ютер" [Горбатюк Т. В. Стратегія розвитку сучасної науки в контексті майбутнього планетарного соціуму: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2012_58/Gileya58/F10_doc.pdf]. "Інтелект-технології" підсилюють когнітивні здатності людини. Кожна така "розумна електроніка" – комп'ютерна програма здатна в автоматичному режимі досягати цілі, закодовані людиною в ній.

Наукові досягнення і заснована на них перетворювальна техніко-технологічна діяльність за своїми обсягами стали співмірними з процесами геологічного масштабу, що стало визначальною причиною технологічного характеру порушень механізмів самовідновлення й саморегуляції в екосистемах. Людина не просто користується досягненнями науково-технологічного прогресу, а, по суті, стає заручником нової техногенної цивілізації зі штучно створеним середовищем її буття, віртуальним інформаційним простором та пануванням ідеології масового необмеженого споживання. Людина з творця перетворюється в засіб цивілізаційного процесу. Надія на певну незалежність від природної стихії за допомогою людського розуму та здобутків науково-технічного прогресу призводить до тотальної залежності від долі технічного. Такий стан справ зумовлений не до кінця усвідомленими можливостями людини. По суті, вона стала співтворцем реальності мікросвіту та, очевидно, соціальної дійсності. Соціальна вага результатів впровадження наукових досягнень у практику зумовлюють всезростаючий інтерес до технікознавства дослідників найрізноманітніших галузей науки, зокрема філософів.

Поряд зі самою технікою виникло і почало швидко розвиватися технікознавство – особлива сфера пізнавальної діяльності, яка вже давно є розгалуженою системою технічних наук, їхніх засобів та результатів. Саме технічне знання є предметним виявом здатності на базі свого мислення формувати мету та реалізовувати, матеріалізувати її у конструкційній, предметно-перетворювальній діяльності. Саме у сфері технікознавства здійснюється своєрідний синтез світоглядних настанов, наукового знання та соціальних чинників, враховуються (чи ігноруються) допустимі межі й напрями технократичного освоєння світу. Завдяки технічному знанню здійснюється перехід від наявного, реально даного, буття у світ гіпотетичних конструкцій, реалізується можливість виходу людини за межі своєї суб'єктивності у світ об'єктивної даності, тобто здійснюється те, що у філософії отримало назву трансцендентування [Мельник В. Філософсько-антропологічні виміри науки і техніки // Вісник Львів. ун-ту. – 2009. – Вип. 12. – С. 7–14].

Перелік теоретико-методологічних проблем теперішнього стану розвитку техногенної цивілізації об'єктивно зумовлює потребу саме у філософській рефлексії над науково-технічними феноменами. Власне, завдяки такому аналізу лише й можна розкрити соціокультурний потенціал науково-технічного розвитку та експлікувати генетично-антропологічну сутність науки і техніки.

Дослідження з історії науки переконливо довели вагому роль філософського світогляду в розвитку науки. Особливо помітний вплив філософії в епохи так званих "наукових революцій".

По-різному оцінюється місце філософії науки. Деякі автори вбачають у ній тип філософування, що ґрунтується виключно на результатах і методах науки (М. Бунге, Р. Карнап): "Фізик схильний розглядати філософію як можливий сегмент точного дослідження", вона "має допомогти фізиці в її самокритиці, а також у дослідженні нових проблем і методів"

[Бунге М. Философия физики. – М., 2003. – С. 23, 18]. Інші ж, як то Ф Франк, вбачають у філософії науки ланку, що є посередником, між природничо-науковим і гуманітарним знанням. З цього приводу вчений зазначає: "Дуже багато хто висловлював неспокій з приводу великої загрози для нашої цивілізації – загрози великого розриву між нашими швидкими успіхами в науці і нашим нерозумінням людських проблем, розриву між природничими і гуманітарними науками", і "чим глибше ми занурюємося в справжню науку, тим чіткішими є її зв'язки з філософією" [Франк Ф. Философия науки. Связь между наукой и философией. – М., 2007. – С. 42–43, 38].

Філософія науки визначає відмінності наукового мислення від ненаукового; методи, якими повинні користуватися вчені у своїх дослідженнях; умови, необхідні для коректності наукового пояснення; когнітивний статус наукових законів. В межах філософії науки пропонуються, вивчаються і порівнюються моделі розвитку науки, механізми, види та рівні рефлексії наукового знання.

Необхідність рефлексії в момент становлення науки Нового часу, визначається зараз не тільки і не стільки теоретичним інтересом, але і тією роллю, яку відіграє наука у сучасному суспільстві. Екологічні проблеми збільшують значення наукових експертних оцінок при розробці та здійсненні технічних проектів, біомедичні технології вимагають етичної експертизи, мультикультурність глобалізованого суспільства вимагає гуманітарних проробок політичних рішень у сфері внутрішньої та зовнішньої політики держав і діяльності міжнародних організацій. Отже, розвиток техногенної цивілізації як результат реалізації раціоналістичного способу освоєння світу породжує цілу низку фундаментальних філософських проблем.

А. О. Капленко, магістрант, СумДУ, Суми

АРГУМЕНТ "ОСОБИСТОЇ МОВИ" У ФІЛОСОФІЇ Л. ВІТГЕНШТАЙНА

"Філософські дослідження" Людвіга Вітгенштайна як і "Tractatus Logico-Philosophicus" – непересічне явище у світовій філософській думці. На нашу думку основоположним у творчості "пізнього" Вітгенштайна є конституювання лінгвістичної категорії особистої мови як поняття, спрямованого до глибин філософії.

Задаючись питанням "А чи можна уявити собі також мову, якою хтось для свого власного вжитку записував би чи відповідав би свої внутрішні переживання – почуття і т. д. ? – Хіба ми не можемо цього робити нашою звичайною мовою ? – Але не про це йдеться. Слова цієї мови мали б стосуватися того, про що може знати тільки той, хто говорить: його безпосередніх, особистих почуттів. Отже, хтось інший не міг би розуміти тієї мови" [Вітгенштайн Л. Філософські дослідження. – К., 1995. – С. 177], Л. Вітгенштайн актуалізовує проблему особистого сприйняття, його редукцію до категорій загального (суспільного). Як свідчить з цього приводу дослідник

творчості австрійського мислителя Синиця А.: "Філософ відкинув можливість зведення буденної мови до сутнісної основи, вираженою мовою логіки" [Синиця А. С. Концепція "мовної гри" Людвіга Вітгенштейна // Актуальні проблеми духовності. – 2008. – № 9. – С. 127].

Мова буденності не є особистою, вона є феноменом об'єктивної (соціальної) реальності. Смысл мовлення постає лише у контексті ширшої, із більш глобальною формою структури, необхідним для якої є наявність взаємодії з іншими структурними об'єктами. Людина присвоює своїм відчуттям назви, створюючи мову, а поскільки значення цих назв в межах цієї мови є суб'єктивно визначеними, то і зрозуміти її може лише він. Мова є вторинною по відношенню до результатів діяльності свідомості, вона є посередником між свідомістю і реальністю, що не можуть бути, у свою чергу, самодостатніми, оскільки виражаються засобами мови. Будь-який досвід, у тому числі і досвід свідомості, – це мовні ігри, у яких поняття набувають значення. Отже, немає сенсу розглядати щось за межами мовної гри.

Критикуючи особисту мову, Л. Вітгенштайн розвінчує основні концепції метафізиків про самодостатність суб'єкта і першооснови знання. Оскільки індивідуалістичний підхід заснований на внутрішніх категоріях тотожності, то усі відчуття описуються суб'єктивно, що не може бути істинним, бо, як видається, саме загальнозастосовуваність є критерієм істинності.

Навіть, якщо розглядати відчуття як щось таке, що не можна виразити, це не вирішить справу, оскільки "те, що не можна виразити" (знову ж таки, як поняття) не може набути смислу окремо від інших речей. Те, що не можна релевантно передати мовою, не може мати свого значення, оскільки воно взагалі не може проявляти себе, не вступаючи у зв'язок із зовнішніми структурами, а, отже, не може бути сприйняте індивідом як таке.

Л. Вітгенштайн зазначає, що немає необхідності посилається на приховану думку, коли для розуміння достатньо звичайної мови. "Думання, – на його переконання, – не безтілесний процес, який надає мовленню життя й сенсу і який можна було б відділити від нього" [Вітгенштайн Л. Філософські дослідження. – С. 198]. Посилання на якісь внутрішні духовні процеси – це лише хід у мовній грі, котрий зовсім не обов'язково означає справжнє існування прихованих духовних феноменів. Розгляд думки і мови як окремих категорій породжує філософські проблеми. Будь-яке філософування виражається мовно, а не чистим мисленням, тому все, що відносять до внутрішнього мислення виступає у мовній формі, а, отже, підкорюється зовнішнім факторам. Філософ має займатися проблемами мови, оскільки це – головне джерело проблем у процесі філософування.

Внутрішнє мовлення, яке постає у класичній філософії як головне підтвердження істинності теорії суб'єкта, Л. Вітгенштайн розглядає як таке, що підпорядковується зовнішнім категоріям. Він зауважує: "Близька спорідненість "внутрішньої мови" з "мовою" виявляється в тому, що мовленню внутрішньо можна повідомити вголос і що внутрішня мова може супроводжувати зовнішню дію" [Там само. – С. 300]. З цього слідує, що внутрішнє мовлення є лише частиною мови, яка не має привілейованого статусу і має за дороговказ такі ж правила, як і звичайні форми висловлювання.

Наявність внутрішнього мовлення, як засвідчує Л. Вітгенштайн, не є доказом наявності якоїсь особливої сфери пізнання – суб'єкта як духовної субстанції. Безглуздо приміряти пізнавальні категорії, включно з категорією "знання", до своїх власних думок, оскільки знання зумовлює можливість сумніву. Але ж сумнів можна відчувати і щодо думок іншої людини, а, отже, і знати їх. "Я можу знати, що думає хтось інший, а не що думаю я. Вислів: "Я знаю, що ви думаєте" – правильний, а: "Я знаю, що я думаю" – хибний. (Ціла хмара філософії конденсується в крапельку науки про мову)", – висновує мислитель [Там само. – С. 302]. Отже, висновує Л. Вітгенштайн, ключове для західної філософії поняття суб'єкта є лише граматичною помилкою, результатом використання деяких виразів у неправильних для них контекстах, а тому ні про яку особисту мову не йдеться.

***А. В. Клічук, канд. філос. наук, доц., ІППО, Чернівці,
О. Р. Клічук, канд. фіз.-мат. наук, доц., Чернівці
k-o-r@mail.ru***

СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС ПЕДАГОГА У КОНТЕКСТІ ПРАВОВИХ ТА МОРАЛЬНИХ ІМПЕРАТИВІВ СУЧАСНОСТІ

Сьогодні технічний розвиток закономірно став економічним та психологічним експлуататором людини. Менталітет нації під стандарт не підлаштовувати, але сучасний глобалізований світ (у процесі переходу від суспільства споживання до "суспільства добробуту") накладає стандарти успішності яка підтверджує потребу обізнаності людини у системі **практичних** ціннісних орієнтирів. Сучасне суспільство відчуває інтенсивний інформаційний вплив, у якому важко знайти та "утриматись" істини. Питання постає у якості та доцільності інформації яку, іноді і не по власному бажанню, людина повинна осмислити і сприйняти, або відхилити її. Саме тому роль і значення педагога-професіонала, людини яка не тільки навчає, але й морально відповідає за якість знань, вважаємо актуальною у сучасному суспільстві, у якому (у різних варіантах) відсутня компонента людяності.

У науково освітянських дискусіях часто оцінюється та переосмислюється роль та якість знань, які отримує людина у процесі життя. Дійсно, знання це те, що передається із покоління у покоління як скарб, або навіть інструмент яким людина може скористатись на власний розсуд, але керуючись усвідомленням відповідальності. На наш погляд актуальними та вартими для засвоєння є знання пов'язані з глобальним технічним розвитком та системою цінностей, які мають контролювати об'єктивацію людських знань, запобігаючи їх деструктивній або свідомо аморальній ролі. Якщо вдатись до сутнісного аналізу закономірностей розвитку життя та у часті в ньому людини, то зрозумілим стає те, що людина завжди шукає можливість визначити, організовувати динамічний характер власного життя. Ідея пасивного спостерігача процесу її вже не влаштовує. Творча самореалізація особи в широкому розумінні постає основою розвитку людства, розвитку культури. Культура – це та інформаційна матриця, яка

формує стереотипи нашого мислення. Мислення людини зайняте вже не тільки пошуком відповіді на запитання в чому полягає зміст її життя, а й що потрібно людині в цьому житті, аби не зійти з дистанції "споживацького марафону". Звісно, це питання які можуть оцінюватись з точки зору вічності, але можуть мати й конкретний кут виміру – зокрема в економічній (чи професійній) сфері діяльності. Ідея конструктивного спів-буття "людина – суспільство" набуває тут практичного значення. Виходячи з позиції глобального мислення зупиняємось на усвідомленні того, що в основі всього бути моральність, яка обмежує людську захланість, неосмислений егоїзм – тобто та система цінностей, яка притаманна тільки людині та її суспільним узгодженостям. В основі всього має бути свідоме *почуття миру*.

Науковцям іноді вдається передати почуття дійсності одним реченням, в якому мабуть інтуїтивно схоплено "передчуття" істини. Чому передчуття, тому що істину більшість визнає згодом. Це вже відомо, і саме тому, осіб із не типовим (стереотипним) мисленням часто не готове сприйняти сучасне суспільство. Йдеться про український менталітет, який щось інше, нетипове, індивідуальне сприймає або й засуджує (по-заочі), але через певний час визнає й слідує. Традиційність як спосіб мислення, недовіра – невпевненість, а ще й байдужість до якості життя створюють враження інертності суспільства. Відсутня відкритість життю, боязливність нового, словом – залежність від стереотипів та звички. Тому не так легко свідомо (і прозоро для оточення) визначити власну життєву позицію, в якій здійснювати динамічний процес вибору між "добром" і "злом" з постійною корекцією вибору совістю та соромом, апелюючи до історично визнаних та виправданих ціннісних настанов та орієнтацій. Це означає стати неупередженим арбітром відносно власної поведінки, відповідати на пропозиції життя через призму "Я – діючого" та "Я – оцінюючого", стати власним суддею, з вимогою само удосконалення.

Максима моральності повинна бути основою совісті людини, яка й визначає її економічну, правову та ментальну складову світовідношення. У такий спосіб людина облагороджує своє життя і життя суспільства. Як вважав І. Кант – має діяти **імператив грамотної орієнтації індивіда у виборі між бажаним, належним та необхідним** є. Щоб досягти гідних умов життя, людина повинна перемогти власний (примітивний) егоїзм. Саме тут необхідна роль вчителя, який дасть грамотну рекомендацію. Вона вказує шлях індивідуального сходження до досконалості, незалежно від соціального середовища й припускає вирішення соціальних конфліктів через внутрішнє самовдосконалення кожного. Визначення пріоритету відбувається за принципом справедливості.

У конкретному вимірі сутність справедливості реалізується у професійних взаєминах, зокрема у педагогічній діяльності, та самореалізації науковця. Саме тут вона є показною як для самої особи, так і для оцінки із-зовні, тобто – об'єктивного чинника. Останнім часом проблема педагогічної діяльності полягає у наявності у цій галузі випадкових людей, "моральні" компетенції яких спотворюють як уявлення про педагога так і нівелиють його позитивну роль у нелегкому навчально-виховному процесі.

У виконанні педагогічного обов'язку іноді виникають суперечності. Передусім, це суперечності між належним і сутнісним; свободою і необхідністю; волею і розумом; розумом і почуттями. Важливим є знаходження та дотримання оптимальних шляхів вирішення цих суперечностей. Реальне виконання обов'язку супроводжується моральною відповідальністю педагога, його особистісною якістю, суть якої полягає в усвідомленні моральної потреби до виконання соціальних норм, а також здатність індивіда вільно прийняти справедливую оцінку власних вчинків, давати своїм діям критичну оцінку засобом совісті. Отже, справедливість – це одна із найхарактерніших властивостей викладача, високе усвідомлення особистістю сучасного і майбутнього розвитку нації і людства, цілеспрямованої, вільної діяльності людини.

Отже, педагог навчального закладу здійснює моральну відповідальність у творчому оволодінні знаннями, само удосконаленні, самореалізації своїх сил і здібностей, а також уміння виховати моральну відповідальність за власні дії та доброзичливе світо відношення.

Під "пост-фактум-аспектом" моральної відповідальності розуміється відповідальність, яка відображає, як правило, соціально-правові дії стосовно особистості за минулу поведінку, вчинки, за порушення нею вимог соціально-етичних, правових, професійних норм. У цьому значенні відповідальність виступає у двох ролях: з одного боку, вона є засобом реагування суспільства, керівництва освіти на негативну поведінку окремого педагога, а з іншого – засобом попередження можливої негативної поведінки цієї особистості, (або інших) у майбутньому. Викладач повсякденно спілкується з студентами, які надзвичайно різні за характером, здібностями, фізичними і духовними можливостями розвитку, тому має бути розсудливим, поміркованим у своїх діях, виявляти моральну стійкість, навіть мужність щодо різних форм соціальної і індивідуальної несправедливості й вміти вибирати справедливі засоби у вихованні молоді. Справедлива поведінка учителя характеризує його моральну самосвідомість, утверджує його гідність і честь. Оцінка діяльності викладача, його гідності і честі конкретизується у соціальній діяльності та само сприйнятті особистої професійної ролі. Адекватна оцінка викладача з боку різних соціальних інституцій є потужною спонукальною силою його подальшої творчої діяльності. І, навпаки, недооцінка реальних заслуг викладача часто призводить до приниження його честі і гідності. За такої ситуації стають можливими гострі суперечності між учителем і суспільством, учителем і адміністрацією навчального закладу, а головне – відбувається духовний розрив із суспільством, оскільки втрачається суспільна й особистісна мета праці. Зарадити такому стану покликана не тільки совість педагога, але й буква закону.

Підсумовуючи сказане зазначимо, що сьогодні соціальний статус педагога зокрема у вищій школі ускладнюється умовами контракту, навіть при виконанні якого викладач сумлінний і відповідальний може втратити роботу через непрозору конкуренцію де робочі місця "отримуються" за правилами аукціону...

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ТА ОПТИМІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ З КОМП'ЮТЕРНИХ ДИСЦИПЛІН

Ми живемо в епоху, коли знання (з інформаційних технологій у т. ч.) є не тільки цінністю а й засобом самореалізації людини в цьому житті. Сучасний розвиток системи вищої педагогічної та технічної освіти України пов'язаний із необхідністю інтеграції національної освіти в європейський освітній простір. Щодо забезпечення розвитку освіти в Україні, одним із основних завдань є узгодження змісту підготовки працівників із вимогами інформаційно-технологічного суспільства та модернізації освітньої діяльності вищих педагогічних навчальних закладів на основі інтеграції традиційних педагогічних та новітніх мультимедійних навчальних технологій. У сучасному глобалізованому суспільстві та нашій інформатизованій державі потрібні викладачі, які здатні впроваджувати ідеї інформатизації та комп'ютеризації освіти, інтеграції технічних та гуманітарних дисциплін, використання мультимедійних та електронних засобів навчання. Життя – це одночасно і творення і споживання і навчання, і цей процес має бути ефективним завдяки грамотній організації навчального процесу. Тому питання заявлене автором цього дослідження є актуальним та практично значущим. Комп'ютерна "грамотність", "готовність" до впровадження новітніх комп'ютерних засобів і технологій, інформаційна та комп'ютерна культура викладача системи професійної освіти значною мірою визначають рівень підготовки, освіченості, здатності до використання новітніх технічних та комп'ютерних досягнень майбутніх випускників системи професійної освіти – працівників різних галузей виробництва.

Однією із можливостей вирішення поставлених завдань є використання "резервів" комп'ютерних дисциплін. Дійсно, під час навчання комп'ютерних дисциплін можна сформувати в майбутніх викладачів системи професійної освіти педагогічні знання та вміння, використання яких забезпечить впровадження ідей інформатизації та комп'ютеризації навчального процесу. З цією метою потрібно застосовувати методичні та організаційні прийоми навчання комп'ютерних дисциплін, що реалізують педагогічну спрямованість навчального процесу.

Реалізація педагогічної спрямованості навчального процесу передбачає розроблення комплексу методів, організаційних форм, засобів та технологій навчання, що дозволяють формувати в майбутніх педагогів "комп'ютерно-інформаційні" педагогічні знання та вміння, тобто можлива за умов розроблення відповідної методики навчання комп'ютерних дисциплін. В основу методики варто запропонувати концепцію навчання, що дозволяє ефективно виконати завдання, що покладаються на методику. З метою формування "інформатичних" педагогічних знань та вмінь пропонується відповідна методика, основою якої є положення відомої теорії поетапного формування розумових дій. При цьому вказана теорія

виступає основною концепцією педагогічно спрямованого навчання комп'ютерних дисциплін.

1. Проведений послідовний аналіз стану проблеми реалізації педагогічної спрямованості навчального процесу з комп'ютерних дисциплін та існуючих концепцій навчання вказують на доцільність розв'язання першої з вказаних проблем на основі відомої теорії поетапного формування розумових дій. Вважаю доцільною щодо застосування теорію поетапного формування розумових дій, яка була розроблена у 50-ті рр. XX століття П. Я. Гальперінім [Гальперин П. Я. Введение в психологию : учеб. пособ. для вузов. – М., 1999] та надалі розвинена у працях психолога-педагога Н. Ф. Талізінної [Талызина Н. Ф. Управление процессом усвоения знаний (психологические основы). – М., 1984]. Формування розумових дій відповідно до цієї теорії передбачає такі етапи:

- аргіорі знайомство з цілями навчання та його умовами. Це дає змогу сформувати мотивацію навчально-пізнавальної діяльності;
- складання схеми орієнтовної основи дій; у процесі якого студенти довідуються про предмет навчання і послідовність виконання орієнтовних, виконавчих та контрольних дій. При цьому самі студенти не виконують нових дій. Відповідно до повноти орієнтування студентів розрізняють три типи побудови структури навчання: неповна, повна, повна узагальнена;
- формування матеріальної діяльності. На цьому етапі дії виконуються в матеріальній або матеріалізованій формі, з конкретними предметами або за допомогою певних модулів. Після матеріалізованого етапу діяльність студентів набуває осмисленого та цілеспрямованого характеру;
- етап зовнішньої мови. На цьому етапі дії узагальнюються завдяки їхній повній вербалізації (усно або письмово). Дії на цьому етапі ще залишаються неавтоматизованими та нескороченими;
- етап зовнішньої мови "про себе", на якому практичні дії супроводжуються про-казуванням думки про себе та відбуваються загалом, а згодом, поступово скорочуючись, автоматизуються. Тут дії здобувають "вид дій за формулою", їхній контроль переходить до форми почуттєвого досвіду;
- етап інтеріоризації дій. Етап формування дій у внутрішній мові. Дії виконуються подумки, тобто стають внутрішнім розумовим процесом, максимально автоматизованими і не здатними до самоспостереження. Дії поступово засвоюються та перетворюються в уміння. (приклад – процес спілкування з середовищем С. Хокінгом).

З огляду на характеристики кожного етапу формування розумових дій та особливості використання теорії поетапного формування розумових дій у вищій школі, слід підбирати методи навчання та методичні прийоми, тобто визначати методику педагогічно спрямованого навчання комп'ютерних дисциплін у рамках кожного з етапів що забезпечить їх ефективність на практиці.

2. Отже, запропонований підхід до навчання комп'ютерних дисциплін на основі реалізації педагогічної спрямованості навчального процесу з урахуванням положень теорії поетапного формування розумових дій дозволяє розв'язати одне з найактуальніших завдань сучасної педагогі-

ки – формування майбутніх викладачів системи професійної освіти, здатних до впровадження ідей інформатизації та комп'ютеризації освіти та суспільства. Рішення цього завдання здобуто за результатами впровадження розробленої методики навчання комп'ютерних дисциплін, що дозволяє формувати "інформатичні" педагогічні знання та вміння [Ящун Т. В., Громов Є. В. Реалізація педагогічної спрямованості навчального процесу з комп'ютерних дисциплін на основі теорії поетапного формування розумових дій // Науковий вісник КПІ. – 2010. – № 2]. Експериментальне дослідження ефективності запропонованого підходу дозволило зробити висновок про доцільність використання положень теорії поетапного формування розумових дій у процесі педагогічно спрямованого навчання комп'ютерних дисциплін з метою підвищення ефективності підготовки майбутніх педагогів.

М. Д. Коваль, здобувач, КНУТШ, Київ

КОМУНІКАТИВНА СПРОМОЖНІСТЬ ФІЛОСОФІЇ

Ю. Хабермас у праці "Моральное сознание и коммуникативное действие" (СПб., 2001. – С. 8–9) пише про втрачене філософією місце оцінювача будь-яких знань, про втрату нею статусу законодавця в процесі користування знаннями. Питання відновлення цього статусу в зв'язку з появою нової парадигми філософських знань – теорії комунікації – співвідносне з питанням філософської критики самоідентифікації науки, і поява цієї вимоги до філософських знань робить необхідністю рефлексію щодо користування філософськими знаннями, тобто наявність користувача ними. Проблема впливу філософії на світ пересічного громадянина також породжує роздуми над якістю інформаційного поля, породжує філософську критику інформації, котра є основою сучасного суспільства.

В зв'язку з цією філософською проблематикою слід звернути увагу на самоідентифікацію філософа відносно нової, комунікативної парадигми філософських знань. Філософ як креативна одиниця сучасного інформаційного поля має орієнтуватися на адресата (Г. Батіщев) [Батіщев Г. С. Особенности культуры глубинного общения // Диалектика общения. – М., 1987. – С. 42]. Також необхідністю є орієнтація на можливі потреби Ідеальної комунікативної спільноти, співвіднесення своєї творчості з настроями користувачів знаннями, тобто необхідність бути співзвучними культурі суспільства.

Проблемою сучасних користувачів знаннями є той факт, що вони не можуть одночасно застосувати весь досвід мудрості, накопичений філософією, бо він є різномірним. Тому однозначно сказати про роль філософії не можна, необхідно виробити критерії для визначення статусу тих чи інших ідей та систем відносно загальної мети сучасного суспільства. Оскільки воно турбується про виживання (регулятив виживання), то філософська творчість має бути співвіднесена і з цією метою суспільства.

Спроможність філософії відобразити ментальність науки необхідно співставити зі спроможністю науки вирішувати проблеми сьогодення, що ро-

бити можливою рефлексією над регулятивною ідеєю системи [Шеллинг Ф. Ранніе философские произведения. – СПб., 2000]. Філософською проблемою є також вироблення критеріїв щодо методів вирішення проблем.

Необхідність пошуків свого погляду на загальну культуру творчості в зв'язку з проблемою освоєння надбань культури в цілому і філософії зокрема зобов'язує філософа до роздумів над майбутнім парадигми складності NBIC (нано. Біо, інфо, когно) (Див., наприклад, Практична філософія. – 2012. – № 1. – С. 71) і над поліпарадигмальністю людської свідомості [Батищев Г. С. Особенности культуры глубинного общения. – С. 18], які вже знаходяться в полі самоідентифікації науки. Зближення філософії з точними та гуманітарними науками є проблемою сучасної філософії, котру бачив ще К. Поппер [Поппер К. Все люди – философы. – М., 2007] а також відобразили, зокрема. К.-О. Апель та Ю. Хабермас. Комунікативна парадигма філософії, що нині розробляється, містить в собі потенціал рефлексії над міждисциплінарністю, властивою сучасній науці. Пошуки взаємодії наукових парадигм з парадигмою комунікації повинні зайняти гідне місце у творчості сучасного філософа.

Усвідомлення необхідності вирішення вказаних проблем у своїй творчості робить можливою комунікативну спроможність філософа за доби сьогодення. Комунікативна спроможність на основі співвіднесення самоідентифікації філософа відносно парадигми комунікації також повинна бути відрефлектована як філософська проблема. Наявність критики комунікативної спроможності філософа робить можливою філософську дискусію щодо завдань сучасної філософії.

Р. Ю. Коперльос, студ., КНУТШ, Київ

ЕКОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА ЗА ДОБИ ПОСТНЕКЛАСИЧНОЇ НАУКИ

У структурі сучасної культури доцільно виділити її специфічну форму – екологічну культуру, спрямовану, з одного боку, на звільнення людини від жорсткої природної детермінації, а з іншого – на гармонізацію відносин між суспільством та довкіллям. Культура в цілому, за своєю суттю, має екологічний характер, екологічна ж культура може бути визначена як певна програма, опредмечена в діяльності, на основі якої суб'єкт природокористування будує свій історично-конкретний процес взаємодії з природою. М. Ф. Тарасенко в роботі "Природа. Технологія. Культура" інтерпретує екологічну культуру як своєрідний світоглядний "образ світу", в якому відображено такий стан соціально-природних залежностей, що характеризує їх гармонійну єдність, раціональне освоєння людиною природної та соціальної дійсності й утвердження в цьому процесі своєї власної індивідуальної самобутності.

На даному етапі екологічна культура містить нові цінності і способи виробничої, політичної та іншої діяльності, направленої на збереження Землі як унікальної екосистеми. Вона придбала онтологічний статус, який полягає не лише в тому, що вона реально існує (це було відомо і

раніше), а в тому, що проблема екологічної культури стає основою буття сучасної людини.

Важливо зазначити, що сучасні природні процеси не можуть бути вирішені тільки з позицій природничих та технічних наук, але мають включати в себе й соціокультурне осмислення особливостей перебігу природних процесів, їх причин та наслідків. Соціокультурне осмислення, в свою чергу, неможливе без аналізу екологічного знання, якого людство набуло за весь період свого існування, а такий аналіз має ґрунтуватися на висвітленні філософських передумов формування екологічного знання. Процес формування екологічного знання досить довгий, він обумовлюється розвитком знання про людину та природу; специфіка екологічного знання, таким чином, полягає в його інтегративному характері – здатності концентрувати в собі не тільки філософське, а й природничо-наукове, соціально-гуманітарне знання.

З вище сказаного випливає, що екологічна культура, будучи невід'ємною частиною загальнолюдської культури, включає систему соціальних стосунків, моральних цінностей, норм і способів взаємодії етносу з природним довкіллям і по засобам своїх компонентів: екологічної свідомості, екологічної етики, екологічного світогляду, сприяє формуванню і трансляції екологічних знань. Пріоритетною функцією екологічної культури є вироблення нового типу світогляду – екологічного – на основі принципів коеволюції. Формування екологічної культури і зміна відношення до природи, тобто зміна екологічної свідомості, прискорить темпи культурного розвитку як однієї з форм руху в природі і приведе до підвищення шансів людського виживання. Екологічна культура виражається в здатності людини усвідомлено користуватися придбаними екологічними знаннями і уміннями в практичній діяльності, передбачає формування духовно-етичних якостей особистості.

На рівні постнекласики людина постає як органічний фрагмент природи. До того ж, у новітніх соціоприродних концепціях (екологія, екологічна етика, біологічна етика тощо) людина тлумачиться як дещо більше, ніж пересічний фрагмент природи. В класичний період розвитку науки майже не брався до уваги "духовний світ" людини, який фактично розглядався як містичний додатак до матеріальної, фізичної реальності – єдиного предмета дослідження природознавства. Постнекласика прагне поєднати "світ людини" й "світ природи". У філософії це проявляється як відмова від взяття "метафізичних вершин", натурфілософських конструкцій, проникнення в царину безумовного. Починає домінувати орієнтація на світ зумовленого, відносного, обмеженого.

В цей час відбувається переосмислення стосунків людини та природи, розробка такої ідеї як коеволюція. Процес коеволюції як спільного зв'язаного розвитку систем з взаємними селективними вимогами був виявлений і вивчений в біології вже вельми давно. Проте він розглядався як периферійний, маргінальний процес, покликаний пояснити лише різні види симбіотичних стосунків: хижак-жертва, аменсолізм, паразитизм, коменсалізм, протокооперація, мутуалізм і ін. Усвідомлення уні-

версальності коеволюційних стосунків почалося як би з "верхніх поверхів", із стосунків суспільства і природи, людини і біосфери. Через історію всієї людської цивілізації проходять дві взаємовиключні стратегії стосунків людини і природи: установка на підкорення природи і установка на упокорювання перед нею. Все ясніше нині розуміння того, що не можна робити ставку лише на антропогенних або лише на вітальні, природні чинники. Лише врахування їх органічної взаємодії, взаємозв'язку, взаємозалежності, лише чітке розуміння закономірностей їх зв'язаності, коеволюції може стати заставою успішної розробки нової стратегії стосунків людини, суспільства і природи.

Підсумовуючи, можна сказати, що на постнекласичному етапі розвитку екології відбулося певне зближення суб'єкта, об'єкта, засобів і методів дослідження екологічних проблем. Вони почали розглядатися у взаємозв'язку, що сприяло розбудові нового мислення щодо збереження життя на Землі, пізнання ціннісно-цільових орієнтирів суб'єкта наукової діяльності та його ставлення до соціальних цілей і цінностей у системі "Людина – Світ".

Таким чином, екологічна культура є проблемним питанням, яке розглядають всі галузі знань від природничих до гуманітарних. Адже, екологічна культура є в кризовому стані, особливо серед молодого населення країни. Вона має ставитись в основу загальної культури та моралі. Бо, людський вплив на природу є нищівним, і це призведе до загибелі природи, і як наслідок, самої людини. Тому потрібна переорієнтація цінностей, освіти та свідомості суспільства, задля збереження навколишнього середовища, і людини взагалі.

А. А. Кравчук, канд. філос. наук, доц., КНУТШ, Київ

БІОСФЕРА – ФЕНОМЕН ГЕОЛОГІЧНОЇ ПРИРОДИ

В. І. Вернадський – геніальний мислитель, великий натураліст, засновник цілої низки нових наукових напрямків та наукових дисциплін, основоположник вчення про біосферу та ноосферу.

Характерною рисою Вернадського-вченого була його спроможність підходити з широких світоглядно-філософських позицій до проблем, що розроблялись ним. Намічені ним шляхи дослідження не тільки не втратили своєї значущості зараз, але і відкривають неосяжні перспективи для досліджень у майбутньому.

Вернадський відзначав велике значення філософії для організації наукових досліджень, необхідність розробки логіки та методології природознавства.

Вітчизняна історія науки по праву називає В. І. Вернадського вченим-енциклопедистом ХХ ст.

Актуальними до цього часу є праці В. І. Вернадського "Общее понятие о биосфере", "Научная мысль как планетарное явление", "Начало и вечность жизни", "Размышления натуралиста", "Биосфера и ноосфера".

Дослідженню великої наукової спадщини мислителя присвячені роботи В. П. Казначеева, Н. Н. Моїсєєва, А. Н. Олейнікова, Б. С. Соколова та ін. Із сучасних українських наукових розвідок варто відзначити фундаментальну працю С. А. Мороза "История биосферы земли", роботи В. І. Онопрієнка та ін.

Найзначніша заслуга Вернадського полягає в тому, що він використовуючи досить образну метафору, вклав у поняття "біосфера" зовсім новий зміст. Його вчення про біосферу, безсумнівно, одне із найбільших узагальнень природознавства ХХ ст. Ані Ж. Б. Ламарк, ні Е. Зюсс, ні Й. Вальтер – ніхто з природознавців ХХ ст., що займалися "сферою життя" навіть віддалено не міг передбачити фундаментального значення, яке пізніше набуло поняття біосфери для сучасної науки. Воно незрівнянно ширше таких розпливчатих, хоча і модних понять як "оточуюче середовище", "географічна оболонка", – зазначає Б. С. Соколов.

Вперше термін "біосфера" було запропоновано Ж. Б. Ламарком, пізніше – австрійським геологом Е. Зюссом. Сучасне вчення про біосферу (біосферологію) розроблено академіком Вернадським, який був засновником нової науки – геохімії, яка пов'язує хімію Землі з хімією життя та визначає роль живої речовини у перетворенні земної поверхні.

Біосфера, на думку Вернадського, це населена організмами оболонка Землі, особливе геологічне тіло, структура і функції якого визначаються особливостями Землі і Космосу. Воно охоплює своїм впливом як живі так і неживі організми. Формами, рівнями організації біосфери є живі організми, види і вся "жива речовина", а основною функцією біосфери є безперервне створення живої речовини, поява нових мінералів, хімічних сполук.

З іншого боку, біосфера визначалася Вернадським як глобальна, відкрита термодинамічна система, що населена живими організмами та елементами неживої природи, де під впливом сонячної енергії проявляється її геохімічна діяльність та еволюція в цілому, яка і переходить в еволюцію біосфери. Еволюція видів сама перетворилася в геологічний процес, тому що в процесі еволюції з'явилася нова геологічна сила – людство.

Вернадський перш за все визначив простір, який охоплений біосферою Землі, відзначаючи, що біосфера – єдина оболонка земної кори, яка зайнята життям. Тільки у ній, в тонкому зовнішньому шарі нашої планети зосереджено життя, в ній знаходяться всі організми, відмежовані від оточуючої космічної матерії. Вона охоплює поверхню Землі, верхню частину літосфери, усю гідросферу, тропосферу та нижню частину стратосфери.

У ранній період своєї творчості Вернадський велику увагу приділяв аналізу змін у біосфері, що відбулися під впливом діяльності людини. На його думку, біосфера є тією єдиною земною оболонкою, в яку безперервно проникають космічна енергія, космічне випромінювання Сонця, яке підтримує динамічну рівновагу, організованість: "біосфера ↔ жива речовина".

Варто відзначити, що у працях Вернадського немає завершеного та несуперечливого тлумачення сутності "біосфери".

Пізніше Вернадський відмовився від терміну оболонка Землі, охоплена "життям" та ввів у науку інтегральне поняття про "живу речовину" і став називати "біосферою" область існування на Землі живої речовини.

Отже, існування атмосфери Землі, як певної природної системи виражається в першу чергу у кругообігу енергії і речовини за участі всіх живих організмів.

Вернадський досліджує живу речовину як планетарне явище, визнає її роль у геохімічних процесах тим самим реалізуючи глобальний геосферний підхід до вивчення поверхневих земних об'єктів. Таким чином він довів, що біосфера є не тільки сферою існування живої матерії, але і планетарне явище; вона є вищою формою організації матерії в процесі її еволюційного розвитку.

С. А. Мороз писав, що термін "біосфера" зараз означає "сферу або півку життя на Землі", не діставши, насправді, однозначного наукового тлумачення. Вважаючи біосферу прерогативою біологічного знання, наші сучасники залишають поза належною увагою той факт, що геологи та палеонтологи, увівши у науковий ужиток поняття "біосфера" надавали йому дещо відмінне від сучасних смислове навантаження та наукове застосування, маючи на увазі роботи Ж. Кюв'є, Е. Зюсса, Ж. Б. Ламарка. І лише Вернадський належним чином осмислив усі складнощі проблеми, звернувши увагу на основні історико-геологічні аспекти поняття про біосферу.

Гостродискусійним нині є питання і про визначення предмета вчення про біосферу (біосферологію).

С. А. Мороз вперше дійшов до висновку, що предмет вчення про біосферу обов'язково має включати всю багатокілометрову товщу осадових та метаморфічних порід стратосфери земної кори... Визначальним фактором цього процесу є грандіозна біохімічна робота живої речовини, якій належить вирішальна роль у житті земної кори протягом майже усієї геологічної історії Землі.

Вчення Вернадського про біосферу посідає одне із цільних місць у сучасній науці та сучасному природознавстві, зокрема, визначаючи новітні ціннісні орієнтири у формуванні наукової картини світу, його філософського осмислення і сприйняття.

Поширеною є думка про те, що можливо це вчення у недалекому майбутньому неодмінно переросте у логічно струнку теорію біосфери, як природничо-історичної системи матеріального світу і отримає статус самостійної галузі природознавства. Саме в ньому на єдиній методологічній та концептуальній основі має здійснюватися осмислений синтез результатів дослідження природних процесів та явищ, які відбуваються у біосфері і які вивчають геологія, біологія, географія, екологія та інші природничі науки.

Сучасний стан розвитку людства пов'язаний із глобальними проблемами, із порушенням процесів самоорганізації біосфери та становленням ноосфери.

Забруднення біосфери, антропогенна діяльність людини несе нові загрози людству, хоча людство являє собою порівняно невелику масу у біосфері, але результати його діяльності величезні.

Вчення Вернадського про біосферу має бути покладене у якості теоретичної основи сучасних уявлень про охорону навколишнього середовища. Воно є стимулом до всебічного вивчення організації біосфери усіма можливими засобами природничих наук.

Найважливіший висновок із вчення про біосферу Вернадського про перетворення біосфери в ноосферу має одночасно і велике фундаментальне, методологічне і практичне значення, обумовлене глобальними масштабами техногенного впливу людського розуму на природу.

Ідеї Вернадського про біосферу та ноосферу і в майбутньому відіграватимуть важливу роль у формуванні світогляду людства, розуміння його місця в природі, прямої відповідальності за своє майбутнє.

М. О. Кравчук, асп., КНУТШ, Київ

АНГАЖОВАНІСТЬ ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СУБ'ЄКТА ПІЗНАННЯ

Теоретико-методологічний дискурс ХХ століття позначився радикальним переосмисленням просвітницького ідеалу наукової раціональності. Новочасний проект науки ґрунтується на уявленні про світ як одномірне та потенційно пізнаване явище. Найяскравіше, на нашу думку, це уявлення виразив Френсіс Бекон, стверджуючи, що науковець, подібно до слідчого, має допитувати природу, аби вона виказала всі свої секрети. Зрозуміло, що пізнання ніколи не матиме остаточного характеру, адже, як показав Кузанець, коло знання завжди менше кола незнання, однак те, що ми пізнали певний, нехай і найменший, відрізок цього кола, не може викликати жодних сумнівів. Світ пізнаваний, необхідно ретельно досліджувати його, накопичуючи факти шляхом безпристрасного їх спостереження та подальшого узагальнення, і одного разу він врешті викаже усі свої таємниці.

Становлення новочасної науки з її орієнтацією на об'єктивність знання, що його вона продукує, безпосередньо пов'язане із загостренням уваги до проблеми суб'єкта. В схоластиці суб'єкт пізнання набуває другорядного значення. Провіденційний характер людського буття означає, що людина є лише знаряддям реалізації волі Божої. Навіть визнані авторитети, спадщина яких складає основу схоластичної вченості, є лише тими, кому відкрились сакральні знання волею Провидіння. Саме воно є легітимуючим чинником творчого спадку середньовічних авторитетів. Перебувати в контексті схоластики – означає забезпечувати безперервне відтворення сакральної традиції, яка є не лише відправним пунктом пошуку, але і умовою значущості нового знання. В центрі уваги перебуває традиція, в той час як суб'єкт виконує технічну функцію її відтворення.

Лише Новий Час радикально переосмислив місце суб'єкта в науковому пошуку, не тільки ставлячи його в центр науки, але і вимагаючи очищення від "ідолів" пізнання. Фундаментальною проблемою наукового пошуку стає сам суб'єкт як умова об'єктивного знання. Декартове Его

cogito виявилось тим міцним ґрунтом, на якому розпочалось будівництво новочасної науки. Суб'єкт сам посів божественну позицію, цілковито охоплюючи своїм поглядом предмет пізнання. Така абсолютна топологія стає можливою через прояснення дослідником власного Я, термін "meditations" [Декарт Р. Метафізичні розмисли. – К., 2000] означає "медитації", тобто такі практики, в контексті яких моя свідомість стає абсолютно прозорою для мене, тож я можу сумніватися у будь-чому, окрім власного Я. Методологічний сумнів настільки прояснює свідомість, що можна говорити лише про "річ, яка мислить" [Там само. – С. 29], вона цілковито відсторонена від часу та місця дослідження, жорстко контролюючи власні упередження та попередній досвід. Просвітництво, центруючись на суб'єкті, цілковито об'єктивує його, редукуючи все те, що притаманно для людини-дослідника. На зміну суб'єкту як механізму відтворення традиції приходить суб'єкт як пізнавальний автомат, який цілковито занурений в предмет дослідження та методично здійснює операції, що спрямовані на виявлення істинної суті цього предмету.

Теза про прозорість Его як безсумнівний відправний пункт наукового дослідження може бути спростовано через аргумент філософії підозри. Творчість З. Фрейда показала, що свідомість людини принципово не може бути проясненою остаточно. Говорячи мовою Б. Вальденфельса, ми б сказали, що тут знаходиться місце радикальної чужості, тобто такого типу непрозорості, яка принципово не може бути подоланою [Вальденфельс Б. Топологія Чужого: студії до феноменології Чужого. – К., 2002]. В цьому сенсі будь-які практики, спрямовані на редукцію суб'єктивності принципово неможливо реалізувати остаточно, вони лише дозволяють "зняти" найбільш помітний пласт упереджень як оцінювальних суджень щодо предмету. Це той вимір упередження, який в герменевтиці набуває значення негативного передсуду. Між тим, суб'єкт залишається в полоні інших упереджень, редукувати які неможливо, оскільки вони виявляються непомітними для нього самого. Серед таких вимірів ангажу можна говорити про парадигмальну ангажованість, упередження позанауковими цінностями, а також ангажованість через інтерес. Говорячи про перший тип упереджень ми спираємось на творчість таких представників постпозитивізму як Т. Кун, Л. Лаудан та інші. В сенсі світоглядних упереджень ми апелюватимемо до концепції постнекласики В. Стьопіна. Ангажованість через інтерес слід розуміти як буття серед речей в сенсі М. Гайдегера [Хайдеггер М. Что зовется мышлением. – М., 2006]. Якщо з деякими з цих вимірів ангажу можна впоратись через акт феноменологічної редукції, залучивши до дужок світоглядні цінності, то перед іншими вимірами упередження такий акт оцінювання свідомості виявляється безсилим (хоча б тому, що сам акт феноменологічної редукції нерозривно пов'язаний із парадигмальним упередженням).

Більше того, саме ангажованість суб'єкта обумовлює його інтенційну спрямованість на предмет дослідження, що дозволяє бачити йому той зріз предмета дослідження, який іншому виявляється непомітним. В цьому відношенні упередженість суб'єкта є умовою його пізнавальної діяльності.

Деконструкція просвітницького ідеалу суб'єкта пізнання зовсім не означає смерті суб'єкта, навпаки, саме у XX столітті ми маємо справу із народженням суб'єкта з людським обличчям. Просвітницький проект повороту до суб'єкта остаточно реалізувався саме в контексті сучасних філософсько-методологічних пошуків.

А. Ф. Кудряшев, проф., БашГУ, Уфа, Россия
philozof@mail.ru

ПОНЯТИЕ И ПРИМЕРЫ МНИМОЙ КОЗВОЛЮЦИИ

Козволюцию в ее "простой" версии можно трактовать как согласованное взаимодействие двух или большего числа относительно независимых эволюционных рядов, причем эволюция понимается нами как такое развитие, субъект которого лишен целеполагающей функции, распространенной на отдаленные результаты [см.: *Кудряшев А. Ф.* Эволюция и козволюция // XXIII Любимцевские чтения: Современные проблемы эволюции. – Ульяновск, 2009. – С. 111–113]. Относительная независимость рядов сказывается в том, что их взаимодействие не мешает продолжению эволюции внутри каждого из них, взятого по отдельности. В то же время, взаимодействие рядов никоим образом не означает их параллельного, т. е. не имеющего взаимовлияния и непересекающегося сосуществования. Эволюционный ряд – это ряд последовательно сменяющихся друг друга состояний эволюционирующего объекта. Относительно согласованности состояний из разных эволюционных рядов никакой определенности обычно не подразумевается. По-видимому, для козволюции в ее противоречивой связке взаимодействия и относительной независимости приоритетным характером обладает вторая компонента, т. е. относительно независимое продолжение эволюции взаимодействующих объектов, тогда как их взаимодействие имеет своими границами переход в область нарушения их эволюционного развития. Согласование эволюционных изменений как раз и должно иметь в виду указанное соотношение относительной независимости и взаимодействия.

Мы предлагаем различать истинную козволюцию и ее подобие – козволюцию мнимую, или псевдокозволюцию (названия весьма условные). В первом случае козволюция обладает всем необходимым набором признаков своего исходного определения. Во втором случае необходимого набора признаков нет, хотя субъекты эволюционных изменений могут оптимистично оценивать свои потенциалы, полагая, что им по силам постоянное стремление к идеальному (в смысле идеала) согласованию изменений соответствующих объектов за счет прогрессирующей минимизации наблюдающегося рассогласования. Весьма важно, с какой позиции стартует согласование эволюционных рядов, т. е. сама козволюция. Действительно, одно дело, когда козволюция происходит стихийно, когда субъект эволюции совершенно сознательно включается в существующее козволюционное развитие и пытается подходящим образом управлять эволюцией. Конечно, возможность управления эво-

люцией – специальный вопрос, однако относительно положительного ответа на него имеются большие сомнения. Совсем другое дело, когда коэволюции никакой нет, но субъект эволюции решает создать ее искусственным путем. В первом случае стартовая позиция такова, что коэволюционный процесс уже наличествует. Во втором случае коэволюция задумывается проводящейся на месте ее отсутствия, т. е. практически должна стартовать с нуля.

Теперь переключимся на некоторые приложения приведенных выше рассуждений и рассмотрим два примера мнимой коэволюции.

Коэволюция общества и природы. Распространенная по сию пору концепция коэволюции общества и природы представляет собой некий идеальный образ, полагаемый в качестве цели перестройки человеческого отношения к окружающей общество природной среде: односторонне потребительский подход должен быть заменен подходом диалогическим, подразумевающим согласование общественных и личных интересов с "интересами" живой и неживой природы. Это означает попытку реализации и утверждения коэволюционной парадигмы искусственным образом, по существу – волюнтаристским решением со стороны социума. Словесный антураж благих намерений в данном случае служит прикрытием понятного человеческого страха перед силами разгневанной природы и эгоистической цели общества самосохраниться, не дать себе погибнуть в объятиях природных катаклизмов. Еще одна утопия, на сей раз, "коэволюционная"? Вполне возможно.

Эволюция методов познания человеческой истории. За такой формулировкой стоит сочетание двух эволюций: исторической, поскольку цели своей истории мы не знаем и, похоже, не можем знать, в принципе, и методов ее познания, совокупность которых изменяется, так или иначе, по своим закономерностям. Однако итоговой целью методологических изменений может считаться разработка таких методов изучения исторического процесса, которые способны давать историческое, т. е., в данном контексте, меняющееся знание, по содержанию совпадающее с самой историей в ее временной протяженности. Возникает ситуация, в определенном отношении прямо противоположная предыдущей (коэволюция общества и природы): там желаемой целью служит образ двух не пересекающихся друг в друга эволюционных рядов, здесь же преследуется цель слияния рядов в одну временную последовательность. Но есть и общее в данных примерах: утопичность обоих проектов. В действительности, факты свидетельствуют: человеческая история практически не зависит от того, как меняются методы ее познания, и наоборот, эволюция совокупности методов, имея собственную логику развития и своих творцов в области исторической методологии, плохо зависит от реальной истории и производящих ее подлинных исторических субъектов.

В качестве вывода сделаем следующее обобщающее предположение. Существование в мире сущего и объективной, и субъективной реальностей является неустранимой характеристикой бытия. Это два обязательных его типа. Им обоим свойственно непрестанное внутреннее изменение, сочетающееся с их разнообразными взаимодействиями

ми. Известная философская концепция дуализма опирается на идею предустановленной гармонии, что делает принципиально возможной применимость коэволюционной концепции. Однако крайняя сомнительность этой идеи ставит под сомнение и коэволюционный, т. е. согласованный характер взаимосвязи объективного с субъективным. По-видимому, в своем сосуществовании объективная и субъективная реальности связаны между собой не коэволюционным, а каким-то гораздо более сложным образом. Наверное, это вопрос целостности всего бытия, а не только единства объективного и субъективного его типов.

Л. Ф. Курило, канд. пед. наук, доц., НАУ, Київ

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ПАРАДИГМИ СУЧАСНОЇ ОСВІТИ

Серед провідних тенденцій розвитку сучасної цивілізації, які визначають зокрема, і пріоритет освітньої сфери в житті сучасної спільноти, варто виокремити, насамперед, такі як перехід від індустріального виробництва до науково-інформаційних технологій, який вносить суттєві корективи в зміст та вектор життєдіяльності як суспільства в цілому, так і окремої людини, а також рельєфно окреслену тенденцію до глобалізації світу. На думку В. Кременя, глобалізація – це об'єктивно обумовлений процес, який серед іншого призводить до загострення конкуренції між державами і націями. "Виграє в цій конкуренції, – зазначає він, – тільки та держава, де найбільш розвинута наука і поширена сучасна освітня діяльність [Кремень В. Розвиток освіти в Україні в контексті загально-цивілізаційних змін. – Луцьк, 2007. – С. 3–4]. Слід зауважити, що постіндустріальна цивілізація в центр суспільного розвитку в якості імперативу незмінно ставить людину, людську особистість, і нарешті "людський капітал" як сукупність кваліфікаційних навичок і знань. Інтелектуальний потенціал, талановитість індивіда виступає визначальним чинником, а нерідко і рушійною силою виробництва, але стає все більше різноманітним і все менш енерго і матеріаломістким. "Саме в розвитку людини, – зазначає відомий зарубіжний дослідник А. Печчеї, – містяться не тільки можливі варіанти розв'язання всіх проблем, але і закладено основу людського самовдосконалення і самовиявлення всього роду людського" [Печчеї А. Человеческие качества / пер. с англ. О. В. Захарова. – 2-е изд. – М., 1985. – С. 183–184]. Формування нового типу людини, становлення високоорганізованої цілісної особистості є серцевиною постіндустріальної цивілізації, визначальними чинниками якої є, на думку західного дослідника Д. Белла, значне поширення творчої інтелектуальної праці, якісно високий рівень наукового знання та інформації, перевага в структурі економічної сфери послуг науки, освіти, культури над промисловістю і сільським господарством, значні зміни в соціальній структурі населення.

Глибокі соціально-економічні, технологічні і духовно-культурні трансформації, викликані впливом постіндустріальної цивілізації, обумов-

люють необхідність глибокої, комплексної розробки гуманістичної концепції людського розвитку як теоретичної основи самовираження потенційних можливостей і здібностей особистості. "Людиноцентризм" нової постіндустріальної фази суспільного розвитку в умовах глобалізованого світу, нове поглиблене розуміння ролі і призначення людини у цивілізаційних зрушеннях висувають на передній план суспільного життя теоретичні і практичні проблеми реформування освіти. Новій постіндустріальній ері розвитку сучасної людської спільноти – епосі гуманітарної і технологічної культури, дбайливого ставлення до навколишнього світу, людини повинна відповідати нова філософія освіти, нові методологічні парадигми і педагогічні моделі навчання. Необхідно підкреслити, що стратегічні проблеми модернізації освіти в умовах викликів глобалізованого світу знайшли відображення в цілій низці оригінальних національних і міжнародних проектів, зокрема таких як: "Освіта для двохсотлітнього року" (Німеччина), "Освіта для американців XXI століття (США), "Освіта майбутнього" (Франція), "Модель освіти для XXI століття" (Японія) та ін. [Клімова Г. П. Освіта і цивілізація : монографія. – Харків, 1996. – С. 170]. В них зокрема, дістали обґрунтування тенденції переходу від класичної до некласичної гуманістичної парадигми освіти.

Важливою цивілізаційною парадигмою розвитку сучасної освіти є обґрунтування фундаментально-культурологічних і філософських детермінант та чинників освітнього процесу. Теоретики і практики вітчизняної та зарубіжної педагогічної науки наполегливо працюють над розв'язанням комплексу проблем, які в узагальненому вигляді отримали назву філософії освіти. Слід наголосити на тому, що без глибокої філософської та культурологічної розробки питань, пов'язаних з фундаментальними принципами, цілями і завданнями освітнього процесу неможливо здійснити системну реформу освіти як в Україні, так і в інших країнах. Зазначимо, що продуктивне розв'язання філософських проблем виховання і освіти можливе, насамперед, в межах сучасної культурологічної науки з її потужним методологічним інструментарієм та понятійно-категоріальним апаратом. Мають сенс російські дослідники, які лаконічно і метафорично наголошують, що саме культура і освіта уособлюють ті дві сфери, через які здійснюється процес розвитку і становлення людини як людини [Щербаков Б. Ю. Парадигмы современного образования: человек и культура / под ред. Г. В. Драча. – М., 2001. – С. 6].

А. Є. Лебідь, канд. філос. наук, доц., СумДУ, Суми
AndrewSwan@yandex.ru

ИСТИНА ЧИ ДОСТОВІРНІСТЬ: ДО ПИТАННЯ ПРО КРИЗУ ПОНЯТТЯ ІСТИННОСТІ

Проблема істини є однією із основних в теорії пізнання, розв'язання якої традиційно відносять до теорій істини. Проблемний характер питання про істину, зі слів Дж. Остіна полягає в тому, що вона "сама по

себе есть лишь абстрактное существительное, верблюд, который тащит на себе логическую конструкцию и который не может пройти незамеченным даже мимо грамматика. Шляпы долой, мы почтительно подступаем к ней, держа наготове категории. Мы спрашиваем себя, является ли Истина субстанцией..., качеством... или отношением (соответствия)... Что же представляет собой то, о чем мы говорим, что оно истинно или ложно? Или, как именно выражение "является истинным" используется в предложениях естественного языка?" [*Остин Д.* Три способа пролить чернила: Философские работы. – СПб., 2006. – С. 138].

Проблема пов'язання істиннісного значення із висловлюваннями в межах буденної мови, зокрема, призвела до дефляціоністських тенденцій стосовно поняття істини. Так, у А. Айєра читаємо: "обычно предполагается, что дело философа, который связан с "истинной", – это ответить на вопрос: "Что есть истина?", – и что на этот вопрос есть единственный ответ, о котором справедливо можно сказать, что он и составляет "теорию истины". Но когда мы приступаем к рассмотрению того, что на самом деле влечет этот знаменитый вопрос, то обнаруживаем, что это вопрос, не поднимающий какую-то подлинную проблему, и, следовательно, для его обсуждения не может требоваться никакая теория" [*Айер А.* Язык, истина и логика. – М., 2010. – С. 125].

На думку філософа усі питання, що мають форму "Що є х?" вимагають визначення специфіки вживання символу "х". Тобто речення, в яких зустрічається "х", повинні транспонуватися в еквівалентні речення, що не містять "х" або його синонімів. Застосовуючи до питання "Що є істина?" подану схему, коли "х" – істина, маємо речення на зразок "(пропозиція) р – істинна". Як зауважує А. Айєр: "во всех предложениях формы "р истинна" выражение "истинна" логически избыточно" [Там само. – С. 127]. Отже, сказати, що пропозиція істинна, означає лише її ствердження, тоді як сказати, що вона хибна – стверджувати її протиріччя. Це вказує, що поняття "істина" та "хиба" нічого додатково не позначають, а функціонують в реченнях лише як знаки ствердження та заперечення. В такому випадку, як свідчить А. Айєр, взагалі безглуздо аналізувати поняття "істина".

Тенденція дефляціонувати поняття істини, принаймні в межах буденної мови, віднаходить своє продовження в концепції "пізнього" Л. Вітгенштайна. Так, на думку останнього: "истинность определенных эмпирических предложений относится к нашей системе референций" [*Витгенштейн Л.* Философские работы. Ч. I. – М., 1994. – С. 333], то "в употреблении выражения "истинно или ложно" есть нечто дезориентирующее" [Там же. – С. 347]. Так як не існує єдиних критеріїв істинності для усіх мов та мовних ігор, то мислитель пропонує відмовитися від категорії "істина", замінивши її категорією "достовірність". Достовірність за Л. Вітгенштайном – не просто те, в чому людина переконана, а те, в чому вона не може бути не переконана.

Дж. Остін, критикуючи ідеал точного і логічно чіткого знання, що описує факти, вважає, що побудована на емпіризмі та логіцизмі, така методологія аналізу є помилковою. Британський філософ пов'язує це із не-

достатньою точністю наших відчуттів, можливістю збігу відчуття і фізичного об'єкта. Насправді, ми оперуємо тільки даними, які є позначеннями найбільш звичних вживань наших відчуттів. Ці вживання, в істинності яких ми впевнені, слід називати "судженнями чуттєвого сприйняття". Дж. Остін у зв'язку із цим, як і Л. Вітгенштайн наголошує на необхідності заміни категорії "істина" категорію "достовірність".

Однак ідея відповідності суджень фактам як критерій істини, згідно позиції Дж. Остіна, не може бути повністю відкинута, її необхідно лише доповнити. Так, в багатьох ситуаціях ставиться питання не про істинність або хибність сприйняття, а про його доречність, адекватність, точність тощо. Так, приміром, якими: істинними чи хибними можна назвати передвиборні обіцянки, виголошені кандидатами на державні посади? Зважаючи на це, Дж. Остін пропонує замінити кореспондентну теорію істини як теорію відповідності "теорією комунікації", яка, на його думку, розширить діапазон теоретичного опису досвіду. Характерним для будь-якої мовної гри як однієї з форм досвіду, є те, що ми в неї віримо, відповідно, значення слів конкретизуються не засобами логіки, а в процедурі їх (слів) вживання. І тому безсумнівно, що віра в авторитет (в тому числі і істини) є частиною акту комунікації, який ми всі постійно здійснюємо.

Ю. О. Малишена, асп., КНУТШ, Київ
yuliawa.makonya@mail.ru

ДО ПИТАННЯ СПЕЦИФІКИ СОЦІАЛЬНОЇ ЕПІСТЕМОЛОГІЇ

Однією із сучасних областей дослідження пізнавального процесу є "соціальна епістемологія", концептуальним ядром якої є теза про соціальну природу і соціальну обумовленість пізнання [Социальная эпистемология: идеи, методы, программы / под редакцией И. Т. Касавина. – М., 2010. – С. 5].

Наразі відсутній єдиний погляд на статус соціальної епістемології, а тому можна одночасно зустріти її кваліфікацію і як пряму філософських досліджень пізнання [Пружинин Б. И. Какие ожидания связывает эпистемология с "социальной эпистемологией" // Эпистемология и философия науки. – Т. XIV, № 4. – С. 54], і як дослідницької програми [Мартишина Н. И. Тематическое пространство социальной эпистемологии // Эпистемология и философия науки. – 2010. – Т. XXIV, № 2. – С. 71], і як одну із версій сучасної теорії пізнання, її глобальну та інтегративну перспективу (С. Фуллер) [Цит. за Социальная эпистемология: идеи, методы, программы. – С. 5].

Крім того, вже практично традиційними стали запитання, що поглиблюють вказану неоднозначність. Так, як не зовсім зрозуміло, "соціальна епістемологія" – це сфера переважання соціології чи епістемології?

При першому варіанті соціологія виступає інструментом розробки епістемологічної доктрини і мало хто з сучасних дослідників заперечуватиме цінність та значення її результатів для епістемології в цілому. Та

інша справа, претензія на зведення наукового знання лише до соціального продукту. Як зазначає Е. Агацці, це помилка більшої частини соціологічної епістемології, яка полягає в приписуванні соціології ролі судді при пошуках відповіді на питання, що таке наука, замість дослідження того, як саме наука практикується в різних суспільствах. Це рівнозначно приписуванню соціології епістемологічної ролі, тоді як вона сама отримала від епістемології право висловлювати судження, котрі мають когнітивну цінність [Агацци Э. Эпистемология и социальное: петля обратной связи // Вопросы философии. – 2010. – № 7. – С. 64].

Якщо другий варіант, тобто мова про епістемологію, то чи є специфічним відношення соціальної епістемології до теорії пізнання в цілому? Адже з одного боку вона продовжує традицію, а з іншого є сучасною трансформацією за нових обставин з новими можливостями.

І чи не доцільно запитати, чи повинна соціальна епістемологія взагалі виключати інші підходи до знання чи виключатися ними? Її предметом виступають реальні процеси пізнання, що протікають в певних соціокультурних параметрах, що змістовно збагачує філософську теорію пізнання в цілому [Мартишина Н. И. Тематическое пространство социальной эпистемологии. – С. 71].

О. С. Марусіна, асист., КНУТШ, Київ
marusina@ukr.net

РЕАКТИВАЦІЯ РЕКОНСТРУЮЮЧОЮ РЕФЛЕКСІЄЮ ГЕНЕРАТИВНОЇ ГРАМАТИКИ У КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕНЬ КОНСТРУКТИВНОЇ ФУНКЦІЇ МОВИ

Обґрунтування представниками конструктивної теорії науки (konstruktive Wissenschaftstheorie) діалогічності логіки природної мови формує відомий напрямок методологічних досліджень, який отримав назву "логіка діалога" [Мануйлов В. Т. Конструктивность математического и философского знания в аналитической и конструктивной "теории науки" // Проблема конструктивности научного и философского знания : сб. ст. / предисловие В. Т. Мануйлова. – Курск, 2006. – Вып. 7. – С. 63–70] пропонуючи аналіз опонента і пропонента як елементів, що визначають конкретні типи аргументації, мовлення і характеризуються не трансцендентальними, а ситуативними історичними обставинами. Такий підхід виявляє, що пропозиція класичної генеративної граматики використовувати концепт вроджений ідей картезіанства для вкорінення мовних структур може бути трансформований в історичне розуміння основ генерування мови.

Для обґрунтування даного підходу можна використати метод реактивації реконструюючою рефлексією (В. Л. Чуйко) по відношенню до генеративної граматики, що дозволяє, наприклад при зверненні до обґрунтування М. К. Мамардашвілі положення про людину як існування, яке в цьому світі немає природніх підстав отримати первинний реактивований зміст історичної інтерпретації здобутків Н. Хомського. Так, для

М. К. Мамардашвілі "Буття – це те, чого немає без трансцендування або позаприродних підстав" [Мамардашвили М. К. Введение в философию: <http://philosophy.ru/library/mmk/vved.html>]. Тому для нього філософія – це знання про буття, що створює із себе умови власного існування, яке починається з тези "Пізнай самого себе". Як буття ми описуємо "Щось, що залежить від такого акту, який робиться тільки людиною. ... Тому, я б сказав так: буття є існування такої істоти, яка здатне опікуватись про своє існування" [Мамардашвили М. К. Введение в философию], тобто – самотбуття. Це щось, що не має ніяких інших підстав, крім самого себе: *само-буття, лише-буття*. Тому там де починається розповідь про буття як щось вроджене, як відображення, як знання об'єктивної дійсності, як всезнання, рефлексуюча себе філософія існувати не може. Когітологія як філософія людини, що аргументовано самовизначає себе мислячою відразу починається там де виявляється неможливість буття, наприклад, за допомогою знання про своє незнання. Тим самим, вона може використовуватися для обґрунтування конструктивного генерування мови там де усвідомлюється її відсутність.

**Л. С. Медведева, асп., Национальная Академия Наук
Республики Беларусь, Минск, Республика Беларусь
miadzvedzeva@gmail.com**

ФИЛОСОФИЯ СПЕКУЛЯТИВНОГО РЕАЛИЗМА

Спекулятивный реализм, в рамках которого разрабатывается объектно-ориентированная онтология, и как её область, объектно-ориентированная методология в научном знании, философское течение, возникшее совсем недавно. Его возникновение было подготовлено как внутрифилософскими, так и внешними философскому знанию факторами.

Основной причиной возникновения нового течения, или даже, как называют этот тренд входящие в него философы, "поворота", является исчерпанность и разложение "лингвистического поворота", задававшего вектор развития философии на протяжении последнего столетия. Лингвистический поворот, хоть и породил множество практик философствования, по-разному подходивших к решению старых философских проблем и постановке новых, но и имел, по мнению представителей спекулятивного поворота, глубинный недостаток. Он состоял в том, что онтологическая проблематика избегалась в философском знании и подменялась онтологизацией оснований частных наук (лингвистики в структурализме и постструктурализме, логики в аналитической философии, социологии в постмарксизме). Конечно, критический потенциал философии XX века не отрицается философами спекулятивного реализма, одним из важных её достижений для них является подготовленная постструктурализмом критика картезианского субъекта (Харман), также важна специфическая постановка вопроса о практическом потенциале философского знания в постмарксизме (Латур).

Внешними вызовами, послужившими толчками к формулировке нового философского течения и объединения философов под общим наименованием и с общими задачами и целями, стали достижения естественных наук и экологический кризис. Развитие нейробиологии, космобиологии, физики сверхбольших объектов и других наук, не просто позволяют, но требуют того, чтобы к новым результатам из этих областей был применен философский анализ (Брайант, Брассье). Компетентное философское обращение к вопросам материи, жизни, эволюции, позволил бы как эффективное дальнейшее развитие этих естественных наук, так и, возможно, нахождение ответов на извечные философские вопросы (какова природа сознания, каково место человека в этом мире). Также спекулятивных реалистов волнует проблема экологического кризиса (Мортон), который ставит на повестку дня вопрос выживания всего человечества. Нахождение выхода из этой ситуации также требует вмешательства не только представителей естественных наук, но и философов.

Интересна та форма коммуникации, которая способствовала объединению этого философского направления и то, что формулировка его идеологии происходила совместно и сознательно. Благодаря интернет-платформам, позволяющим вести блог с опцией комментирования записей, разрослась культура интернет-коммуникации. Первоначальное объединение философов, живущих в разных странах мира и никогда не видевших друг друга, произошло благодаря их общению в интернете. Сейчас философы используют все форматы виртуальных социальных сетей для коммуникации и продуцирования философского знания (блоги, твиттер). Особенно важен для развития нового философского течения тот факт, что основные книги спекулятивного реализма и журналы, посвященные этой тематике, распространяются по открытой лицензии (открытый доступ).

Виртуальный формат не только применяется как средство, но и тематизируется как архитектура виртуального пространства. Объектно-ориентированное программирование, как одна из возможных концепций конструирования виртуального пространства, задает инструментальный фундамент формулировки новой онтологии и её проблем (Богост). Феномен онлайн-игр как интерактивной модели множественности вероятных миров также не обойден вниманием теоретиков спекулятивного реализма.

***Ю. А. Мелков, докторант, КНУТШ, Kuiv
ym173@ya.ru***

ЧЕЛОВЕЧЕСКАЯ МЕРА ПОСТНЕКЛАССИЧЕСКОЙ НАУКИ: ИДЕИ И ПРОТИВОРЕЧИЯ

Понятие постнекклассической науки, предложенное почти четверть века назад В. С. Стёпиным для обозначения современного этапа развития научного познания и качественно нового типа научной рациональности, обусловленного изучением, прежде всего, систем сложных и

"человекомерных", а потому и связанного с внесением ценностных факторов в состав объясняющих положений науки, – это понятие успешно вошло в обиход сегодняшнего философского дискурса и даже стало одним из наиболее знаковых для определения передовой линии исследований в области философии естествознания. Далеко не последнюю роль в этом играют и украинские философы, психологи, социологи, активно развивающие в последние годы целые самостоятельные направления постнеклассических исследований.

Вместе с тем, природа постнеклассического подхода, место и роль человека в системе современного научного знания остаются ещё не до конца прояснёнными. Основное противоречие заключается в парадоксальности сочетания *человекомерности научного познания*, которая выступает всё более очевидной и неустранимой, будь то в "слабой" форме человекоразмерности объектов познания, или же в "сильной" и далеко не бесспорной формулировке антропного принципа [см.: *Войцехович В. Э. Антропный принцип как интегрирующее ядро постнеклассической науки*: <http://www.bazaluk.com/conference/150/comments.html>], – и, с другой стороны, *принципа научной объективности*, отказ от которого, при всей его укоренённости в классической парадигме естествознания, способен положить конец и научному исследованию как поиску истины, и собственно науке как особому виду культурного творчества человека, и даже, как можно утверждать, всему миру социального бытия человека, основанного на принципах рациональности и демократизма. В соответствии с обозначенным противоречием, в настоящее время можно встретить, в том числе и в отечественных работах по философии и методологии науки, практически полярные истолкования постнеклассического типа научной рациональности – от отождествления постнеклассики с постмодерном, с долгожданным воплощением ситуации фрейда-бендского "всё дозволено" [см., напр., статьи в сборнике: *Розум у постнекласичну епоху: антропологічні перспективи : матеріали міжнар. симпозіуму. – Сімферополь, 2003*], ярким воплощением которой выступают, в частности, междисциплинарные исследовательские программы, – и до полного квазиклассического отрицания как междисциплинарности, так и возможности включения человеческих факторов в систему научного знания претендующего на статус объективности [см.: *Наука и квазинаука / под ред. В. М. Найдыша. – М., 2008. – С. 22; Daston L., Galison P. Objectivity. – New York, 2010. – P. 17 и др.].*

Однако, и та, и другая крайности являются, на наш взгляд, искажёнными трактовками феномена постнеклассической науки и такой характеристики последней как человекомерность. Постнеклассика не является только лишь линейным продолжением развития научной рациональности от классического типа (претендующего на познание мира "с точки зрения Бога") до неклассического, вводящего "поправку" на приборную ситуацию и постулирующего относительность познания к позиции наблюдателя и выбранной точке отсчёта. Дополнение последнего постулата утверждением о необходимости учёта также и личности познаю-

щего, причём взятого не просто как познавательный субъект, но как полномерный человек во всей полноте его или её качеств, означает не просто дальнейшую релятивизацию, но и диалектическое возвращение к идеалу объективной истины, в перспективе снимающее исходное противоречие между классическим единством и неклассическим многообразием. С точки зрения постнеклассического подхода, отрицается не многообразие, а несоизмеримость и равнозначность всех возможных позиций и реальностей, это многообразие составляющих: человечность выступает мерой бытия, как это убедительно показывали представители Киевской школы философии XX в., в особенности В. П. Иванов, но потому и мерой познания этого бытия. Научная рациональность на современном, постнеклассическом этапе своего развития обретает имманентную *субъектность*, которая отличает её от предшествующей эпохи, провозглашавшей "смерть субъекта", – и это качество не оказывается тождественным субъективности как логической антитезе объективности научного познания и научной истины. Последняя остаётся идеалом, высшей ценностью и конечной целью, всего научного поиска, выступающая, вместе с иными, более конкретными ценностями познания и человеческой жизнедеятельности в целом, не только в качестве нормы, постулируемой на уровне сообщества, но и как живая, осязаемая и исповедуемая на более высоком, личностном уровне. Тем самым полагается возможность как гуманизации науки, так и её плодотворного развития в ситуации современного сложного мира, познание которого и деятельность в котором сопряжены с небывалыми рисками, требующими интеграции познавательного подхода с ценностным.

А. В. Минчей, студ., МГУ им. М. В. Ломоносова, Москва, Россия
minchey.artysh@mail.ru

**КОММОДИФИКАЦИЯ АКАДЕМИЧЕСКОЙ НАУКИ:
ФИЛОСОФСКО-ЭТИЧЕСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ ПОСЛЕДСТВИЙ
(на основе материалов исследований
коммерциализации в США и Европе)**

Коммодификация академического знания все более ощутимо влияет на контекст современной науки. Изучение последствий новой волны коммерциализации научных исследований, начавшейся в 80-х XX в., до последнего времени было прерогативой экономистов. Не имеет ли экономически выгодная трансформация науки негативные стороны?

Как отмечает ЗигридСтеркс в своем выступлении [См. материалы 29-ой конференции ректоров и президентов технических университетов Европы, проходившей в г. Трондхейм, на сайте: <http://www.crp-eut.org>] на 29-ой конференции ректоров и президентов технических университетов Европы, проходившей в сентябре 2010 г, условным началом усиленной коммодификации академии можно считать внесение изменений в закон США 1980 г., именуемой как акт Бэя-Доула [См. материалы,

посвященные 25-летию принятия закона Бэя – Доула – www.bayhdoile25.org]. Благодаря этим изменениям в политике, в первую очередь в законе страны, университеты получили возможность иметь права собственности на результаты различных исследований, финансируемых федеральным бюджетом (внебюджетными фондами тоже), а также возможность передавать эти права собственности частным компаниям. Это значительно повысило спрос субъектов рынка на университетские исследования. Университеты и институты теперь почти вынуждены заниматься коммерческой деятельностью в сфере обращения знаний и технологий в товар. В экономике США появился целый новый сектор – 150000 коммерческих организаций, занимающихся "трансфером технологий" [Гуриев С. М. Мифы экономики: Заблуждения и стереотипы, которые распространяют СМИ и политики. – М., 2006. – С. 98]. Эти компании являются своеобразным мостом между академией и рынком. Подобная модель коммерциализации исследовательских организаций, университетов используется во многих странах: Канада, Япония, некоторые европейские страны, Австралия и др. В 1996 г. у нас в стране тоже был принят соответствующий закон – ФЗ №127 "О науке и государственной научно-технической политике". Из-за ориентированности экономики России на продажу сырья, коммерциализация научной среды, по сравнению с рядом других стран, происходит довольно слабо и медленно. Начавшись в США, коммодификация превратилась в глобальный процесс, затрагивающий научные сообщества многих стран.

Сложный характер данного явления, его всестороннее влияние на деятельность научного сообщества создают необходимость критического рассмотрения. Философско-этические аспекты коммерциализации науки обсуждались на международном симпозиуме, проходившем в 2007 году на философском факультете Свободного университета в Амстердаме (VUUniversity). Как утверждает П. А. Сафронов, в своей статье "Деньги-наука-деньги", где он изучает материалы выступлений на данном мероприятии, всех специалистов объединяет "единодушная обеспокоенность возможными негативными последствиями стремительно набирающей скорость коммерциализации науки" [Сафронов П. Деньги-наука-деньги // Философия и эпистемология науки. – 2011. – Т. XXX, № 4. – С. 234]. В общем, изучив материалы касательно исследований коммерциализации науки в США и некоторых других странах, можно утверждать, что старая "коммунистическая" мертоновская научная этика игнорируется в связи с произошедшими изменениями. Еще надо отметить факт, что в условиях капиталистической трансформации науки несколько меняется её социальная роль. Согласно ей, существует негласный "контракт" между обществом и наукой о материальном обеспечении последней взамен на расширение знаний о мире, обладающих в различной степени общественной пользой. Как пишут Р. Гейгер и К. Ра в своей книге: "Когда деньги на кону, у университетов довольно узкое видение общественной пользы. Большинство университетов определяет свою роль в трансфере технологий, пользуясь по-

нятием общественной пользы... Однако общественная польза или благо общества понятия растяжимые, т. е. можно по-разному их интерпретировать" [Geiger R., Sa C. Tapping the riches of science. Universities and the promise of economic growth. – Cambridge, 2008. – P. 146].

В целом, можно отметить некоторое подчинение деятельности ученых Запада векторам коммерции рынка, что ведет к необходимости создания новых этических принципов сотрудничества (или соблюдению старых).

Г. В. Мороз, мол. наук. співроб., КНУТШ, Київ
galka21@meta.ua

СВОБОДА СУБ'ЄКТА І ЙОГО ІНТЕРПРЕТАЦІЯ В КОНТЕКСТІ ПРИНЦИПУ ДОПОВНЯЛЬНОСТІ

Критика класичного розуміння раціональності, зокрема і розуміння наукової раціональності, обумовила необхідність у пошуку нового розуміння суб'єкта, зокрема і суб'єкта наукового пізнання, оскільки раціональність нерозривно пов'язана з суб'єктом, через активність якого вона і реалізовується. Поняття суб'єкта є теоретичною конструкцією, яка описує людину як носія активності, в діяльності і через діяльність якої може, зокрема, реалізовуватись наукове пізнання.

Ефективною є стратегія розробки нової моделі суб'єкта пізнання в двох аспектах – когнітивно-інструментальному та доктринально-ідеологічному. Перший аспект пов'язаний зі специфікою постнекласичного типу наукової раціональності, у відповідності до якого необхідною та визначальною характеристикою пізнання складних, комплексних об'єктів є така характеристика суб'єкта наукового пізнання як свобода. Результат пізнання та адекватність відображення об'єкта пізнання, і навіть саме існування цього об'єкта, залежить від вибору суб'єктом способів та методів пізнання. Другий аспект виявляє нам моральний горизонт як принципово невід'ємний вимір існування будь якого суб'єкта (без цього існування суб'єкта – набирає загрозливих для оточуючого світу форм). Відповідно, свобода, постає констатуючою характеристикою морального горизонту існування суб'єкта і лише вона обумовлює можливість приписувати суб'єкту пізнання відповідальність за отримані ним результати.

Пізнання складних комплексних об'єктів вимагає від суб'єкта пізнання виходити за певні предметні рамки та здійснювати постійні переходи між ними, це і є прояв його свободи.

Свобода, як визначальна характеристика суб'єкта наукового пізнання узагальнює принцип доповняльності. Принцип доповняльності є загальнометодологічним принципом пізнання, котрий виявляється у процедурі доповнення елементами однієї пізнавальної системи іншою пізнавальною системою. Такий механізм пізнання є необхідним для пізнавальної діяльності в ситуації постнекласики та дозволяє отримувати адекватні знання про складні, комплексні об'єкти дійсності.

В постнекласичному процесі пізнання прояв принципу доповняльності має місце не лише між дисциплінарними галузями, а й між суб'єктами

наукового пізнання (тобто між конкретними людьми, науковцями). Розподіл та спеціалізація науки вимагає спільного здійснення процесу наукового пізнання, в якому одні фахівці можуть доповнювати інших. Така особливість структури реального наукового пізнання виражається у формі колективного суб'єкта пізнання, котрий є специфічною соціальною системою, метою функціонування якої є отримання наукових знань про дійсність.

Пізнання складних об'єктів у ситуації постнекласичного існування науки вимагає звертати особливу увагу на зв'язок між об'єктом дослідження, предметом дослідження та суб'єктом дослідження. Об'єкт дається суб'єкту через предмет, в якому об'єднуються певні властивості об'єкта, на які спрямована пізнавальна діяльність суб'єкта. Формування предмета відбувається на основі методологічних настанов, які конкретизуються у засобах, якими володіє суб'єкт для здійснення процесу пізнання. Для адекватного осягнення об'єкта та уникнення його викривлення, через виділення певного його фрагменту у формі предмета, необхідним є пошук відповідних об'єкту засобів пізнання. Таким чином, виявляється обумовленість форм діяльності суб'єкта пізнання кожним конкретним об'єктом.

Така ситуація вимагає від суб'єкта постійного коригування та зміни свого способу діяльності у відповідності до зв'язку з певним об'єктом. Зміна та корегування методів та засобів пізнання пояснюються тим, що їхня неадекватність об'єкту може привести до незворотніх змін і в кінцевому рахунку аж до руйнування самого об'єкта – а в сучасному пізнанні таким об'єктом може бути як середовище існування людини так і людство взагалі. А відповідальність, яка випливає із свободи як принципової та визначальної характеристики суб'єкта наукового пізнання, зобов'язує його застосовувати такі засоби та методи пізнання, які б не привели до катастрофічних наслідків. В цьому і виявляється вплив об'єкта пізнання на суб'єкт.

М. А. Нестерова, докторант, КНУТШ, Київ
maria@nesterova.com.ua

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ЭКСПЛИКАЦИИ КОГНИТИВНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ В СОЦИО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СФЕРЕ

Сложная социо-экономическая ситуация нашего времени актуализирует теоретические и практические исследования в когнитивной сфере с выводом на методологические основания практической деятельности людей как субъектов социальной реальности. Одной из самых актуальных задач, которые решают когнитивные науки, является изучение механизмов процесса принятия решений. Предполагается найти модели эффективного мышления и, соответственно, поведения: практика показывает, что, например, применение навыков системного мышления приводит к существенным улучшениям в качестве принятия решений [О'Коннор Дж., Макдермотт И. Искусство системного мышления: Необходимые знания о системах и творческом подходе к решению про-

блем. – М., 2006]. Когнитивные исследования последних лет ориентированы на понимание биологических основ принятия решений. Сравнительно недавно появилась новая междисциплинарная область нейробиологии – нейроэкономика [Glimcher P. W., Rustichini A. Neuroeconomics: the consilience of brain and decision // Science. – 2004. – № 306. – P. 447–452: <http://www.mendeley.com/catalog/neuroeconomics-consilience-brain-decision-1>]. Нейроэкономика стала одним из первых удачных примеров синтеза экономических, психологии и нейробиологии. Результаты нейроэкономических исследований демонстрируют, что принятие решений обусловлено работой относительно независимых нейрональных систем мозга, отобранных посредством естественного отбора. Взаимодействие "когнитивных" и "эмоциональных" нейрональных механизмов принятия решений определяет степень рациональности поведения человека. Возникшая на стыке наук, нейроэкономика в широком смысле является нейробиологией принятия решений (decision neuroscience) [Ключарев В. А., Шмидс А., Шестакова А. Н. Нейроэкономика: нейробиология принятия решений // Экспериментальная психология. – 2011. – № 2. – С. 14–35]. Одним из самых популярных направлений когнитивных исследований в социо-экономической сфере является изучение когнитивных искажений, особенно в области принятия решений. Под когнитивными искажениями понимают систематические ошибки в мышлении или шаблонные отклонения в суждениях, которые происходят в определённых ситуациях. Большая часть когнитивных искажений являются ментальным отражением эволюционных механизмов, нередко выполняя адаптивную функцию. Можно предположить, что некоторые из них являются неуместно использованные адаптационными навыками, а другие можно считать следствием отсутствия соответствующих навыков мышления. Один из мощных адаптационных механизмов – групповое поведение. В социоэкономической области оно проявляется как стадное поведение – подражание в принятии решений некоторому лидеру/лидерам, причем оно имеет иррациональный характер, так как могут приниматься решения явно противоречащие прямой выгоде и/или собственным интенциям субъектов [Турлакова С. С. Теоретический анализ стадного поведения в экономике // Научный вестник ДГМА. – 2010. – № 1 (6Е). – С. 400–405]. Понимание механизмов такого иррационального поведения является основной задачей когнитивных наук в области, так называемой поведенческой экономики [Ариэли Д. Поведенческая экономика. Почему люди ведут себя иррационально и как заработать на этом / пер. с англ. П. Миронова. – М., 2013].

Современные когнитивные исследования, особенно те, которые были инициированы практическими социо-экономическими запросами, достаточно многочисленны и результативны. Одной из основных проблем подобных массивов информации является их разрозненность, поверхностность и излишняя практичность выводов, а также отсутствие общей философско-методологической базы. Что, неминуемо приводит к сложности методологической экспликации достижений когнитивных

наук. Кроме того, по-прежнему актуальным является вопрос эффективности методологических подходов в проведении самих исследований. Отметим, что в качестве методологических подходов к решению проблем в социо-экономической сфере достаточно успешно зарекомендовали себя синергетический и системный подходы. Системная методология как целостный язык интерактивного моделирования успешно применяется в управлении сложными социо-экономическими системами [Гараедаги Дж. Системное мышление: Как управлять хаосом и сложными процессами: Платформа для моделирования архитектуры бизнеса / [пер. с англ. Е. И. Недбальская ; науч. ред. Е. В. Кузнецова]. – Минск, 2007]. Отметим, что классический системный подход достаточно успешно зарекомендовал себя в решении многих важных проблем, но нелинейные эффекты, особенно в ситуации неконтролируемых рисков и тотальной неопределенности, не поддаются его вчерашним инструментам. Установка на решение социальных проблем актуализирует когнитивные исследования в области принятия решений в условиях неопределенности и, соответственно, поведенческой реакции социальных субъектов. Механизмы массового изменения социального поведения достаточно успешно объясняются данными когнитивных исследований индивидуального и группового поведения: например, принцип "разбитых окон", когда устраняются визуальные следы антисоциального поведения, чтобы не вызывать его массового повторения [Эрлс М. Стадо. Как изменить массовое поведение, используя энергию подлинной человеческой природы. – М., 2008]. Кроме того, процессы возникновения социальных эпидемий [Гладуэлл М. Переломный момент: Как незначительные изменения приводят к глобальным переменам. – М., 2012] можно успешно дополнить наработками синергетической методологии, в частности теории самоорганизации сложных систем [Хиценко В. Е. Самоорганизация: Элементы теории и социальные приложения. – Изд. 2-е. – М., 2012]. Можно отметить, что методологические экспликации современных когнитивных исследований могут быть успешно применимы в социальной и экономической сферах деятельности людей.

Н. В. Ніколаєнко, канд. філос. наук, викл., НТУУ "КПІ", *Kuiv*
natalia.nikolayenko@gmail.com

ПРОБЛЕМИ ПОСТЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА

Сучасна практика застосування новітніх біотехнологічних практик дозволяє людині наділяти себе надлюдськими здібностями, змінювати і перетворювати спадкову інформацію, модифікувати людський геном. Новітні біотехнології виявляють себе як втілення намірів людини на свій розсуд змінювати фундаментальні основи живого. Осмислення такої ситуації в сучасній літературі відбувається як пошук відповідей на питання про те, яким стає світ через нашу присутність у ньому?

Наприклад, наразі вважається можливим використання нейроімплантів, які дозволять людям безпосередньо підключати до свого мозку

різні пристрої – додаткову пам'ять, засоби, що дозволяють бачити інші області спектра тощо. Так, Ф. Фукуяма наголошує на тому, що "те, що ми сьогодні переживаємо, – це не просто технологічна революція в розшифруванні ДНК і в здатності маніпулюванні її структурою, але революція в біології, що лежить в основі такої здатності. Подібна наукова революція приводить до відкриттів і проривів у багатьох суміжних областях, не лише в молекулярній біології, а й в когнітивній неврології, популяційній генетиці, еволюційній біології й нейрофармакології. І науковий наступ у всіх цих областях має потенційні політичні наслідки, тому що він розширює наші знання про мозок, як джерело людської поведінки, а, отже – і можливості управляти ним" [Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее. Последствия биотехнологической революции. – М., 2004. – С. 16]. На сучасному етапі генетичної модифікації живих істот (включаючи й людину) генетична модифікація здійснюється не сама по собі, а під людським контролем. Перепрограмувавши людську молекулу ДНК, людина змінює власну біологічну природу. В результаті антропосоціогенез стає процесом, регульованим творцем усе більш могутніх технологій. Крім того, стратегія трансформації людської ДНК новими групами генів може перетворити її в ДНК якоїсь нової живої істоти. "Сьогодні ми стоїмо перед етичним вибором, що стосується таємниці генетичної інформації, правильного використання медичних препаратів, досліджень на людських ембріонах і клонуванні людини. Однак незабаром нам доведеться мати справу з питаннями про селекцію ембріонів і про ступінь, до якого всі медичні технології можна використовувати для вдосконалення людини, а не тільки для чисто лікувальних цілей" [Там же. – С. 17]. Тому не дивно, чому дискурс про наслідки використання таких практик стає одним із самих впливових дискурсів нашого часу.

Такі біотехнологічні практики як молекулярна нанотехнологія, генна інженерія, штучний інтелект, терапія проти старіння та комп'ютери, які імплантуються в тіло людини – конструюють нову реальність та сприяють перетворенню нині існуючих людей у постлюдей. Отже, постлюдський час – це час використання та впровадження у повсякденне життя усе більш могутніх наномедичних, молекулярно-біологічних, геномних технологій.

Тобто, мова йде про те, що змішуючи гени людини з іншими видами, врешті решт новітні біотехнологічні практики призведуть до втрати нашої людської сутності, відчуття того, що є взагалі людина. Головне стосується цілком можливого перетворення людини в штучну систему, головні параметри якої можливо завчасно задавати на основі новітніх біотехнологічних практик. Оскільки раніше "матеріалом" для штучної переробки було зовнішнє середовище, а зараз таким стає сама людина. Подальша практика створення усе більш вдосконалених нейроімплантів і технологій генетичного модифікування людської ДНК згодом зітре грань між людиною й біологічною машиною. В мабутньому люди, наділені надлюдськими властивостями, будуть функціонувати в інтеграції з найскладнішими біологічними машинами.

Зрозуміло, що сьогоднішній рівень розвитку генної трансформації людства досить далекий від досконалості. Проте, питання, що стосу-

ються правомірності використання генно-інженерних практик для зміни генетичної природи людини, співвідношення використання нових діагностичних методів та гарантування права недоторканності особистого життя, домінування фінансових можливостей як головних регулятивів використання можливостей новітніх біотехнологій потребують серйозно-го та глибокого осмислення вже сьогодні.

І. В. Омельчук, здобувач, ЧНУ ім. Ю. Федьковича, Чернівці
i.omelchuk@i.ua

ПОТЕНЦІАЛ ПЛЮРАЛІЗМУ У КОНТЕКСТІ СУМІРНИХ ПРИНЦИПІВ

Метою нашої розвідки є спроба актуалізувати певні проблеми, аніж, остаточно відповісти на них. Передумовою тому – гносеологічна невідзначеність сучасного наукового дискурсу, репрезентованого збільшенням різноманітності досліджуваних подій, явищ та процесів, а водночас і багатозначність їх оцінки. Функціонування різних принципів, підходів, методів, критеріїв у структурі пізнавальної діяльності переконливо засвідчують факт існування плюралізму у сучасній теорії пізнання. Плюралізм в гносеології – це аргументація "множинності рівноправних, незалежних одне від одного форм і джерел знання, що функціонують за своїми власними законами (наука, художня творчість, релігія, магія, міф, містика і т. д.) і втілюються у взаємовиключних ("несумірних") картинах світу" [Ильин В. В., Кураев В. К. Плюрализм // Энциклопедия эпистемологии и философии науки. – М., 2009. – С. 701]. Множинність у науковому пізнанні – це, з одного боку, постулювання розмаїття засад, форм, принципів, теорій, методів, а з іншого – це різні концептуалізації такої множинності, яка розкривається у відмінних доктринах різних філософських та наукових шкіл, течій, напрямів. Спроба класифікувати, хоча б побіжно, концептуалізації принципу множинності призводить до виокремлення наступних імовірних варіантів: еклектизм, релятивізм та, власне, плюралізм. Спробуємо визначити прикметні особливості цих принципів та вгледіти евристичні потенції, які спроможні засвідчити принцип плюралізму у значенні самодостатньої, фундаментальної настанови постнекласичної методології.

Незважаючи на те, що сьогодні інтерес до дослідження проблем плюралізму зростає, мусимо визнати, що у вітчизняному філософському дискурсі наразі недостатньо обґрунтовано як історико-філософську й історико-наукову сторони проблеми, так і передусім актуальність осмислення потенцій принципу плюралізму в філософсько-методологічному дискурсі. Відчувається потреба в осмисленні потенцій еклектизму, релятивізму та їхньому порівняльному аналізі з принципом плюралізму.

Щодо еклектизму, то, як зазначає Л. Столович, "негативне ставлення до плюралізму найчастіше обумовлено тим, що його нерідко ототожнюють з еклектикою. Не без підстави було помічено, що плюралізм хороший, але не в одній голові <...> Еклектика – зовні механічне змішання

різнорідних принципів – не є, звичайно, гідністю мислення ні в філософії, ні в мистецтві (еклектика стилів)" [*Столович Л. Н. О "системном плюрализме" в философии // Библиотека учебной и научной литературы: http://siblibio.com/biblio/archive/stolovich_oj*]. Кант еклектиками називав таких мислителів, які не зараховували себе ні до якої школи, проте шукали і визнавали істину там, де її знаходили [*Кант И. Логика. Пособие к лекциям. 1800 // Кант И. Трактаты и письма. – М., 1980. – С. 339*]. Гегель, визначав еклектизм як щось негативне, принцип яким користуються недосвідчені, немислячі люди, які без послідовності запозичують з одного філософського вчення які-небудь одні положення, а з іншого вчення – інші [*Гегель Г. В. Ф. Лекции по истории философии. – СПб., 1994. – Кн. 3. – С. 106*]. Отож, еклектизм – це суто механічне поєднання різних ідей, що свідомо чи несвідомо задовольняється поверхневим, неґрунтовним, формальним оглядом проблеми. Тоді як, говорить Л. Столович, плюралізм "може бути не тільки зовнішнім і механічним" [*Столович Л. Н. О "системном плюрализме" в философии*]. Плюралізм спроможний охопити розуміння загальної глибинної сутності концепцій, що поєднуються, розкриваючи їх як різні сторони єдиного цілого, які описують різні рівні буття чи свідомості.

Релятивізм – це принцип, який декларує думку, що серед множини різних концепцій немає привілейованої, виокремленої: "Як концепція релятивізм бере до уваги відносність, мінливість суджень, норм, правил і критеріїв, залежність їх істинності, правильності від просторово-часових, культурно-історичних, соціальних, психологічних та ціннісних факторів" [*Касавин И. Т., Микешина Л. А. Релятивизм // Энциклопедия эпистемологии и философии науки. – М., 2009. – С. 824*]. Цей принцип ліквідовує діалектичне співвідношення відносного і абсолютного. Центральними положеннями релятивізму є абсолютизація відносності людського пізнання, заперечення об'єктивної істинності, повна суб'єктивізація пізнавальних програм і т. д. В релятивізмі переважають руйнівні тенденції, негативістське спрямування. Він, пов'язаний з відмовою від об'єктивної істини, веде до руйнування знання, тоді як сучасні когнітивні дослідження обґрунтовують той факт, що принцип методологічного плюралізму не обов'язково заперечує існування об'єктивної істини (Л. Столович).

Історично склалося уявлення про минущість, ситуативність плюралістичних уявлень, які всього-на-всього є тимчасовим недоліком пізнавальних можливостей людини: "З ґносеологічної точки зору плюралізм – це окремий випадок еклектики. Плюралізм – така сама ознака неблагополуччя теорії, як і парадокс, які виникають в ній. Його починають сповідувати, тільки коли, незважаючи на всі зусилля, не вдається послідовно провести моністичну інтерпретацію досліджуваних явищ" [*Левин Т. Д. Плюрализм // Новая философская энциклопедия : в 4 т. / под ред. В. С. Стёпина. – М., 2001*]. У даному міркуванні в основному виражається екстеріорний характер принципу плюралізму, при тому, що зміст цього принципу редукується до критеріїв релятивності знання. Іншим прикладом поглинання релятивізмом принципу плюралізму може слугувати

наступне міркування: "Плюралізм все примирює, все виправдовує, абсолютизує формули "кожен по-своєму правий" або "кожному своє". Він фактично стирає грань між знанням і оманю, істиною і хибю, добром і злом, цінним і нецінним" [Балашов Л. Плюралізм. Ошибка представления одного как многого: <http://www.proza.ru/2012/12/08/524>]. З вище сказаного помітно, що автор тези декларує думку, у якій плюралізм ототожнюється з релятивізмом.

Видається цілком прикметним поглянути на багатоманітний світ з плюралістичних позицій, які не обов'язково проявляються лише у поглядах еклектика чи релятивіста. Як релятивізм, так і еклектизм – це лише окремі випадки плюралістичної теорії, які не вичерпують її змісту. Ба більше, у власній перспективі еклектизм та релятивізм постають моністичними спробами охопити процес пізнання. Це спрямування, в руслі яких можливий хід розбудови плюралізму, але якими він не обмежується.

Очевидно, що як і будь-яке явище має декілька смислів, так і плюралізм можна тлумачити по-різному. Якщо задовольнятися простим різноманіттям думок, то, дійсно, плюралізм зводиться до релятивізму. Однак така інтерпретація плюралізму не єдино можлива. Ми також переконані, що існує об'єктивна істина і об'єктивні цінності, але вони, як і світ, багатогранні й багатосторонні, а тому й шляхи, що ведуть до них, також спрямовані з різних напрямів. Відтак, потрібна методологія, що могла б задовольнити наявні інтенції, але це питання вже подальших досліджень.

Р. В. Онуфрійчук, асп., ЧНУ ім. Ю. Федьковича, Чернівці
romanonuf@rambler.ru

РОЗУМІННЯ ФІЗИЧНОЇ РЕАЛЬНОСТІ В КОНТЕКСТІ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ КВАНТОВОЇ МЕХАНІКИ

Квантова фізика заслуговує особливої уваги в методологічному відношенні зважаючи хоча б на спробу концептуально по-новому розв'язати деякі методологічні проблеми, пов'язані з розумінням фізичної реальності. Відомо, що в сучасних розвідках із фундаментальної фізики існує декілька варіантів інтерпретацій квантової теорії. З приводу цих інтерпретацій ведуться дискусії, але, як зауважує Є. Мамчур, "Я жодного разу не чула, щоб хтось із вчених заявив, що ці дискусії непотрібні, оскільки всі інтерпретації мають право на існування, пафос дискусії полягає в тому, що вчені намагаються з'ясувати, яка із них відповідає реальному стану речей у макросвіті [Мамчур Е. А. О релятивності, релятивизме и истине // Эпистемология и философия науки. – 2004. – № 1. – С. 80]. Ми ж звернемо увагу на два варіанти такої інтерпретації: теорію прихованих параметрів де Бройля і Бома та інтерпретацію Еверта й Уйлера.

Теорія прихованих параметрів передбачає, що квантові об'єкти і їх властивості існують як елементи реальності, в тому числі і тоді, коли вони недоступні для спостереження. Індетермінізм як об'єктивна випадковість відсутній для мікрооб'єктів, подібно до того, як це відбувається з

об'єктами класичної фізики. Імовірність у квантовій фізиці обумовлена нашим незнанням. Це незнання виникає у спостерігача в зв'язку з наявністю прихованих параметрів фізичної системи, які йому недоступні. Знання цих параметрів дозволило б спостерігачу позбутися імовірності та отримати дані про передбачувану поведінку квантових об'єктів, як це можливо для класичних об'єктів [Гриб А. А. Концепции современного естествознания. – М., 2003. – С. 159].

Суть цієї ідеї полягає в тому, що шляхом введення "прихованих параметрів", що враховують розходження між вихідними станами системи, що характеризуються однією й тією ж хвильовою функцією, можна точно визначити поведінку індивідуальної системи в кожному окремому вимірюванні.

Іншим варіантом квантової фізики є інтерпретація, запропонована американським теоретиком Х. Евертом, а дещо пізніше підтримана Дж. Уілером та Б. де Віттом. Її претензія підтримується тим, що вона користується певною популярністю серед теоретиків, які займаються квантовою космологією, а також серед тих, хто займається квантовими розрахунками та квантовими комп'ютерами. Хвильова функція в цій інтерпретації описує не об'єктивно існуючі потенціальні можливості, а багато реально існуючих "світів – Всесвітів", в яких реалізуються різні можливості [Там же. – С. 162]. З цієї точки погляду існує не один Всесвіт із визначеною реальністю, а багато різних Всесвітів, кожен із яких може бути описаний за допомогою певного "проекту" реальності. Щоразу при вимірюванні, коли квантова механіка передбачає, що результат буде із деякою імовірністю той чи той, відбувається розщеплення Всесвіту на багато екземплярів так, що в одному всесвіті реалізується один результат, а в другому – інший. Розщеплення зазнає також і спостерігач, але він не в змозі відчувати себе у вигляді багатьох копій, і тому він ототожнює себе з однією із них, а інші вважає неіснуючими. З часом ідея розщеплення була замінена на ідею споконвічного існування багатьох світів.

Прикладом фізичної картини реальності, побудованої згідно з вимогами цього варіанту, може служити модель, запропонована К. Станюковичем, згідно з якою "Метагалактика є лише структурної часткою в багатомірній ієрархії "часток" нескінченного Всесвіту. В інших системах, подібних до нашої Метагалактики, можуть бути інші запаси енергії, швидкість світла, розміри частинок(за нашими масштабами). Ці системи можуть виникати в результаті взаємодії (зіткнення) "часток" або флуктуацій ще більш масштабних структурних утворень" [Алексеев И. С. Деятельностная концепция познания и реальности. Избранные труды по методологии и истории физики. – М., 1995. – С. 258].

Дані проекти реальності мають як своїх прихильників, так і опонентів. Справа в тому, що будь-яка модель реальності, запропонована фахівцем конкретної галузі науки, містить чимало методологічних та логічних суперечностей, і часто-густо критика виявляється обґрунтованою. Зокрема, Ф. Андерсон сказав про це так: "Фізика елементарних частинок володіє лише обмеженою можливістю пояснювати устрій світобудови. Реальність

має ієрархічну структуру, кожен рівень якої певною мірою незалежний від інших рівнів. На кожній стадії необхідні зовсім нові закони, концепції та узагальнення, що вимагають не меншого натхнення і творчості, ніж на попередніх. Психологія – це не прикладна біологія, так само як і біологія – це не прикладна хімія" [*Полищук Р. Ф. Современная физическая картина мира: http://www.chronos.msu.ru/RREPORTS/polischuk_kartina.pdf*].

Відомий фахівець з квантової теорії Д. Дойч відзначає, що на сьогоднішній день, завдяки новим відкриттям, вчені володіють кількома надзвичайно глибокими теоріями про структуру реальності: "Наші кращі теорії не лише більш правдиві, ніж здоровий глузд, в них набагато більше смислу, ніж в здоровому глузді. Ми повинні сприймати їх серйозно: не просто як практичну основу, що стосується певних галузей науки, а як пояснення світу" [*Дойч Д. Структура реальности. – Ижевск, 2001. – С. 7*].

Д. Дойч вважає, що найбільш передовий підхід у поясненні та розумінні фізичної реальності – це теорія суперструн, в якій елементарними частками матерії є подовжені об'єкти, "Струни", а не точкові частинки. Вчений звертає увагу на дві фундаментальні теорії: це загальна теорія відносності і квантова теорія поля. Ці дві теорії надають детальну пояснювальну і формальну систему поглядів, в якій виражаються всі інші теорії сучасної фізики, і містять основні фізичні принципи, яким підпорядковуються всі інші теорії: "Об'єднання загальної теорії відносності і квантової теорії – з метою отримання квантової теорії відносності – стало в останні десятиліття основним предметом пошуків фізиків-теоретиків і повинно було б стати частиною будь-якої теорії всього, як у вузькому, так і в широкому розумінні цього терміна" [Там же. – С. 29].

Згідно з Д. Дойчем, існують чотири основні нитки пояснення, за допомогою яких можна зрозуміти структуру реальності: квантова теорія, теорія еволюції, епістемологія, теорія обчислення: (про обчислювальні машини і про те, що вони можуть обчислити, а що не можуть). "Всі чотири "нитки" формують зв'язну пояснювальну структуру, яка має настільки обширні перспективи, охоплюючи значну частину нашого розуміння світу, що, на мій погляд, її вже можна справедливо назвати першою з цих Теорій Всього" [Там же. – С. 34].

Все сказане вище дає можливість зробити певні узагальнення. В сучасній науці активно ведуться дослідження щодо можливості побудови єдиної наукової картини світу. В центрі таких досліджень лежить проблема фізичної реальності, яку пропонується розглядати в контексті квантової фізики через структуру рівнів.

С. П. Оржеховський, ас., ПДАТУ, Кам'янець-Подільський
osp3000@gmail.com

ФЕНОМЕНОЛОГІЧНА СУТНІСТЬ СОЦІАЛЬНОГО КОНСТРУКТИВІЗМУ

Останні десятиліття в межах соціології відбувається бурхливий розвиток різноманітних досліджень, особливо це стосується мікросоціології, одним з найбільш популярних методологічних підходів в цій сфері є со-

ціальний конструктивізм. В цьому контексті потрібно визначити, що стосовно мікросоціології соціальний конструктивізм, який представлений в першу чергу символічним інтеракціонізмом та соціальною феноменологією, намагається розкрити як людина, а звідси і людське суспільство, конструюють свій соціальний світ. Виходячи з цієї концепції людина, це результат суспільних відносин, що наклались на біологічну складову і набули індивідуальної форми в особистій біографії людини, – або в їх термінології, актора. Звісно такий погляд на людину є досить поширеним у соціальному пізнанні та філософії і має свій сенс, проте він не враховує деякі особливості буття людини. Джорд Герберт Мід, засновник символічного інтеракціонізму, вважав, що людина в своєму соціальному бутті виявляється на двох рівнях: "І", яке позначає унікальність особистості та "Ме", яке позначає відношення людини до своєї соціальної ролі як відповідь на певні очікування оточуючих. Отже, в соціальному пізнанні, ми опиняємося між двома способами розуміти людину. Перший спосіб передбачає, що людина виявляє себе на двох рівнях: як певна унікальність, яка стоїть над своїми соціальними ролями і, з іншого боку, як певний рівень ототожнення людини зі своїми соціальними ролями. Звідси можемо спостерігати напругу між (умовно) істинним Я людини та Я у якості певної соціальної ролі. Другий спосіб ототожнює Я тільки з певною соціальною роллю. До першого способу розуміння людини тяжіє модерне розуміння людини, до другого – соціальна феноменологія. Оскільки у феноменології не існує поділу на явище та сутність, тому для соціальної феноменології людина в соціальному пізнанні виступає перш за все як результат всіх соціальних взаємодій і типізацій. На думку автора ця суперечність в соціальному пізнанні можна подолати виходячи із запропонованого Сартром розуміння людини як ніщо свого буття. Таким чином, людина виступає по відношенню до своєї соціальної ролі як певна надмірність, що завжди виходить за її межі і може протиставляти себе цій ролі. Тобто, можна зробити висновок, що ідея Міда стосовно цієї суперечності соціального буття людини, не була повністю врахована в межах соціального конструктивізму, а це в свою чергу призвело до звинувачень соціального конструктивізму в зведенні людини до її соціальної ролі.

Є. В. Паламарчук, асп.,
Центр Гуманітарної Освіти НАН України, Київ
Palamarchuk_88@mail.ru

ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТРАНСДИСЦИПЛІНАРНОСТІ

Досліджуючи проблемні грані трансдисциплінарності не можливо оминати її евристичного потенціалу. Оскільки трансдисциплінарність є методом, програмою, сферою наукового дослідження, то завжди перетинається із евристичними постулатами. Г. Буш виділяє 20 таких постулатів, хоч дослідник і працював у період "ідеологічного просвітництва" це не вплинуло на об'єктивність його роботи, більше того ці досліджен-

ня можна вважати базовими при осмисленні евристики, ми ж звернемося до таких, які проявляються в трансдисциплінарних дослідженнях. Методика трансдисциплінарності, як і "методологія теорії винахідництва евристична, вона відображає закономірності об'єктивного світу під кутом зору поведінки людини у процесі рішення нових технічних завдань із суспільною значущістю" [Буш Г. Я. Рождение изобретательских идей. – Рига, 1976]. Даючи дефініцію терміну методика, автор зазначає: "що це – сукупність методологічних рекомендацій усіх рівнів: філософської методології, загальнонаукових методів пізнання та творчості, конкретно-наукових методів технічної творчості, які застосовуються у творчому процесі" [Там же]. Така характеристика корелює із визначеннями трансдисциплінарності, які представлені, як вітчизняними так і зарубіжними дослідниками. Гадаємо, що трансдисциплінарність є методом який пронизує дисциплінарний поділ, руйнуючи базові основи дисципліни, при цьому виокремлює певну цінність, яка забезпечить подальшу роботу для дослідника поза межами конкретної дисципліни. Так, трансдисциплінарність є й способом розкриття актуальних можливостей наукової теорії та потенційних можливостей наукової проблеми в першу чергу її евристичного потенціалу як нового спонукаючого елементу до творення розв'язку.

"Традиційно логічні методи пошуку рішення винахідницьких задач володіють формально-логічними та не логічними властивостями, внаслідок чого ці методи евристичні" [Там же]. Даний постулат розкривається як необхідність у допоміжних, зокрема поза наукових, засобах дослідження того чи іншого феномена. Таку можливість надає трансдисциплінарний підхід, оскільки забезпечує поліваріантність методологічних прийомів при вирішенні складних проблем. У цьому контексті Г. Буш пропонує багатовимірні матриці, він зазначає наступне: "у процесі вирішення винахідницьких завдань досить часто доводиться комбінувати більше ніж двома характеристиками, елементами, ідеями, які розглядають взаємовідносини багатьох перемінних" [Там же]. На сьогодні мова йтиме швидше не про дві чи більше характеристик, елементів, ідей, а про десятки у процесі одного дослідження. Така насиченість у винахідницьких задачах сприяє проявленню евристичного потенціалу трансдисциплінарності.

Наступний постулат, який окреслює трансдисциплінарність наголошує що: "оригінальність рішення винахідницьких задач прямо пропорційна відстані між областями, звідкіля взято аналогії чи комбіновані дані" [Там же]. Тобто якщо аналогії беруться із десятків дисциплінарних, ідейних первнів то і результат буде вражаючим. Дійсно, адже якщо громада науковців працює у рамках навіть одного закладу то вона обмежена рамками цього закладу, його пріоритетами та світоглядною установкою. Натомість, якщо дослідження проводиться у глобальному зрізі, коли науковці перебуваючи у своєму соціокультурному середовищі розв'язують спільне завдання, вони можуть привнести кращі результати. Така специфіка є прикметною для трансдисциплінарності, що у свою чергу містить евристичний потенціал. Це спонукає до покращення результатів дослідження, адже "ефективність та оригінальність рішення винахідницьких завдань тим ви-

ща чим більше перетворюються, видозмінюються, спрощуються вихідні комбіновані об'єкти, ідеї елементи, процеси" [Там же].

Далі, приходимо таких висновків, що трансдисциплінарні дослідження, які досить ефективно застосовуються постнекласикою, несуть відчутний потенціал евристики. Адже саме у трансдисциплінарності розкриваються можливості для нових, творчих розробок методичних прийомів. Привноситься можливість поза наукового, інтуїтивного, не логічного знання, що продукує нові результати наукової та творчої діяльності.

А. П. Петухов, студ., КНУТШ, Київ
untunize@gmail.com

ПРАКСЕОЛОГІЧНА СКЛАДОВА В ПОЗИЦІЇ НАУКОВЦЯ ЯК ВІДПОВІДАЛЬНОГО СУБ'ЄКТА

Проекти, виниклі у межах програми натуралізації, бо навіть психологізації способу розгляду епістемології, хибують похідним від традиції контрарного протиставлення буденного та наукового типів пізнавальної діяльності ухилом до однієї з крайнощів, що полягають у: запереченні особистісних характеристик суб'єкта наукового пізнання як стосовного особливого способу пізнавальної діяльності або у визнанні науково-пізнавальних здатностей зазначеного неодмінно залежними від соціокультурного тла. Перший проект розглядає науковця як безособистісного та безпристрасного примножувача наукового знання, рафінованого від соціальних, ціннісних, культурних й решти властивих індивідові аспектів. Проект другий ставить науковця у позицію евристичного запродавця, обскурантиста й кон'юнктурника, тому статусом наукового здобуте знання наділяється лише після наступних зауваження та усунення якомога більшої кількості похідних з царини буденності викривлень. Відповідність знання критеріям науковості, згідно проекту першого, забезпечується самим статусом дослідника та спеціальним, позабуденним характером його практики; другого – можливістю корекції здобутого знання послідовниками, що, до того ж, забезпечує тяглість традиції та принципу нескінченності науково-пізнавального процесу. Залученість науковця до наукової спільноти, відповідно до першого проекту, є підставою для делегування йому соціумом особливих позабуденних повноважень; у випадкові другого – факт зазначеного делегування сприймається як такий, що ангажує науковця як агента буденності.

Визнаючи відмінність наукового знання від решти типів знання та їх належність відповідно царині спеціального та буденного, особливий статус наукового знання та неусувність впливів буденності на нього, неможливість людини до одночасного дотримання буденного та наукового стилів мислення, хоча зауважити на відсутність необхідності як радикального відмежування зазначених царин для обґрунтування науковості знання, так і визнання неусувної забарвленості наукового знання соціокультурним тлом науковця для можливості наступного перетворення знання на нау-

кове. Отже, відповідним щодо критеріїв науковості, знання робить особлива позиція науковця, властива йому як представникові двох царин здійснення діяльності, а саме – постійні "човникові рухи" із ситуації буденності до спеціальної царини здійснення наукового дослідження. Періодичне зміщення від буденного до наукового способів пізнання відповідає дійсному змістові процесу наукового пізнання, що відбувається через застосування особливого типу рефлексії суб'єктом зазначеного: науковець усвідомлює межі, що відділяють наукове пізнання від буденного, дістаючи, таким чином, змогу звернути увагу на один спосіб пізнання із точки зору іншого способу, що дозволяє перевірити знання на відповідність критеріям науковості безпосередньо в процесові пізнання.

Суперечність між зазначеними протилежними підходами до зауваження домінантними у науковому пізнанні факторами впливу похідних із царини буденності чи спеціальності найелегантніше розв'язується діалектичним чином: єдність та боротьба буденності та науки у рефлексії суб'єкта другої реалізується через формування міждисциплінарних досліджень. Міждисциплінарна проблема завжди усвідомлюється стосовно буденності; вирішення такої проблеми вимагає конвенційно здійснюваної трансформації наукового способу пізнання відповідно до спільного об'єктивного інваріанту, яким служить конкретна суспільно нагальна проблема, піддавана вирішенню виключно засобами науки.

А. І. Пупич, доц., КНУТШ, Київ

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ І ПРОБЛЕМАТИКА СПЕЦКУРСУ: "ФІЛОСОФІЯ СОЦІАЛЬНОЇ НАУКИ І ТЕХНІКИ"

Основні переваги університетської освіти полягають у тому, що вона передбачає прилучення студентів до дослідницької роботи. Спроба створення спецкурсу з винесеною у заголовок тематикою переслідує саме цю мету. Навчальна дисципліна "Філософія науки і техніки", яка об'єднала курс "Філософії науки" і "Філософії техніки" сьогодні читається в багатьох вишах. Є спроби виокремити певну частину курсу "Філософія науки", розглянувши окремо філософські проблеми соціальних наук [Див., наприкл.: Философия социальных и гуманитарных наук. – М., 2008]. Втім, в Україні це ще рідкість і відповідні проблеми розглядаються як правило в курсі "Соціальної філософії", як його складова.

Проблема розмежування "Соціальної філософії" та "Філософії соціальної науки" вже була нами поставлена [Див.: Пупич А. І. "Філософія соціальної науки" та "Соціальна філософія" (деякі історичні аспекти розрізнення) // Дні науки філософського факультету – 2007 : матеріали доповідей та виступів. – К., 2007. – Ч. V. – С. 98]. Втім, певне вирішення цієї проблеми може бути здійснене лише в межах реалізації тих чи інших навчальних планів, що, своєю чергою, потребує розробки відповідної проблематики, проведення досліджень за певними напрямками з залученням до цих досліджень студентів, особливо тих, хто навчається

за магістерськими програмами та аспірантів. Один з таких напрямків це власне "Філософія соціальної науки" та проблеми філософського осмислення соціальної техніки та соціальних технологій, об'єднані у курсі "Філософія соціальної науки і техніки".

Зокрема, філософія соціальної науки передбачає дослідження та розробку цілого ряду специфічних проблем: виникнення соціальної науки, як, з одного боку, специфічної галузі наукового знання, а з іншого – такої складової науки, яка має всі її ознаки. Приміром: орієнтується на певний ідеал; вирішує проблему демаркації між наукою (соціальною) і не наукою (зокрема, соціальною філософією); виявляє специфіку саме соціальної науки на відміну від наук природничих, математичних чи гуманітарних, тобто, вирішує проблему визначення місця соціальних наук в різних класифікаціях наук і т. д.

Особливе місце філософія соціальної науки повинна приділити осмисленню структури соціальної науки, співвідношенню теоретичної та емпіричної її складової та взагалі специфіці методологічного апарату соціальних наук у його зіставленні з методологією науки взагалі і, скажімо, природничих чи гуманітарних наук. Оскільки саме розмежування між гуманітарною і соціальною сферою може бути поставлене під сумнів, розробки у цьому напрямку є передусім актуальними.

У зазначеному контексті найбільшої уваги заслуговує проблема соціального теоретизування – соціальної теорії, у вирішенні якої необхідно поєднати зусилля соціальної філософії, теоретичної соціології та філософії соціальної науки, маючи на увазі тут вже досить тривалий час безсумнівні ознаки кризи. Соціальна теорія не може ігнорувати морально-політичні аспекти суспільних процесів і в той же час не може збігатися з моральною чи політичною доктриною [Див., наприкл., *Пупич А. І.* Соціальна наукова теорія й моральна та політична доктрини (філософсько-методологічні проблеми розрізнення) // *Дні науки філософського факультету – 2010* : матеріали доповідей та виступів. – К., 2010. – Ч. IV. – С. 91]. Тому особливо актуальною є задача аналізу існуючих в історії соціальної науки та філософії та сучасних філософських й методологічних засад розробки соціальних теорій. Той обсяг літератури, яка виходить у світі з проблематики, про яку йдеться, свідчить про безперечну її актуальність. Тут єдність названих вище сфер дослідження має особливе значення.

Окрім зазначеного, дуже важливою залишається проблема розмежування самих соціальних наук, наприклад, соціології й економічної чи політичної науки. В умовах поглибленої диференціації наукового знання, з одного боку, та його інтеграції – з іншого, проблема спеціалізації стає все більш гострою. Бурхливий розвиток соціальних наук і у нас, й в інших країнах, особливо після зняття штучних бар'єрів ідеологічного протистояння, не зважаючи на ще існуючі певні несприятливі умови, вимагає інтенсифікації наукових досліджень в зазначених напрямках і філософія соціальної науки може сприяти цьому розвитку особливо за умови залучення до цих досліджень молодих сил.

Певний поштовх до більш інтенсивних досліджень в галузі філософії та методології соціальної науки може дати розробка проблематики, яка

є ще мало розробленою – це проблеми філософії соціальної техніки і технології [Див.: *Пипич А. І.* "Соціальна техніка" і технологія в контексті "теорії соціального опосереднення" (термінологічний аспект постановки проблеми) // *Дні науки філософського факультету – 2006* : Матеріали доповідей та виступів. – К., 2006. – Ч. V. – С. 53]. Ця проблематика, що виникає в межах дослідження власне філософії техніки, також має свою специфіку. Саме поняття "соціальної техніки" викликає певну настороженість. Втім, сьогодні є всі підстави його застосовувати поряд з поняттям "соціальна технологія" [Див.: *Пипич А.* Великі та малі соціальні машини. Поняттєвий статус словосполучень "соціальна техніка" і "соціальна машина" в контексті зіставлення "фізики" і метафізики соціального" // *Філософська думка.* – 2012. – № 6. – С. 49]. Притому зв'язок між соціальною наукою і соціальною технікою є не менш глибоким, ніж між наукою і технікою взагалі. Виявити, зокрема і цей зв'язок покликані дослідження в межах філософії соціальної науки і техніки.

Філософія соціальної техніки і технології не поступається актуальності проблемам філософії соціальної науки, особливо за умов все більш широкого застосування соціальних технологій в управлінні соціальними процесами. В цих умовах державний і бізнесовий менеджмент повинен був би бути осмислений не тільки і не стільки як сфера наукових досліджень (аспект безумовно важливий) але й з технічного, технологічного боку – як предмет розгляду філософії техніки.

Втім, мабуть ще більш актуальним і перспективним тут є проблема техніки вимірювань, яка поєднає проблематику філософії соціальної техніки і філософії соціальної науки, оскільки саме ця техніка дозволяє зробити ту чи іншу науку сучасною за рахунок побудови її емпіричної бази.

Зазначені проблеми не можуть, зрозуміло, бути навіть наближенням до вичерпного переліку можливих проблем зазначеного курсу, втім, потребуючи подальшої розробки, вони складають непогану основу спільної роботи викладача, студента чи аспіранта в дуже перспективному напрямку.

М. В. Поздняков, асп., КНУТШ, Київ
spacepinball@yandex.ru

СИНЕРГЕТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ЕТНОСУБ'ЄКТНОСТІ

Наявні протиріччя, з одного боку, між наявним надлишком досліджень синергетичного спрямування, багаточисельних праць з проблематики етносу та етнічності природничого та гуманітарного спрямування, та дефіцитом синтетичних соціально-філософських моделей, відображають наявність серйозних теоретичних проблем в етнології. Одним із шляхів вирішення таких протиріч може стати інтегроване застосування поняттєво-категорійного апарату синергетики щодо інтерпретації етносу як соціального суб'єкта, до шерегу етнокультурних та етноментальних феноменів, які є супутніми етносуб'єктності. Побудова інтерпретаційної моделі етносу через призму понять та категорій синергетики

є кроком в побудові соціально-філософської концепції етнічної суб'єктності (ідентичності) в умовах транзитного, нелінійного суспільства, суспільства ризиків, суспільства, що переживає глобалізацію.

Синергетика розглядає ієрархії нестабільностей різних порядків і їх послідовності. У цьому контексті синергетика за допомогою таких понять, як нестійкість, параметри порядку і принцип підпорядкованості, дозволяє охопити широкий клас етносоціальних спільнот разом зі сценаріями їх еволюції від хаосу до порядку і навпаки [Аршинов В. И., Буданов В. Г. Синергетика: эволюционный аспект // Самоорганизация и наука: опыт философского осмысления : монография. – М., 1994. – С. 229–243].

Одним з ключових понять синергетики є поняття атрактору. Під ним розуміють відносно стійкий стан системи, який немовби "притягує" до себе безліч "траєкторій" системи, що визначаються різними початковими умовами [Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомыры. – СПб., 2002. – С. 364]. Атрактори етносуб'єктності можна визначити як організуючу і центруючу метасистему, яка може мати той чи інший рівень чіткості/дифузності, що визначає антиентропійний/ентропійний вектор руху етнічності в історичному процесі. Отже, атрактор, виступаючи лінеаризуючою складовою етногенезу, може виступати чинником збоїв еволюції етносу за умов його невизначеності на рівні етнічної ідентичності. Засадничою характеристикою атрактору виступає резонансна резистентність.

Резонансна резистентність етноаттрактору є комплексною характеристикою, що визначає стійкість етносу по відношенню до стохастичних коливань інформаційного середовища, як природного, так і соціального. Вона з високою імовірністю визначає виникнення нових точок біфуркації і за умов її підвищення етнос частіше виявляє суб'єктно-антиентропійні складові ідентичності, ніж діє під впливом випадкових інформаційних полів, що стохастизуюче впливають на етногенез.

При наявній синергійній взаємодії етносів виникає етносоціальний кластер, в той час як за послабленості або відсутності такої взаємодії – етносоціальний агрегат.

Етносоціальна спільнота може дозволити собі деяку кількість відхилень (флуктуацій) від атрактора з тим, щоб підвищити його адаптивність, але атрактор залишається відносно незмінним. Це означає, що атрактор етносоціальної спільноти містить незмінне атрактивне ядро і змінювану атрактивну периферію, при цьому ядро може теоретично створюватись титульним етносом, а атрактивна периферія – периферійними етнічностями (етносоціальними меншинами), які створюють варіативні коди при відносній інваріантності атрактору як метапрограми власного функціонування та розвитку етносоціального кластеру. Співвідношення між титульним етносом та етнічними меншинами може задавати різну спрямованість етногенезу при різній мірі дисипації етнічних ідентичностей. При цьому атрактор утворює певну єдність із польовими формоутвореннями етнічності, які створюють ефекти ситуаційної пасіонаризації в історії.

Ентропія етносу виникає як результат розузгодженості засадничих ланок в ланцюжку "атрактор-соціально-історична місія-ідентичність-

ідеологія-політика". Розвиток самої ідеї пов'язаний із встановленням зв'язків в системі нормативно-ціннісної регуляції функціонування етносу, що забезпечує синергійність між соціальними практиками та нормативно-ціннісним базисом етносоціальної спільноти.

У відкритих нелінійних середовищах, які є найтипівішими для етносів із дифузними атракторами, мала випадкова дія (флуктуація), може привести до значних ентропійних наслідків, пояснювальною моделлю чого слугує ситуаціонізм. Малі флуктуації можуть посилюватись за рахунок послаблення матриць "ідеологічної імунізації" титульного етносу, і система еволюціонуватиме в напрямку "спонтанної організації" периферійних і маргінальних етнічних спільнот, тобто, незначні флуктуації за умови послаблення механізмів ідеологічної імунізації титульного етносу може слугувати початком еволюції у принципово новому напрямку, що різко змінює вектор етногенезу. При набутті лінійності етногенезу і потрапляння в конус атрактора спрацьовують основні положення конструктивістського підходу до розуміння етнічності, себто, починають діяти етнічні еліти, які здійснюють етноконструюючу діяльність через узгодження засадничих макросистем ціннісно-нормативної регуляції (релігії, ідеології, політики, права).

При наявній синергійній взаємодії етносів в поліетнічній спільноті виникає етносоціальний кластер, в той час як за послабленості або відсутності такої взаємодії – етносоціальний агрегат. З іншого боку, при наявній моноетнічності спільноти (як напр., в Японії) атрактор є більш стабільним, а тому в етногенезі практично не виникає точок біфуркації.

Таким чином, застосування синергетичних моделей до вирішення протиріч в предметному полі етнології свідчить про високий евристичний потенціал синергетики, який дозволяє побачити проблеми, наявні в теоретично-методологічних пошуках природи етносу та супутніх етносоціальних феноменів в якісно новому вимірі. Зняття протиріч між об'єктивістськими та суб'єктивістськими концепціями етнічності реалізується за умови інтеграції синергетичних закономірностей. Самоорганізація етносу відбувається шляхом впливу певних культурних установок на конкретних людей – як елементів середовища, що призводить до визначення властивостей цих елементів середовища, створення можливих параметрів порядку, наслідком чого є переосмислення суб'єктивної природи етносу, яка в ситуації самоорганізації виступає керуючим параметром об'єктивно здійснюваного процесу, який може не усвідомлюватись його учасниками – погляди, уявлення, переконання яких є суб'єктивними.

Л. О. Рідченко, асп., СумДПУ ім. А. С. Макаренка, Суми
Luda_ri@i.ua

ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ СМISЛУ ПОНЯТТЯ ВІРТУАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

В XX столітті термін "віртуальний" достатньо розширений в різних професійних сферах. Стрімке використання поняття "віртуальний" винятково обумовлюється розвитком технологій віртуальної реальності, за

допомогою яких людина може одержати відчуття псевдореальності штучно створеного середовища.

Якщо говорити про пізнання, то наш час характеризується проникненням терміну віртуальна реальність у різні технічні, гуманітарні та природничі науки. Причому в кожній області знань термін "віртуальність" інтерпретується по-різному. У фізиці – це особливий стан мікрооб'єктів. Через поняття віртуальності в фізику проникає уявлення про неметричну форму об'єктивного існування, тобто бачення себе через інше та розчинення себе в іншому, де віртуальність визначається як спосіб існування ідеального. У психології віртуальність – особливий стан суб'єктивного. Особиста чи суб'єктивна історія завжди віртуальна. Наприклад, ми часто в думках прокручуємо різні епізоди нашого життя, хочемо повернутись в минуле і щось змінити, при цьому домислюємо, прокручуємо в уяві різні траєкторії, але реальність невіддасна уяві. У комп'ютерних технологіях віртуальністю є особливий режим роботи комп'ютера.

Віртуальна реальність має різну інтерпретацію в залежності від галузі застосування чи то фізики, чи психології, чи техніки і т. д. У кожній області знань це поняття досліджували різні вчені. Зокрема, можна виділити, що в фізиці – це В. А. Кайдалов, у психології – Н. А. Носов, у техніці – С. П. Капіца, Ю. С. Желтов, у комп'ютерних науках – О. Н. Астафьева, П. Борсук, у музиці – Т. В. Смірнова. Питання віртуалістики як комплексного підходу до вивчення людини досліджував І. Т. Фролов.

Найчастіше в сучасній літературі в межах віртуальної проблематики виділяють такі сучасні теоретичні підходи як:

- *хвильовий*. Відомий американський соціолог і культуролог Елвін Тоффлер започаткував даний підхід. На його думку розвиток суспільства відбувається хвильоподібно.;
- *диференціальний*. Впровадив у науковий обіг Ж. Дельоз. На його думку віртуальне – це властивість ідеї. В межах даного підходу реальність віртуального – це реальність імплікаційного, скритого змісту об'єкта. Реальність віртуального та віртуальна реальність – це різні поняття. Так як віртуальна реальність – це деяка межа актуалізації смислу.;
- *поліонтичний*. М. А. Носов став родоначальником даного підходу, який передбачає множини реальностей. Віртуальна реальність має ряд властивостей: погодженість, актуальність, автономність, інтерактивність.;
- *суб'єктний*. Розробив І. Г. Корсунцев. Суть суб'єктивного (віртуального) розвитку полягає в створенні із інформаційного шуму, у хаосі смислової впорядкованості, виникнення образів, понять, знаків та знакових систем, знань, які є ресурсами суб'єкта.

Кожен із виділених підходів можна співвіднести з певним напрямком наук, а саме: природничих, соціально-гуманітарних та точних (формальних). Диференціальний підхід є одним із прикладів природничого напрямку. Поліонтичний підхід являється яскравою ілюстрацією соціального напрямку. А для представлення формального напрямку наук використовуємо суб'єктивний підхід. Також на нашу думку доречно розглянути хвильовий підхід як приклад загального бачення суспільства, так як в даному підході автор враховує всі три напрямки наук.

Дослідження віртуальної реальності в різних областях наукового знання сприяє поглибленню та розвитку цих галузей, а також сприяє розвитку світової філософської думки. Як зазначає Л. М. Нікітін "Світ віртуальності – ще один прорив людини в сферу невідомого. Залучаючи в орбіту своєї дії мільйони людей, віртуалістика стала важливою характеристикою людського буття, його "рукотворчою" формою" [Нікітін Л. Віртуальна реальність як соціальне явище // Філософська думка. – 1999. – № 6. – С. 12].

Для комплексного вивчення поняття віртуальної реальності виділимо її категоріальний прояв. А саме розглянемо можливість формально-представлення концептуальних підходів. Разом з цим необхідно відмітити, що підходи яким можна надати формальне представлення належать до категорій: нелінійності, спонтанності, неупорядкованості, емергентності. А коли це не можливо тоді їм характерні категорії неповноти, помилки спостереження, суперечливості, розмитості.

Віртуальна проблематика розглядає єдине проблемне поле в якому можна виділити такі напрямки наукових досліджень як віртуальність, віртуальна реальність, віртуальна технологія. Де перший напрямок характерний для історичного підходу, другий для більшості концептуальних підходів, у рамках наукових, філософських та міждисциплінарних дослідженнях, третій до технологічного підходу.

Таким чином, пошук смислу віртуальної реальності все більше потребує філософської інтерпретації. Актуалізація, нова інтерпретація здійснюється шляхом включення цього поняття в нові системи філософського знання. В залежності від галузі науки віртуальна реальність направлена на дослідження душі та духу людини, мозку та п'яти органів відчуттів, сучасних інформаційних технологій тощо.

Можливо, дійшовши до певного стадії розвитку віртуологія відокремиться в новий науковий напрямок.

Р. Г. Рошкулець, докторант, ЧНУ ім. Ю. Федьковича, Чернівці
roscvit@ukr.net

ГУМАНІСТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ МЕТАФІЗИЧНИХ ІНТЕНЦІЙ ПОСТНЕКЛАСИЧНОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ

Своєрідність становища метафізики в постнекласичній методології науки полягає, на наш погляд, передусім в кореляції двох нелегко узгоджуваних між собою позицій, однаково актуальних для сучасної філософії науки. Перша полягає у визнанні антиметафізичної спрямованості посткласичної філософії, і філософії науки також, як даності, що мало б призвести до поступового згортання більшості "метафізичних питань", вилучення їх із поточних дискурсів як реліктів доби Модерну. Друга ж настанова передбачає відновлення значущості метафізичних питань в сфері наукового дослідження та його методологічного аналізу, зважаючи на правомірність і, навіть, неодмінність уваги й поваги до ціннісних

проявів наукової творчості, світоглядних координат картини світу, ірраціоналістичних тлумачень наукового пізнання. Примітним є те, що ця остання інтенція, не менш, ніж перша, впливає із закономірностей і тенденцій постнекласичної наукової раціональності. Справді, впливовими є деконструктивістські концепції, для яких наука – це класичний феномен, варіант метанаративу, форма панування загальності в соціокультурній сфері тощо. Виходячи з таких уявлень, зазвичай здійснюється критика науки. Водночас до ключових ознак постнекласики прийнято відносити людиномірність, ціннісну наповненість, принципову відкритість і діалогічність аж до полілогу. Цікаво також, що в обох випадках маємо справу із методологічними і світоглядними відповідями, що оформилися за умов кризи не лише класичних просвітницьких ідеалів, заснованих на беззастережній відданості розуму і раціональності, а й більш пізніх, фактично некласичних методологічних конструкцій позитивізму – починаючи від О. Конта і аж до філософії логічного аналізу неопозитивізму. Бо ж і для представників постмодерного філософування, і для методологів постнекласичної науки просвітництво й позитивізм перших хвиль є однаково класичними і такими, що не відповідають належно на запити інформаційного суспільства, нелінійної науки і по-новому складної людської суб'єктивності.

Та варто звернутися і до розбіжностей, що безперечно з'являються при зіставленні згаданих підходів до сприйняття метафізичної складової наукового пізнання. Передусім ці розбіжності криються в тому, що постмодерн загалом є закономірним результатом внутрішньої кризи раціоналістично-емпіристських концепцій класичної доби. Суб'єктивно це виглядає як розчарування розуму в раніше задекларованих ідеалах, як зневіра в здатності досягнути багатомірності і складності, а нерідко й абсурдність дійсності, до яких призвели і техніко-технологічні досягнення науки з їх втіленням в політико-військовій і соціально-економічній площинах, і методологічні кризи основ різних наук. Цю кризу, що зумовила появу деконструктивістських мотивів навіть у методології науки, можна тлумачити також як нездатність розуму справитися за допомогою власних ресурсів із покладеними собою ж цілями і завданнями, з реальністю, яка суто раціональними засобами вже не досягається. Тоді як постнекласична методологія і філософія науки прагнуть, виходячи з різних філософських концептуальних позицій, не просто реагувати на кризу смислів і критикувати, а й пропонувати якісно нові моделі реальності та її пізнання, узгоджені з раціональними критеріями настільки ж, як і з ірраціоналістичними способами пояснення предметної сфери і концептуальних засобів наукового пізнання там, де це виправдано для досягнення якнайповнішої картини предмета пізнання.

І вже в такій постнекласичній репрезентації набувають свої ваги метафізичні ідеї, щоправда вже не в догматичному їх визначенні, не в значенні завершеності, закритості до змін, негнучкості, а, навпаки, як елементи і фактори відкритості, плюралістичності, не довільної, а зваженої, відповідальної, такої, що власне й формує методологічну культуру наукового

дослідження. Оскільки будучи в методології науки значною мірою синонімом філософії, метафізика дозволяє не загубитися ні в хаосі емпіричної фактичності, ні в складнощах і суперечностях деконструкції.

Можна зробити висновок, що присутність метафізичної проблематики в окремій методологічній концепції вказує переважно на рівень філософської, а отже, власне методологічної культури цієї концепції. В більшості випадків метафізика покликана впроваджувати в сферу науки ціннісно-смыслові імперативи, гуманізуючи в постнекласичному ключі методологічний дискурс. Разом з тим не дивно, що нейтральні загалом в світоглядному плані концепції аналітичного й деконструктивістського спрямувань рішучіше, ніж інші, налаштовані на критику метафізики, причому не лише в сфері наукової методології. Хоча навіть ці антиметафізичні, здавалось би, стратегії виявляються взірцями гуманізму й метафізичності в позитивному значенні порівняно із такими модними науковими проектами, як, наприклад, трансгуманізм. Ця обставина доводить, що хоч наука, як і раніше, може обійтись у своїх розробках без філософсько-метафізичних елементів, та все ж відсутність останніх ризикована з етичної точки зору.

Можна було б поставити питання про доречність відновлення метафізики після того, як вона серйозно критикувалась ще некласичною філософією, ще в XIX ст. Проте тут швидше вводиться в оману семантична невизначеність вживання поняття метафізики в різних, навіть споріднених філософських традиціях. В нашому випадку відповіддю могло б бути розмежування контексту філософсько-антропологічної критики метафізики, здійсненої Ф. Ніцше, С. К'єркегором, іншими некласичними філософами, коли йшлося про відкидання догматики, надмірної систематизованості метафізичних концепцій класичного зразка, про критику неврахування людини в картині світобудови і, з іншого боку, критику метафізики, здійснену філософією науки, починаючи з позитивізму О. Конта, коли, виходячи нібито зі схожих передумов, критикувалася передусім філософська і, навіть, теоретична складова наукового пізнання. Тому те, що можна було б вважати кроком вперед у сфері філософської антропології, видається дещо неоднозначним у межах філософії науки. Хоча і там, і там, врешті-решт було досягнуто певного компромісу в тому значенні, що вже в посткласичних умовах, в умовах постнекласичної наукової раціональності, набуває вирішального значення конструювання нових, динамічних, відкритих і неабстрактно гуманістично насичених моделей метафізики, узгоджених із викликами інформаційної доби.

О. В. Руденко, канд. філос. наук, доц. КНУТШ, Київ
rov@univ.kiev.ua

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗА ДОБИ ПОСТНЕКЛАСИЧНОЇ НАУКИ

В останній чверті XX ст. наука вступила в постнекласичну фазу свого розвитку, яка характеризується новими рисами і новою методологією дослідження. Ці риси часто називають постмодерністськими зміна-

ми в науці, поскільки постмодернізм, як нова течія в європейській культурі, поставив у центр своєї філософії невизначеність, нелінійність, багатоваріантність і плюралізм.

Перш за все, наука звернулась до більш складних об'єктів дослідження, таких як складні системи в їх історичному розвитку (наприклад, Земля як система взаємодії геологічних, біологічних і технічних процесів, Всесвіт, як система взаємодії мікро- макро- і мегасвітів тощо). У зв'язку з цим значно посилилась роль міждисциплінарних комплексних підходів і програм, у яких беруть участь спеціалісти різних галузей знань. Усе це призводить до взаємодії різних методів, норм та ідеалів пізнання в процесі наукових досліджень.

При дослідженні таких складних об'єктів наочність стає умовною, широко використовується історична реконструкція як тип теоретичного знання. У зв'язку з цим у сучасній науці особлива роль відводиться моделюванню. Побудова моделі дозволяє вивчати та аналізувати об'єкти без втручання в навколишній світ. Найбільш перспективним у цьому відношенні є математичне моделювання.

Зростаюча математизація наукових теорій, їх рівень абстрактності та складності тісно пов'язані з підсиленням значення ролі філософських методів. Ідеться про все більше значення герменевтики, феноменології, ціннісного та системного підходів, методу соціально-гуманітарних експертиз, семіотичних методів тощо.

Для сучасних наукових досліджень характерним є формування концепції цілісності (холізму), що в якості методологічної установки орієнтує дослідника на свідоме врахування феномену неподільності світу на множинність елементів.

Постнекласична наука відкидає положення класичної науки про чітке розмежування об'єкта і суб'єкта пізнання, визнає, що людина є невід'ємною частинкою тієї реальності, що пізнається. Неможливо виокремити дослідника від об'єкта дослідження, це лише абстракція, яка не завжди є корисною. Так, згідно з концепцією, яка отримала назву реляційного холізму, природа і людина виявились тісніше пов'язаними, ніж це будь-коли уявлялось, світ фізично-множинний (фізично-причинний) і ментальний (логічний) складають нерозривну єдність, нескінченно різноманітну і невичерпну в кожному експерименті чи акті дослідження. Таким чином, у постнекласичній науці по-новому поставлена проблема об'єктивності. Об'єктивність наукового знання тепер розглядається як обумовлений особливостями об'єкта (які в повною мірою нам невідомі) характер його відповідної реакції на пізнавальні дії суб'єкта.

Визнання суб'єктивності наукового знання ставить проблему відповідальності людини за навколишній світ. Науковець, який пізнає об'єкт, не є стороннім спостерігачем – він учасник світового еволюційного процесу, він – у середині системи, що вивчається. Його знання і безжалісне ставлення до неї можуть стати загрозою людству.

Кардинально змінюється стратегія наукового пошуку. Наукове знання набуває вигляду безперервного потоку інновацій. Ядром сучасної філософії науки стає аналіз процесу наукового дослідження, який в умовах постнекласичної науки набуває проблемно-орієнтованого характеру. Крім того, сучасна філософія науки визнає ідею багатоваріантності описувань і пояснень, наполягаючи лише на ясності та прозорості висхідних принципів і посилань, послідовності та аргументованості наукового пошуку. Ідея істини замінюється ідеєю правдоподібності гіпотез і теоретичних конструкцій. Наукове знання розуміється як побудова вірогідних гіпотез, на перше місце виходять нові критерії науковості – узгодженості, переконливості, продуктивності, евристичності гіпотез.

За сучасних умов формується особлива галузь філософського знання, етика вченого, до наукового обігу входять поняття "етос науки", що позначає сукупність сталих, загальноприйнятих у науковому товаристві установок, вимог, ціннісних орієнтирів, моральних імперативів, норм, що зумовлюють діяльність учених.

У постнекласичній науці широкого розвитку набуває такий інтегративний напрям дослідження, який отримав назву глобального еволюціонізму. Він базується на ідеї єдності світобудови і уявлення про універсальність еволюції. Глобальний еволюціонізм охоплює чотири етапи еволюції: космічну, хімічну, біологічну і соціальну і розглядає їх у єдності. Обґрунтуванню глобального еволюціонізму сприяли три найважливіших наукових підходи: теорія нестационарного Всесвіту, концепція біосфери і ноосфери, ідеї синергетики. Метою глобального еволюціонізму є не тільки поєднання уявлень про живу, неживу природу, соціальне життя і техніку, а й потреба інтегрувати науково-природниче, соціальне, гуманітарне і технічне знання. Глобальний еволюціонізм претендує на створення нового цілісного знання, яке поєднує наукові, методологічні та філософські основи.

Важливим для становлення концепції глобального еволюціонізму стало дослідження механізмів виникнення впорядкованих структур у відкритих нелінійних системах, що призвело до формування нового наукового напрямку досліджень – синергетики. Синергетика виходить із ідеї єдності та системної організації світу, з наявності загальних законів розвитку всіх матеріальних об'єктів та систем, нелінійності (тобто багатоваріантності та незворотності процесів, які проходять на усіх рівнях буття), а також положення про тісний взаємозв'язок хаосу і порядку. Як сучасна теорія самоорганізації вона орієнтована на пошук законів еволюції відкритих несталих природних, соціальних чи когнітивних систем (для останніх є кілька альтернативних шляхів розвитку, а хаос може бути креативною засадою і конструктивним механізмом еволюції).

Таким чином, для сучасної науки характерний методологічний плюралізм, усвідомлення обмеженості та односторонності будь якої одної методології, формується багаторівнева концепція методологічної теорії та нові стратегії наукового пошуку.

"ЕКОНОМІЧНИЙ ІМПЕРІАЛІЗМ" ЯК СПРОБА ЕКСПАНСІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ В СУСПІЛЬНІ НАУКИ

Друга половина ХХ ст. в області соціальних наук відмічена зростаючим впливом тенденції, відомої як "економічний імперіалізм", тобто застосування економічного підходу – економічних методів аналізу та пояснення – до явищ, які раніше не відносились до предмету економічної теорії.

Утім, принцип методологічного індивідуалізму, складає методологічну основу наряду, є об'єктом критики для широкого кола представників суспільних наук.

Проникнення економіки в сусідні наукові області проходить з різною швидкістю. Сучасні фінанси вже немислимі без економічних методів теоретичних моделей і аналізу даних. Дослідження контрактів, корпоративного і міжнародного права, судових рішень опираються в першу чергу на апарат сучасної теорії ігор і теорії контрактів – відносно молодій області, що фокусується на ситуаціях з несиметричною інформацією. Не в останню чергу, вплив потужної методології економічної теорії відчутний в соціології та політичній науці. На думку С. Гурієва, саме "економічний імперіалізм" і приносить в суспільні науки методологію верифікації і фальсифікації теорій [Гурієв С. М. Три источника – три составные части экономического империализма // *Общественные науки и современность*. – 2008. – № 3. – С. 134–141]. Тому він і є необхідною умовою розвитку інших суспільних наук. Одною з головних причин поширення економічного імперіалізму в суспільних науках, являється те, що він демонструє продуктивність методологічного індивідуалізму. Іншими словами, він долає проблему відсутності "теорій середнього рівня", оскільки звертається не до пошуку макроструктурних рис соціальних суспільств, а до факторів, які впливають на стимули індивідів та їх вибір. Найбільш відомим представниками наряду є нобелівський лауреат 1992 року Г. Беккер та один з найвідоміших економістів С. Левіт, автор світового бестселера "Фрікономіка". У своїх роботах Г. Беккер говорить про існування "неявних ринків", що регулюють будь-яку поведінку людини. Індивідуальний аналіз вигод та збитків від будь-якого роду діяльності є запорукою рівноваги цих ринків. Наприклад, Г. Беккер розглядає ринок освіти (робота "Людський капітал: теоретичний і емпіричний аналіз" (1964)), де витрати на навчання розглядаються як довгострокові інвестиції, а прийняття рішення про такі інвестиції безпосередньо визначається величиною доходів від отриманої освіти в майбутньому. Таким же чином інтерпретується вибір людини здійснювати або не здійснювати злочин (робота "Злочин і кара: економічний підхід" 1968)) – співвідносяться вигода від правопорушення і витрати при його можливому розкритті. Таким чином, Г. Беккер ставить під сумнів традиційні пояснення даних явищ з точки зору соціологічної науки.

Предмет традиційного економічного аналізу до цього часу мав чітко означені межі. На індивідуальному рівні – це раціональна поведінка, що

направляється егоїстичними інтересами, спрямована на максимізацію користі. Однак сьогодні таке розуміння визнається неприпустимо вузьким.

По-перше, сфера застосування принципу раціональності, як вважають "імперіалістично" налаштовані економісти, практично безмежна і не зводиться виключно до користування матеріальними благами. Вони висловлюють впевненість, що життя людини не поділене на ізольовані відсіки. Поведінка індивідів, що вчиняють раціонально, здійснюючи малозначимі покупки, на думку "імперіалістів" не відрізняються нічим від поведінки при вирішенні таких важливих проблем як вступ до коледжу чи укладення шлюбу, здійснення злочину і т. д.

По-друге, його прихильникам напругу вдалося показати, що homo economicus не обов'язково є егоїстом. Зазвичай, "вторгаючись" на територію суміжних соціальних дисциплін, до засновку раціональності економісти додавали і припущення, що людська поведінка носить переважно "корисливий" характер (наприклад, трактування політичної діяльності як раціональної поведінки, що прагне до досягнення особистого багатства, влади і престижу). Однак, як доводять сучасні економічні теорії, модель раціонального вибору "працює" і в разі альтруїстичної поведінки, коли головним мотивом виявляється турбота про інших.

По-третє, "економічний імперіалізм" стверджує, що багато типів позаринкової взаємодії можна моделювати за аналогією з ринковим обміном. Поза "звичайним" ринком угоди відбуваються не за безпосередньої участі грошей (укладення шлюбу) і часто мають недобровільний характер (крадіжка). Але і вони вимагають від учасників певних витрат ресурсів, тобто здійснюються за неявним цінами.

Кінцева мета "економічного імперіалізму" – уніфікація всього розрізненого сімейства наук про суспільство на базі неокласичної теорії. Його прихильники визнають, що інші соціальні дисципліни розпоряджуються цінними спостереженнями, поняттями і інструментами аналізу. Але загальну рамку для суспільствознавчого синтезу здатна, на їх переконання, дати тільки економічна теорія.

С. А. Сидоренко, канд. філос. наук, доц., УДУФМТ, Київ

n_r_g_@mail.ru

ЦІНІСНІ АСПЕКТИ В ФІЛОСОФІЇ МЕНЕДЖМЕНТУ

Останніми роками привертає велику увагу дослідників осмислення менеджменту в контексті цінностей – управлінських, соціальних, культурних, світоглядних. Менеджмент є сферою соціальних практик, є складною системою, що самоорганізується. Отже, його осмислення потребує постнеокласичної методології. Відповідно, слід виокремити та проаналізувати його ціннісні регулятиви. На нашу думку, цінності є управляючим параметром в менеджменті.

Менеджмент є соціальне явище, його практики націлені на підвищення ефективності діяльності людини в різноманітних організаційних сферах. Однак, як показує сьогоденне життя, прагнення ефективності

діяльності, яка часто-густо має грошовий еквівалент, призводить до того, що цінність грошей формує цінність самої діяльності.

Виникає конфлікт моральності, коли мета підприємництва, що розуміється як гроші, може витіснити такі цінності як сумління, порядність, чесність, загалом – добро. Таке призводить дослідників до думки, що менеджмент підходить та є ефективним лише в тій сфері, для якої він призначений: підвищення ефективності функціонування комерційних структур, отримання максимального ефекту, прибутку за умов мінімальних витрат ресурсів. Відповідно, висловлюється занепокоєння, що перебільшення цінності грошей, прийняття їх як кінцевої мети діяльності, може призвести до абсолютизації менеджменту та розповсюдження його на ті сфери діяльності, для яких він не призначений.

Відповідно постає запитання про людську свободу, цінності в професії та житті, в комунікації з іншими. Тим більше, що зважаючи на важливість означеного, комфортність людського життя тісно пов'язана з корисністю речей, подій, вчинків. Тому в сучасних розвідках з філософії менеджменту окреслена проблема відношення цінності та корисності.

Пошук аксіологічних аспектів розуміння концепту корисності є важливим як в філософсько-теоретичному, та і в соціопрактичному вимірах. Успішний менеджмент істотно пов'язаний з правильним визначенням цілей діяльності. Останні завжди несуть ціннісне навантаження. Отже, цілі та цінності в менеджменті є пов'язаними. Крім того, вони завжди орієнтовані в майбутнє.

Тому в менеджменті, та і загалом в економіці, на думку методологів, істотну роль відіграє феномен очікування. Отже, його осмислення потрібне для розуміння економічних процесів. Цікавою в сучасній філософії менеджменту є позиція, пов'язана з гіпотезою, що всі цінності є очікуваннями та припущеннями. З неї випливає, що принцип максимізації очікуваної корисності найбільш повно виражає аксіологічну сутність менеджменту.

Загалом соціокультурний контекст менеджменту потребує дослідження в багатьох аспектах. Соціальні можливості його залежать від людей, від того, як люди хочуть і можуть використати потужну силу менеджменту. Більш того, щоб зрозуміти себе, свою природу, людина повинна пізнати суть менеджменту. В певному розумінні можна сказати, що людина техногенної цивілізації є такою, якою її зробили управління та організація. Зрозуміло, слід також взяти до уваги та осмислити велику роль процесів самоорганізації.

І. П. Скиба, зав. лабораторії, НАУ, Київ
skibaip@gmail.com

СПІВВІДНОШЕННЯ КОГНІТИВНОЇ І ІНСТРУМЕНТАЛЬНОЇ ЦІННОСТІ НАУКОВОГО ЗНАННЯ

Сучасна наука продукує знання здебільшого з однією метою – заради практичного застосування. Як красномовно зазначає сучасний автор: "Цінність знання завжди полягає в його соціальній значущості" [Кок-

рев А. В. Предметное бытие технического знания, его архитектура и особенности развития в цивилизационной динамике // Гуманітарний вісник ЗДІА. – Одеса, 2009. – Вип. 38. – С. 158]. Ми погоджуємося з А. Кокоревим щодо того, що цінність наукового знання визначається його корисністю суспільству. Втім, хоча наука як спосіб систематичного теоретичного дослідження і пояснення світу з'являється вже в Стародавній Греції, але в практичному відношенні вона була марною, так як стимули, ціннісна орієнтація на заняття наукою полягали всередині самої наукової діяльності. Знання, що отримувалося в результаті такої наукової діяльності також мало певну цінність, яку можна назвати когнітивною. Це, безумовно, абсолютна цінність, що притаманна будь-якому науковому знанню. Когнітивна цінність знання полягає в його здатності пояснювати явища дійсності, виявляти закони світу. Зауважимо, що "... ця цінність реалізується лише за наявності суб'єкта, тобто в ході наукової практики, при використанні вченим різних "репертуарів" для отримання і оформлення результатів своєї роботи. Інакше ми знову опиняємося в "мертвому" третьому світі К. Поппера, де знання начебто існують самі по собі" [Яковлев В. А. Бинарность ценностных ориентаций в науке // Вестник Московского университета. Сер. 7. Философия. – 2001. – № 5. С. 12–13].

В якості бінарної по відношенню до когнітивної цінності наукового знання є інструментальна цінність. Ця цінність обумовлюється регулятивною функцією науки, яка може бути спрямована переважно чи на пристосування до середовища, чи на його перетворення. Очевидно, що в першому випадку цінність знання як інструмента дії мінімальна, оскільки людина намагається вписатися в гармонію оточуючого його світу, в другому вона максимальна, так як людина намагається перетворити, змінити світ у відповідності зі своїми потребами, встановити контроль над природою і суспільством. В. Келле також звертає увагу на подвійну цінність наукового знання: "Однією із примітних особливостей наукового знання є те, що воно володіє як би "подвійною цінністю". По-перше, воно самоцінне...Цю якість йому надає його об'єктивність, істинність... По-друге, цінність наукового знання визначається його корисністю для людської діяльності. Воно відкриває перспективу цілепокладання на основі передбачення можливих результатів діяльності, удосконалення засобів діяльності і інтелектуального розвитку самої людини як суб'єкта діяльності" [Келле В. Ж. От производства знаний к производству технологий // Вызов познанию: стратегии развития науки в современном мире. – М., 2004. – с. 302].

Достатньо складно адекватно визначити когнітивну цінність наукового знання, звідси і переоцінка різних елементів наукового знання, що відбувалася регулярно як це добре відомо з історії науки. Навіть в математиці оцінки часом змінювалися на протилежні, наприклад, по відношенню значущості ірраціональних чисел, теорії множин. В XIX ст. абсолютна когнітивна цінність приписувалася фізиці І. Ньютона. А в наш час чимала частина наукового співтовариства продовжує піддавати сумніву когнітивну значимість для науки теорії відносності А. Ейнштейна. Зазначимо, що наукове знання, на нашу думку, завжди потенційно володіє інструментальною цінністю і вона тим вище, чим вище його ког-

нітивна цінність. В. Яковлев висловлює слушну думку про те, що "... саме через мінімальну інструментальну цінність висунутих установок на отримання знання не змогла закріпитися в культурі наука Античності" [Яковлев В. А. Бинарность ценностных ориентаций в науке. – С. 13]. В той же час сучасна наука, що зароджувалася в період Нового часу, з самого початку була зорієнтована на діяльність, що приносить користь, хоча фактично майже до середини XIX ст. і займалася в основному просвітою. А поява прикладної науки не лише остаточно закріпило науку в культурі, а "... фактично зробило її "віссю розвитку" всієї земної цивілізації" [Там же. – С. 14]. Бінарна опозиція когнітивної і інструментальної цінності зберігається як для фундаментального так і прикладного знання. Проте, звичайно, акценти зміщуються в фундаментальному знанні – в бік когнітивної цінності, а в прикладному – в бік інструментальної. Якщо раніше фундаментальне знання було безумовним лідером по відношенню до прикладного, то зараз співвідношення поступово змінюється: прикладне, особливо технічне, знання все частіше визначає напрямки і сферу розвитку фундаментальних досліджень.

Проте, в історії науки відомі спроби певної абсолютизації інструментальної цінності наукового знання. Мова йде про одну із течій західної філософії – прагматизм. Засновником філософської концепції прагматизму вважається Ч. Пірс. Класичний прагматизм трактує знання з точки зору його практичної корисності і ефективності при здійсненні тих чи інших дій. Критерієм істинності знань проголошується їх інструментальна корисність при розв'язку проблемних ситуацій. Фундаментальною основою прагматизму вважають наступне положення (принцип Пірса): "... слід розглянути всі продиктовані деяким поняттям наслідки, які буде мати предмет цього поняття. Причому те, що згідно цьому ж поняттю, здатне мати практичний зміст і буде складати повне поняття про предмет" [Пірс Ч. Початки прагматизму. – Т. 1. – С. 138]. Американський психолог, письменник В. Джеймс розвинув ідеї Ч. Пірса в своїй статті "Філософське поняття і практичні результати", він представив більш приземлений, так би мовити, "емпіричний" прагматизм. Серед послідовників Ч. Пірса також слід відмітити Д. Дьюї, що представляє так званий "логічний" прагматизм. Саме він в своєму вченні робить найбільший акцент на інструментальній цінності знання. Навіть своє вчення він назвав "інструменталізмом", Для Д. Дьюї поняття, ідеї, гіпотези, наукові теорії є інтелектуальними інструментами, які слугують для вирішення задач і орієнтації в проблемних ситуаціях, що виникають в різних сферах досвіду.

Таким чином, прагматизм дещо примітивно зводить істинне знання до корисного, ігноруючи когнітивну цінність наукового знання. Проте, ми погодитися в тому, що найважливішим стимулом розвитку наукового знання є соціальна практика. Зміни у стратегії розвитку суспільства, будь-яка видозміна соціальних потреб чи інтересів призводять і до змін в науковому знанні. Як і розвиток пізнавальних, посилення інструментальних і творчих можливостей людини в свою чергу здійснює коригуючий вплив на соціальні цілі.

**А. Н. Спаськов, ст. науч. сотр.,
Центр философско-методологических и междисциплинарных
исследований, докторант, ИФ НАНБ, Минск, Беларусь**
spaskov.a@mail.ru

**ТРАНЗИТИВНО-ФАЗОВАЯ КОНЦЕПЦИЯ ВРЕМЕНИ:
МЕЖДИСЦИПЛИНАРНАЯ ПРОГРАММА СИНТЕЗА
ТЕМПОРОЛОГИЧЕСКИХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ**

Целью предлагаемой программы исследований является разработка динамической модели сложно структурированного времени как целостного феномена, возникающего при взаимодействии и коэволюции систем, взаимной корреляции их темпомиров в результате линейной суперпозиции и нелинейной трансформации внутреннего субстанционального и внешнего реляционного времени и органически объединяющей в рамках универсальной концепции транзитивно-фазового времени линейное, нелинейное и циклическое представления, приложение этой концепции к анализу темпоральных реалий в естественных и социокультурных процессах и разработка методологии получения адекватных темпорологических приближений.

Основная идея заключается в том, что темпорологическая структура реальности определяется взаимодействием систем, в результате которого происходит их коэволюция и взаимная корреляция темпомиров, проявляется линейность, нелинейность и цикличность времени и происходит взаимная трансформация внутреннего субстанционального и внешнего реляционного времени. Реальное время возникает в результате субстанциональной активности, внутренне присущей динамическим системам и генерирующей как регулярный временной порядок, так и флуктуационную изменчивость, формируется как системное качество в результате когерентного взаимодействия темпомиров соразмерных систем и проявляется как сложно структурированный феномен, включающий в себя динамическую трансформацию и статическую суперпозицию линейного, нелинейного и циклического времени. Согласно нашей научной гипотезе, линейное и циклическое время – это два независимых временных измерения, имеющих субстанционально-информационную природу, а нелинейность времени проявляется локально в точках бифуркации, как результат субстанциональной активности, участвующих во взаимодействии систем, определяющей анизотропию и ветвление локального времени и генерирующего течение и многовариантность внешнего системного времени, а также нелокально в топологически нетривиальных временных связях настоящего с прошлым и будущим временем. Их независимость связана с тем, что внутренние процессы разворачиваются как детерминированная и периодически повторяющаяся последовательность фаз, которые определяют циклическое время изолированной системы, а линейное необратимое время связано с последовательностью событий-взаимодействий в открытой системе.

Нетривиальная структура темпорологической реальности определяется взаимосвязью и метрической соразмерностью линейного внешнего и циклического внутреннего времени на основе нелинейного локального времени взаимодействия систем и топологии нелокальных субстанционально-информационных временных связей.

Впервые в мировой практике предлагается в рамках единого концептуально-методологического подхода органически связать различные представления и придать каждому из них определенный содержательный смысл. А именно, линейное время – это внешнее время, которое проявляется как ряд событий-взаимодействий системы с внешней средой. Референтом линейного времени являются процессы взаимодействия, структурообразующие причинно-следственную связь событий. При этом любое взаимодействие привносит нечто новое. Это означает изменение системы и транзитивный сдвиг во времени, которое имеет смысл эволюционного параметра. Нелинейное время есть внутреннее динамическое время самоорганизующейся или эволюционирующей (саморазвивающейся) структурно сложной системы. Циклическое время – это внутреннее статическое время, все фазы которого существуют в нераздельном единстве, как некоторый виртуальный информационный цикл. Принципиально новым является также выдвигаемый автором системообразующий принцип объединения различных геометрических представлений времени в рамках единой концепции, а именно – поиск взаимосвязи этих представлений в структуре взаимодействия систем, а также предлагаемая методология моделирования конкретных темпорологических приближений.

Фундаментальной проблемой современной науки является природа необратимости времени. Понимание глубины этой проблемы существенно продвинулось в работах И. Пригожина и его школы после введения "второго времени, имеющего смысл внутреннего времени. В этом подходе время понимается не как параметр, а как оператор, с помощью которого определяется внутреннее состояние систем. Наш подход во многом согласуется с идеями И. Пригожина (которому все же не удалось до конца осуществить свой замысел и ввести необратимость времени на самом фундаментальном уровне реальности) и развивает их на новой фундаментальной основе, т. к. позволяет разделить внешнее и внутреннее время и ввести 2 независимых временных измерения, которые связаны друг с другом в нелинейном и нелокальном акте взаимодействия, которое как раз и имеет операторный смысл и порождает нелинейное ветвление и расслоение времени. Мы вводим необратимость времени, исходя из идеи о субстанционально-информационной природе времени. Эта идея основана на предположении о существовании фундаментальной хронологической протяженности, подобной актуальному пространственному континууму и способной изменяться в результате физического действия, что соответствует существованию некоторого элементарного аналога памяти на самом фундаментальном уровне материального мира и следующей отсюда предельно глубокой связи физических и информационных процессов.

РОЗРІЗНЕННЯ ПОНЯТЬ "СМИСЛ", "ЗНАЧЕННЯ", "СЕНС", "ЗМІСТ" У СУЧАСНИХ ФІЛОСОФСЬКИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Поняття смислу постійно фігурує як у науковому, так і в щоденному спілкуванні. Наприкінці XIX ст. поняття смислу актуалізував у науковому обігу відомий німецький філософ і логік Г. Фреге. Протягом XX ст. поняття смисл неоднаково сприймали і витлумачували у межах різних сфер знання, збагачуючи його зміст з позицій окремих наук і напрямів досліджень. Зрозуміло, що результатом цього стало значне розширення змісту, включення в нього не просто різних, а іноді й прямо протилежних (антиномічних) ознак.

Розуміючи важливість дослідження смислу як загальнонаукового і цілісного поняття, вважаємо, що все ж варто глибше зрозуміти його сутність. Етимологія поняття "смысл" свідчить про те, що смисли виникають в результаті мисленевих актів. Смысл не відокремлений від думки. І якою б не була думка – лінійною чи багатовимірною, їй невідбутно повинні сприяти смисли. Цікаво зауважити, що англійське слово *sense* (смысл) не має подібної кореляції терміну *thought* (думка), а відсилає до почуттів, відчуттів (*sense*). Таким чином, з одного боку, смысл сполучаємо з думкою, з іншого – з почуттям, відчуттям, даними в сприйнятті. Слід додати, що в англійській мові паралельно терміну *sense* часто вживається слово *meaning* (значення). Смысл і значення взагалі часто розглядають як синоніми. У наукових контекстах *смысл* (*сенс*) не замінюється *змістом*: *смысл буття*, *смысл людського існування*, *смысловое значення*, *смысловий зміст*, *смысловий наголос*, *смыслова одиниця*, *носії смислу*, *містичний смысл*, *сповнений смислу*. Фактично, іменник *зміст* виконує функції загального означення, включаючи в себе два види поняття *значення* і *смысл* (*сенс*). Адже тепер те, що інтуїтивно розуміли ще на світанку Просвітництва, що розрізняється семантика мови і семантика мовлення, вилилося в численні теорії значення, теорії смислу.

Зрештою, *значення* є тим, що має відносно стабільний, інтерсуб'єктивний зміст, а *смысл* (*сенс*) – це змінний, індивідуальний, суб'єктивний зміст, залежний від висловлювання. Значення є найбільш ймовірним в даний момент культурного розвитку виразом смислу, закріпленого за тим чи іншим терміном. Значенням фіксується лише один або декілька аспектів смислу з усього потенційно можливого смислового різноманіття, яке відповідає даному слову. Розрізнення *смислу* (*сенсу*) і *значення* проявляється не тільки в українській, а й в інших мовах: англійській (*sense* і *meaning*), німецькій (*Sinn* і *Bedeutung*), французькій (*sens* і *signification*), угорській (*jelentoség* і *értelem*), російській (*смысл* і *значение*), польській (*sens* і *znaczenie*), болгарській (*смысл* і *значение*) та ін. Так, *суть* не тотожна *змісту*, бо *зміст* має ще значення, котрих не має *суть* чи *сутність*.

Тепер варто розібратися зі складнішою проблемою, яка виявляється в контексті саме української мови. Як вибирати між іменниками *смысл* і *сєнс*. *Смысл* – це уявлення про щось, поняття, розуміння чого-небудь; внутрішній зміст; мета, завдання, призначення чого-небудь. *Сєнс* – це суть чого-небудь; зміст, те, що відіграє особливу роль; розумна підстава; рація. Мати *сєнс* – те саме, що мати рацію. Щось позбавлене всякого *сєнсу*, *глузду* (безглуздий вчинок, безглузде життя)- все-таки має якийсь то притаманний, невід'ємний *смысл*. Чи *глузд* є початком *сєнсу*, а безглуздість все-таки має свій *смысл*, хоча й позбавлена всякого *сєнсу*.

Як можна бачити, обидва слова етимологічно містять і "думку", і "чуття". Іноді можуть вживатися паралельно: *смысл буття і сєнс буття, прихований смысл і прихований сєнс*. Але обидва мають свої особливі області значення, де невзаємозамінні. *Смысл* не вживається там, де йдеться про розумні підстави чогось: *мати сєнс, у цьому є сєнс*. А *сєнс* не вживається там, де йдеться про уявлення, поняття, розуміння чого-небудь: *вклади смысл, історичний смысл*, там де йдеться про *смысловє навантаження, смыслові відтінки, осмыслєні дії*.

Природно, міркування про знаки в їх відносинах до *смыслу* можуть бути поглиблені в різних напрямках, однак можна перейти до розгляду зв'язків *смыслу*, знаку і значення.

Ч. Пірс стверджував, що знак і значення являють собою постійну і міцну єдність, з чим, безумовно, не можна не погодитися. Зокрема, він писав, що предмет знака – це одна справа, а значення – інше. Предмет є річчю або подією, чимось невизначеним, до чого відноситься знак. Значення ж знака є ідея, яка пов'язує його з цим предметом. Зазначений Пірсом зв'язок значення знака та ідеї дає можливість розвивати міркування про значення знака не тільки в його співвідношенні зі *смыслом*, а в більш широкому контексті.

Однією з відмінних особливостей *смыслу* є те, що він завжди конкретний. Відповідна якість змісту надає факту неодмінної означеності, бо складно уявити існування *смыслу* без знака, що йому відповідає. У ролі знака може виступати термін, поєднання термінів, пропозиція, сукупність пропозицій, текст. І, який би не був складний знак, що фіксує *смысл*, він завжди гранично конкретний. Наприклад, якщо розглянути *смысл*, що представлений реченням, то перестановка слів у реченні приводить до зміни *смыслу*, появи нового *смыслового відтінку*, що свідчить про наявність строгої відповідності *смыслу* і знаку.

Виходячи із зазначеного, можна припустити, що і значення знака фіксує лише якийсь аспект *смыслу*, і саме це є основною відмінністю *смыслу*, який являє собою безліч аспектичних проявів, і значень.

Таким чином, можна сформулювати наступне твердження: значення є найбільш ймовірним в даний момент культурного розвитку виразом *смыслу*, закріпленого за тим чи іншим терміном. Значенням фіксується лише один або декілька аспектів *смыслу* з усього потенційно можливого *смыслового різноманіття*, яке відповідає даному слову.

ВЛИЯНИЕ ФОТОГРАФИИ КАК НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ОТКРЫТИЯ НА МИРОВОСПРИЯТИЕ

За всю историю человечества было совершено множество открытий в науке и технике, немалая часть из них в корне меняет жизнь, начиная собой новую эпоху. Но фотография выступает не просто как одно из технических достижений, а порождает новые формы деятельности, не существующие ранее социальные и психологические функции, а далее и пересмотр способа видения. Таким образом, рассматриваемая проблема заключается в акте перехода от технического к органическому, относящемуся непосредственно к человеку.

Оптика, камера-обскура и фотохимия развивались обособленно. Исследования в оптике начинаются с X в., в конце XV в. Леонардо да Винчи сдвигает исследования в прикладную сторону, и конструирует камеру-обскуру, Галилей изобретает свой телескоп и микроскоп, а далее совершенствуются методы варки стекла, шлифовки, устранения aberrаций. Но только с изобретением фотографии возникает и подходящий для нее объектив. Камера-обскура упоминается еще Аристотелем. С середины XVI в. есть и попытки к ее усовершенствованию: передвижная задняя стенка для изменения резкости, зеркало для вторичного переворачивания изображения, к середине XVII века компактные камеры превращаются в постоянный инструмент художников. На почернение со временем солей серебра обратили внимание уже алхимики, но не могли дать этому объяснения. В XVIII же веке было доказано влияние солнечного света на соли железа, нитрат и хлорид серебра, асфальт, бромистые и йодистые соли серебра. И вот, в 1802 году была опубликована статья о первом практическом применении знаний о светочувствительности веществ Веджвудом, но полученные изображения были слишком слабыми, а в 1819 Дж. Гершель обнаруживает способность серноватокислого натра растворять хлористое серебро, т. е. возможность закреплять изображение. В то же время, считается, что первым добился фиксации изображения с помощью камеры-обскуры Жозеф Ньепс. Его идея фиксации изображения развивается в связи с поисками эффективного способа копирования изображений. В 1829 с Луи Дагером они образуют товарищество, и к 1839 году, после смерти Ньепса, Дагер создает первую полноценную фототехнологию, дагеротипию, на трех новациях: светочувствительность йодистого серебра, проявляющая способность паров ртути и закрепляющая возникшее изображение – раствора поваренной соли. И французское государство приобретает дагеротипию, отдавая тем самым в пользование всему человечеству. Примерно в это же время несколько человек сразу стремились к закреплению изображений, получаемых в камере-обскуре. Уиль-

ям Тэлбот к 1841 году дорабатывает свой фотопроект, который называет "калотицией": негативно-позитивную процедуру, дающую возможность получения тиража изображений на бумаге, тогда как дагерротипы существовали лишь в единственном экземпляре, но патентует свое изобретение, ограничивая на время его популярность.

Образы камеры соответствовали XIX веку, который требовал нового языка правды. Но в те первые годы фотография еще не выступает самостоятельным инструментом культуры – еще долго она гораздо ближе к ярмарочным искусствам, чем к индустрии и, казалось, претендовала лишь на то, чтобы быть наследницей живописи. Но когда произведение искусства стало технически воспроизводимым, оно лишилось своей ауры, вытесняется ритуал, на котором существовало оно ранее, а значит фотография изменила и самый характер искусства. Она также привела к глобальному изменению восприятия: сделала пространство дискретным, мгновенным, а прошлое – частью настоящего, воспоминанием, а не памятью, обеспечивая связь времен. Провозгласила смерть ушедшего в прошлое, но в то же время преодолела ее, сохраняя вечно длящееся "теперь". Она расширила наше представление о том, что достойно быть увиденным, уравнивая тем самым все события и объявляя их значительными – "теперь все существует для того, чтобы быть запечатленным на фотографии" [Сонтаг С. О фотографии. – М., 2013. – С. 40]. Более того, событие сфотографированное становится более реальным, чем если бы никто никогда не видел фотографий. Ведь фотография непосредственно не отличается от своего референта: он не только факультативно реален, но реален необходимо и расположен перед объективом. И хотя, кажется, отсутствует интерпретатор, фотограф, так или иначе, навязывает свои стандарты, что создает дилемму: человек, который вмешивается, не может записывать; человек, который записывает, не может вмешаться. С фотографией же человек обрел новые формы телесной идентичности – "человек, позировавший однажды, позирует всегда" [Барп Р. Camera Lucida. Комментарий к фотографии. – М., 1997. – С. 151]. Он – одновременно тот, кем себя считает, кем хотел бы, чтобы его считали, кем считает его фотограф и тот, кем он пользуется, чтобы проявить свое искусство. Но фотография же и вторгается в личное пространство каждого, она видит человека так, как он никогда не видит себя, что ярко выражено в культе знаменитостей. Микро- и макрофотография, фотография движения, сверхъестественного буквально расширила вселенную, фотографией же люди объединяются ею в виртуальные общества, типологии, что учило видеть норму и патологию а также осваивать новые техники восприятия, формировать чувство принадлежности к этнической, национальной, профессиональной, семейной группе. Последняя – совершенно особенное явление: семейные альбомы обеспечивают символическое присутствие рассеянных родственников. Наконец, фотография является как бы внешней памятью, и взаимодополняется внутренней, будучи ярким моментом времени, она может быть даже более памятной, чем видеозапись, побуждая к мечтательности и ностальгии.

АТТРАКТОР ЖИЗНИ, АТТРАКТОР СМЕРТИ И ТРИЛИКАЯ СВОБОДА ВОЛИ

Разработка концепции исторического процесса, осуществляемая автором в контексте реализации идеи построения антропологической парадигмы времени (Ханжи, 2011, 2012), с необходимостью приводит к осмыслению вопроса о детерминированности или свободовольности истории, иными словами, о ее каузальной упорядоченности или хаотичности. Выдвинутый ранее (Ханжи, 2013) тезис о том, что история человечества есть овремененная в деятельности свобода его воли, нуждается в дальнейшем углублении и прояснении. Полагаем, что необходимо предложить различие вариантов развертывания свободы воли и, соответственно, видов деятельности, фундированных ими. Выявление границ свободы воли, в свою очередь, даст возможность реализовать *цель исследования*: осмысление человеческой истории сквозь призму деятельностного согласования аттракторов истории и свободы воли.

В тезисах свобода воли будет представлена триликой. Для понимания волеизъявления в первых двух аспектах отметим, что свобода воли является не единственным двигателем исторического процесса. При оценке сущности истории необходим учет объективно сущих целей-программ, которые, устремляя развитие человечества к самим себе, вносят, таким образом, в него смыслонесущую компоненту. Влияние этих начал, именуемых аттракторами, особенно заметно на длительных периодах истории ("длительная временная протяженность" [Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. – М., 2006. – Т. 1. Структуры повседневности: возможное и невозможное]), можно сказать – в динамике исторического процесса в целом. Здесь мы выдвигаем два значительнейших аттрактора истории – *аттрактор жизни* и *аттрактор смерти*. Как только человек (от единичной личности до человечества в целом) попадает в "конус притяжения" аттрактора [Курдюмов С. П., Князева Е. Н. Структуры будущего: синергетика как методологическая основа футурологии // Синергетическая парадигма. Нелинейное мышление в науке и искусстве. – М., 2002. – С. 109–125], он уже не способен реализовывать свободные порывы субстанциально, незаангажированно. Два вида волеизъявления, подготовленные притягательной силой обозначенных целей-программ, и есть те самые упомянутые два лика свободы воли (опираясь на учение З. Фрейда (Фройд), заметим, что аттракторы опредмечены в структуре личности каждого человека как инстинкты жизни и смерти – "эрос" и "танатос" [Фройд З. Вступ до психоаналізу. Лекції зі вступу до психоаналізу з новими висновками. – К., 1998]). Полагаем, что, как только человек оказывается в состоянии вывести из глубин бессознательного и в дальнейшем осознать детерминирующую его деятельность программу, мы можем говорить о нем уже не как о пассивном *объекте* – "щепке", плывущей по волнам мироздания, а как об активном, деятельном *субъекте*, конструи-

ктивно упорядочивающем свою жизнь в соответствии с объективной целью. И поскольку в данных случаях эманация свободы воли происходит не самоцельно, а "ради", "во имя" – "во имя жизни" или "во имя смерти", то мы получаем два вида *обусловленной, детерминированной свободы воли* (да не покажется сие оксюмороном). Такая фаза исторического процесса понимаема нами как *упорядочивание* – эта тенденция усиливается по мере приближения к "очагу" аттрактора.

Однако, в силу стечения тех или иных обстоятельств (зачастую – когда воздействие внешних и внутренних факторов достигает критического уровня и уже не совместимо с деятельностью в ее прежнем режиме) человек периодически вырывается из конуса аттрактора. Открывающееся в точке бифуркации (точнее, мультифуркации) широчайшее поле возможностей дальнейшего саморазвития делает волеизъявление самодостаточным, субстанциальным. Именно свобода воли в этой фазе истории, фазе *хаотизации*, становится главным регулятором человеческого бытия – человек становится в полном смысле слова *самореализующейся* системой. Это и есть третий лик свободы воли – *свободы воли безусловной*. Русский философ-экзистенциалист Николай Бердяев характеризует такую свободу следующим образом: "Свобода есть моя независимость и определяемость моей личности изнутри, и свобода есть моя творческая сила, не выбор между поставленным передо мной добром и злом, а мое созидание добра и зла" [*Бердяев Н. А. Самопознание: Опыт философской автобиографии.* – М., 1991. – С. 61]. Следует отметить, что этап хаоса истории, так же как и этап порядка, ограничен во времени. Как только человек попадает в сферу влияния нового аттрактора, возможно, противоположного прежнему, его свобода воли вновь оказывается устремляемой к новой цели (например, пациент, казалось бы, разуверившийся в возможности преодоления тяжелейшей болезни, в последний момент, попав в конус аттрактора жизни, начинает делать все от него зависящее, чтобы избежать смерти).

Итак, в данной работе выделены три грани свободы воли. Два ее вида детерминированы действием аттракторов истории – аттрактором жизни и аттрактором смерти, а третий является безусловным, самоцельным. Построение модели исторического процесса, в которой оптимальным образом было бы согласовано действие двигателей истории – свободы воли и объективных программ (аттракторов), есть все более актуализирующаяся цель гуманитарного знания. К этому побуждают сами веяния эпохи.

Я. М. Чайка, канд. філос. наук, асист., КНУТШ, Київ
yanachaika@gmail.com

ТРАНСДИСЦИПЛІНАРНИЙ ДИСКУРС ТА ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЗНАКІВ

Дослідження трансдисциплінарних взаємодій є, по суті, аналізом нестандартних пізнавальних ситуацій у контексті комунікації суб'єктів, які виробляють і споживають знання. Цьому відповідає набір понять і про-

блем, що стають особливо актуальним в епістемології і філософії науки в останні тридцять років: контекст відкриття, несумірність теорій, доповнюваність, політеоретичність опису, конфлікт інтерпретацій, неможливість радикального перекладу, типи раціональності, діалог, дискурс, конструктивність. Ці проблеми далекі від розв'язку і тільки окреслюють концептуальну область, з якою пов'язані перспективи розвитку як епістемологічної, так і науково-методологічної рефлексії. Всі вони покликані висловити когнітивну специфіку трансдисциплінарних досліджень як постнекласичного типу раціональності, який все більше зміцнюється в сучасну епоху, хоча і успадковує багатовікові тенденції розвитку знання. Науковий дискурс-багатовікова практика співтовариства творців науки в повноті всіх соціокультурних вимірів цієї практики. Здійснюючи її, співтовариство вчених створює власний запас понять, за допомогою яких члени співтовариства виражають своє розуміння специфіки наукового дискурсу, особливостей фахової поведінки учасників, його проблемне поле, специфіку взаємовідносин з іншими дискурсами, його сенс та призначення в культурі. Це є умовою можливості артикулювання свідомості фахового співтовариства та його методологічної культури. Сучасне розуміння дискурсу характеризує перш за все аналіз перетворення цього, здавалося б, чисто лінгвістичного концепту в ефективний методологічний інструмент трансдисциплінарних досліджень. У процесі дискурсу стикаються і взаємодіють різні агенти мови з приводу проблем усвідомлених як трансдисциплінарні. При такому спілкуванні в учасників виникають різноманітні психічні продукти: почуття, бажання, уявлення, вірування, переконання, поняття, знання, що визначаються розумінням факту існування об'єктивної проблеми, яка з причини її складності не вирішується засобами однієї наукової дисципліни. Сучасні наукові роботи змінили і продовжують змінювати уявлення дослідників про суб'єкта, що говорить. Філософська концепція діалогу передбачає міжсуб'єктне спілкування, єднання свідомостей на метафізичному рівні замість гносеологічної структури суб'єкт-об'єкт.

Але у дискурсі існують проблеми інтерпретації знаків, тими хто їх використовує. Наприклад мову і дискурс Ролан Барт вважає нерозділними, бо вони рухаються уздовж однієї і тієї ж осі влади. Влада, яку має на увазі Барт, це перш за все, влада всіляких культурних стереотипів, що уніфікує владу "загальності", "стадності", "байдужості" над одиницністю, унікальністю і неповторністю. Проте при своєму виникненні розрізнення цих понять, висхідне до Соссюра, виявилось надзвичайно плідним, воно дало семіології сміливість почати свою роботу. Завдяки цій опозиції Барт діставав можливість редукувати дискурс, звести його до граматичного – прикладу і тим самим знаходив надію підпорядкувати всі комунікативні стосунки людини. Весь цілковитий простір дискурсу регламентований мережею правил, обмежень, таких що приписують і караючих норм – тотальних та дещо розпливчатих на риторичному рівні, детальних і скрупульозних на рівні граматичному: мова перетікає в дискурс, дискурс – назад в мову. Це означає, що ро-

змежування мови і дискурсу є проміжною операцією, від якої кінець кінцем варто відректися. Семіологія здатна допомогти деяким наукам, надати в їх розпорядження набір операційних понять, виходячи з яких кожна наука сама повинна визначити специфіку своєї наочної області. Так, частина семіології (та, що пов'язана з аналізом оповідних текстів), може надати послугу історії, етнології, критиці текстів, екзегетиці, іконології (адже всяке зображення, у відомому відношенні, є оповідний текст). Іншими словами, семіологія це не категоріальна сітка, в яку можна було б безпосередньо укласти реальність, приписавши їй універсальну смислову проникність і, отже, інтелігібельність. Швидше, її завдання в тому, щоб – час від часу, то в одному, то у іншому місці – розбурхувати реальність. Вона стверджує, що такий ефект, можливий і без всякої сітки. Навпаки, саме тоді, коли семіологія намагається стати такою сіткою, вона втрачає всяку силу, що розбурхує. Тобто, Батрівська семіологія служить свого роду джокером сучасного знання, подібно до того, як сам знак є джокером дискурсу.

Така семіологія є в той же час активною семіологією: її діяльність розгортається поза межами смерті, вона не ґрунтується ні на інертній природності знаків, ні, тим більше, на руйнуванні знаків [Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика / сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. – М., 1989]. Семіолог, по суті, стає артистом, який грає в знаки. Знак, в свою чергу, завжди даний безпосередньо, саме з цієї причини семіологія, на думку Барта, не є герменевтика: вона не стільки розкопує сенси, скільки замальовує реальність.

У літературі Барт вперше виокремлює "шаблонні дискурси". Для нього існує дві протилежності: мова, яка символізує будь-які форми примусової влади, та література як втілення "безвладдя". Науку розглядає як таку, що є грубою стосовно тонкого життя, і література така важлива саме тому, що дозволяє заповнити прогалину між ними. З іншого боку, знання, що мобілізується літературою, у жодному випадку не є ні повним, ні остаточним. Література не заявляє, ніби знає щось, вона лише говорить, що знає про дещо, або, краще, що вона дещо знає – знає про людей дуже і дуже багато. Те, що їй відомо про людей, можна було б позначити як гігантське мовне місиво, над яким вони працюють і яке працює над ними самими – тоді, наприклад, коли література відштовхуючись від цього різноманіття, яке вона відчуває як мовний розбрат, намагається виробити якусь граничну мову, нульову міру соціолектів. Письменник повинен знаходитися на перехресті всіх дискурсів. Отже, мова, яка символізує будь-які форми примусової влади та література як втілення "безвладдя". Драматизм цього протистояння, полягає в тому, що, подібно до того як "людина соціальна" майже не здатна не підкорятися законам "загальності", так само і "людина що говорить" не може звільнитися від мови, так як виступає знаряддям спілкування. Звернення до положень семіотики Барта дають можливість висловити когнітивну специфіку трансдисциплінарних досліджень, через розкриття соціокультурної "відповідальності форми".

ФИЛОСОФИЯ БИОЛОГИИ: ДЕВИАНТНОЕ ПОВЕДЕНИЕ В РАКУРСЕ ГЕНЕТИЧЕСКОГО ПОДХОДА

Сегодня наука оказывает решающее влияние на развитие общества. Ввиду этого возникает потребность использования ее открытий и достижений для объяснения целого ряда явлений в многообразных сферах человеческой жизни. Область исследования поведения человека в обществе не стала исключением. Этим вопросом занимается также и философия биологии, которая пытается применить философский подход к анализу новейших научных открытий, в том числе сделанных в области генетики.

В качестве проблемы девиантное поведение начало рассматриваться учеными уже достаточно давно. Как правило, под девиантным поведением понимают поведение, отклоняющееся от социально одобряемых и общепринятых норм, установленных в определенном сообществе. Среди форм отклоняющегося поведения различают не только негативные, но и позитивные формы. Так, наряду с такими отрицательными проявлениями девиантного поведения как преступность, алкоголизм, наркомания и др., существуют и культурно одобряемые формы: сверхинтеллектуальность, сверхмотивация, как правило, объединяющиеся в общее понятие гениальности.

На сегодняшний день известно множество концепций девиантного поведения, занимающих противоположные позиции в его объяснении. Так, в одних концепциях абсолютизируется роль социума в формировании девиантного поведения, в других же, напротив, акцентируется внимание на его биологических основах.

Первые попытки дать сугубо биологическое объяснение девиантному поведению человека предпринимались еще в XIX веке, примерами чему могут служить концепции физиогномики, бихевиоризма, социобиологии и ряд других.

В ряде концепций ученые, объясняющие девиантное поведение, пытались на основе проведенных исследований объяснить мотивы человеческих поступков, ставя перед собой главную цель – нахождение первоосновы, причины, которая и определяет развитие девиантного поведения. Однако все эти концепции отличались односторонностью подхода, что приводило к слишком категоричным, а иногда и весьма спорным выводам.

Достигнутый на сегодняшний день уровень знаний, в том числе открытия, сделанные в генетике за последние несколько десятков лет, требуют пересмотра и значительной корректировки уже устоявшихся представлений о способах изучения и о самой природе поведения человека в обществе. В рамках этой темы особую остроту занимает исследование девиантного поведения и поиск подходов к установлению его причин и существующих возможностей его корректировки, или средств для его полной элиминации (если речь идет о делинквентном

поведенні). В першу чергу, розглянуті підлягають такі культурно осуджувані відхилення, як злочинне і асоціальне поведіння.

В пропонуваному дослідженні концепції відхиляючого поведіння, розглядаються суспільство як основний джерело цих відхилень, були залишені в стороні. В якості основного предмету в вивченні відхиляючого поведіння був обраний саме генетичний аспект природи людини, з допущенням можливості його впливу на проявлення людини в різних сферах, і, зокрема, на його самореалізацію в соціальних взаємодіях. Подібне проведення часткової редукції в дослідженні основ формування поведінки людини не ставит своєю метою заперечення ролі суспільства в формуванні поведінчих стратегій, і не намагається створити чисто біологізаторську концепцію. Головною метою цього підходу є одержання більш точної і виразної картини, дозволяючої підійти ближче до розуміння як основ відхиляючого соціального поведіння, так і загальних основ функціонування людини в суспільстві.

Використовуваний підхід дозволяє по-новому поглянути на проблему і сформулювати нову точку зору в дослідженні поведінки.

Д. І. Чорноморденко, асп., КНУТШ, Київ
demon.killer@mail.ru

РЕАКТУАЛІЗАЦІЯ ЯК МЕТОД СУЧАСНОЇ ЕКОЛОГІЇ

Сучасна екологія виступає онтологічним підґрунтям дискурсу у різних дисциплінах. Тому, із розмаїття сучасних підходів до вирішення екологічних проблем, можна виокремити їх загальну характеристику – вони не вирішуються одним методом. Також над сучасною екологією тягнеться усвідомлення того, що знання екологічних проблем не стає основою вирішення антинорми природи та індустріалізованого суспільства. Дані загальні характеристики екологічних проблем об'єднуються в понятті "глобальні екологічні проблеми". Через це постає питання про створення методології екології. Оскільки екологія представляє собою складний об'єкт, виникає необхідність створення, обґрунтування та використання методології, що формує зв'язок різних наук.

Вказані загальні характеристики екологічних проблем, якщо їх розглядати в контексті міждисциплінарності екології, виявляють методологічну задачу застосування методу реактуалізації покликаною подолати дисциплінарні нашарування, тобто історичне спотворення індустріалізацією зв'язку природа і суспільство.

Якщо стосовно дисциплінарної приналежності науковців застосування розробленого феноменологами методу не викликає заперечень, то стосовно подолання антинорми природа – індустріалізоване суспільство, адекватність методу реактуалізації може викликати сумніви. Іншими словами, індустріалізованість пропонується розглядати як історичне нашарування, яке має долатися реактуалізацією антропності.

Суспільні суб'єкти можуть ненавидіти і не любити один одного, проте, антропологічно – вони не можуть бути одне без одного і усвідомлюють цю обставину. Тобто, наприклад, Сократ був не правий, коли казав, що люди є невігласами, оскільки не знають, що вони невігласи. Іншими словами, справа не в знанні про своє незнання. Враховуючи зазначене треба вказати, що досвід філософування, який засновується на усвідомленні критичного відношення до знання (наприклад, екзистенціалізм – стурбованість буттям, філософія життя – визначення буття бажанням і т. д.) свідчить, що міждисциплінарність екологічних проблем як усвідомлення їх специфічного характеру може спиратися на реактуалізацію. Тут мова йде про екологічну проблематику як про такий феномен свідомості, який вимагає від представників різних наук та дисциплін уміння звільнитися від історично створеної множини ситуативних по відношенню до конкретної екологічної проблеми, другорядних, політично вмотивованих та інших нашарувань на усвідомлення актуальності проблеми буття людини.

Враховуючи, що реактуалізація як метод вимагає звернення до так званого "первісного сенсу", який необхідно звільнити від "історичних" нашарувань значень, сформованих історично обмеженими невідкладними завданнями, виникає необхідність визначення прийнятого джерела таких сенсів. Загалом, можна вказати, що головні колізії історичного буття філософії відбуваються навколо тлумачення джерела цих сенсів: емпіризм, раціоналізм, ірраціоналізм, матеріалізм, ідеалізм, тощо. Використовуючи когнітологічну версію реактуалізації в міждисциплінарних екологічних дослідженнях, усвідомлення наявності проблеми як наслідку "зустрічі" людини з об'єктивною дійсністю може розглядатись за вказане реактуалізоване начало.

Вказаний підхід ззовні може здатися схожим на по повернення до принципів верифікації та редукції. Однак, реактуалізація як метод сучасної екології не використовується для демаркації наукового і ненаукового знання, призначення полягає у визначенні такого первісного сенсу який уможливорює міждисциплінарне дослідження.

В. Л. Чуйко, д-р філос. наук, проф. КНУТШ, Київ
chuiko1@telehouse-ua.net

ЗМІСТ КОНЦЕПТУ "МЕТОДОЛОГІЧНА СИТУАЦІЯ"

Аналізуючи феномен усвідомлення існування множини різних методів вирішення однієї проблеми можна побачити, що за умови усвідомлення себе носієм такої множини науковцю регулярно доводиться проводити аналіз, порівняння, обґрунтування, вибір, критику, удосконалення методів та методу. Іншими словами, вказана людина у випадку її залучання до наукового дослідження об'єктивно стає носієм методологічного ставлення до знання та реалізує його в своїх "мікро-методологічних" студіях незалежно від його суб'єктивних уподобань. Зі збільшенням освіченості науковців носіїв множини різних методів вирішення од-

нієї задачі стає більше, а тому можна визнати, що "мікро-методологічні" студії стають нормою наукового дослідження.

Протиставляючи суб'єкта науки описаного Беконом, Декартом, Ляйбніцем, Гегелем та ін., як носія Органону, науковцю, що став носієм методологічного ставлення до знання різних можливих методів успішного вирішення одного завдання, виявляємо якісну відмінність. Носії Органону при усвідомленні конкретизованої задачі лише актуалізують напруження пам'яті, уваги та волі (основні когнітивні здібності) головний зразковий метод її вирішення, тобто виявляють себе як свідомі, цілеспрямована, діяльна людина. Носій знання множини різних методів вирішення однієї задачі при усвідомленні наявності задачі стає лише методологічно активним, стурбованим стосовно вибору методу, залишаючись пасивним стосовно задачі, оскільки йому доводиться спочатку "розбиратися з методами", щоб стати діяльним: здатним використовувати метод як послідовність дій з передбачуванним результатом. Розглядаючи специфіку вказаної методологічної ситуації, маємо враховувати, що діяльність з непередбачуваними результатами не класифікується як специфічно людська: усвідомлена, осмислена, цілеспрямована, бажана.

Також, із вказаного протиставлення стає очевидним, що носій Органону може класифікуватися за допомогою поняття "одномірна людина", а носій методології є складне існування, яке таким поняттям принципово не описується. Відповідно, наука за доби появи методологічного ставлення може визначатися як складне багатомірне утворення, що дозволяє запровадити поняття "розвинута наука" у якого існує зрозумілий концептуальний зміст.

Звертаючись до питання про історичне місце формування науки, що опиняється в методологічній ситуації, можна зазначити наступне. У другій половині XIX ст. природознавство масово стало вважатися еталоном наукової строгості для гуманітарного та технічного знання. До певної міри цьому слугувало швидке поширення в суспільній практиці принципово нових технології перетворення речовини та енергії, які створювалися на основі розроблених в різних галузях природознавства теорій та методик. Так, в 1696 році створюється паровий двигун, в 1711 р. – залізоплавильний завод, в 1717 р. – шовкопрядний верстат, у 1720 р. розпочинається промислове вибування вугілля та залізної руди, в 1855 р. отримані перші штучні прастичні маси і целулоїд, а трохи пізніше будуються бессемеровські сталеплавильні печі, починається промислове виготовлення динаміту, друкарських машинок, поширюються електричне освітлення, телеграф, фотографія, звукозапис, кулемет, створюються загальноєвропейська мережа залізниць, запроваджується єдиний стандарт часу, системи мір та ваги [Бернал Дж. Наука в истории общества. – М., 1956. – С. 183]. Одночасно осмислення "аномалій" експериментів та спостережень, суперечностей співіснування концепцій поступового ускладнення Всесвіту та поступового спрощення Всесвіту, нескінченного повторення руйнування та відродження Всесвіту, згідно з

якою створюється достатня кількість матриць для нового відтворення ідентичних хімічних та фізичних станів, спричинювали перегляд концептуального апарату класичної науки, що на завершенні XIX ст. почали усвідомлювати як кризу природознавства.

Особливо драматичним таке усвідомлення стає у формі самовизначення науковцем себе, наприклад, "фізиком, який фізики не знає" (що було пов'язане з відкриттям електрона). Порівнюючи дану метафоричну констатацію з відомим висловом Сократа бачимо її принципову відмінність, яка полягає в самоідентифікації себе "фізиком...", хоч достатніх підстав для цього немає, оскільки визнано, "...фізики не знає".

Дослідження здатності самовизнавати себе "фізиком...", за умови "... фізики не знає", виявило, що поширене розуміння науки як знання, яке має об'єктивний онтологічний зміст може бути спростовано. Якщо "фізика – це те чим займаються фізики" (Гейзінберг), тоді в даному випадку самоідентифікація починається із того, що відокремлене від онтологічного змісту знання. Тим самим запроваджується концепт відокремленого бачення методів від онтології, а самовизначення себе "фізиком...", за умови, що "... фізики не знає", відбувається на основі здатності до вирізнення методів фізика від методів математика, хіміка, біолога, тощо.

Запроваджуючись таким чином ідея методології формує новий об'єкт досліджень та знання про нього, які виявляють, що одночасно, стосовно однієї проблеми існує декілька різних методів її вирішення. У свою чергу, оскільки ця множина є вирішення різними способами однієї проблеми, тобто демонструє наявність рішень, а не їх відсутність, питання про істинність одного методу із цієї множини як особлива його характеристика по відношенню до інших методів немає ніякого сенсу, бо вони усі – істинні, вони усі вирішують проблему. Тому поява методології постає як заперечення ідеї Органону (зразкового методу). Відповідно, поширене слововживання "методологія Бекона" (Декарта, Ляйбніца, Канта та ін.) є неадекватне тлумачення "вчення про науковий метод".

***Л. В. Шиповалова, канд. филос. наук, доц.,
СПбГУ, Санкт-Петербург, Россия
ladaship@gmail.com***

ОБЪЕКТИВНОСТЬ НАУЧНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ. ИЛИ О ПРОБЛЕМАХ "ВЗГЛЯДА ИЗ НИОТКУДА"

Смысл научной объективности, обозначенный Т. Нагелем как "взгляд из ниоткуда", содержит в себе иллюзию и опасность. И то и другое связано с возможным пониманием этого взгляда как "никому не принадлежащего". Иллюзорность, вскрытая самим автором метафоры, состоит в том, что смотрящий никогда не может преодолеть свою определенность здесь и сейчас, свою эмпирическую субъективность, а может только стремиться к этому на бесконечном, но не безнадеж-

ном пути. Этот взгляд всегда будет проходить через искажающие очки многообразных и непреодолимых идиологов. Иллюзия есть слепота в отношении этого искажения. Опасность связана с тем, что взгляд "никому не принадлежащий" не может быть взглядом ответственным, так как отвечать всегда должен "кто-то". В этом смысле понятна и оправдана не раз звучащая критика в адрес объективизма научного знания, знания без субъекта.

Однако если бы было сомнительным стремление к позиции "взгляда из ниоткуда", серьезность критики была бы под вопросом. Статус объективности в качестве эпистемической ценности, регулятивного идеала, организующего научные практики, в которых одновременно формируется и действует научный субъект, а также конституируется и исследуется научный объект, достаточно очевиден. Создает проблему необходимость совмещения стремления к всеобщему характеру суждения и персональной ответственности за него.

Эта проблема становится очевидной в контексте различия объективности в регулятивном и конститутивном смысле. Именно во втором случае объективность в качестве характеристики научного суждения предполагается достигнутой и определенной, а субъект – успешно преодолевшим свою субъективность. Тогда иллюзия и опасность подстерегают этого субъекта.

В качестве такого случая может быть рассмотрена ситуация научной экспертизы. Для того, чтобы позволить себе признаваемую сообществом научную оценку, субъект экспертизы должен полагать свое суждение уже объективным и отвечать за ту степень объективности, которую ему удалось достигнуть на пути к "взгляду из ниоткуда". При этом справедливо задаться вопросом, что именно является ее критерием. Даже если мы соглашаемся с тем, что объективность достижима "в той или иной степени", то тем более правомерен вопрос о том, каков критерий ее *большей* степени и каковы процедуры, этим критерием определяемые.

Среди многообразия значений объективности можно обнаружить как минимум два, которые имеют отношение к рассматриваемой проблеме. Это так называемая *дисциплинарная* и *процедурная* объективность (А. Мегилл). В первом случае искомая объективность достигается апелляцией к правилам и стандартам, которые разделяет то или иное сообщество. Это своего рода "авторитетное суждение", которое с одной стороны предполагает понимание содержания оцениваемого проекта (результата), а с другой стороны – определенную степень преодоления персональной партикулярности (субъективности) в следовании нормам *сообщества*. Это ситуация, когда, например, физики оценивают физиков, а философы – философов, имея в виду только значимые в данном сообществе критерии. Во втором случае, объективное суждение имеет место на основании процедур и критериев, которые могут быть понятны члену *любого* сообщества и обществу в целом. В качестве таких критериев выступают показатели прошлой и ожидаемой результативности,

выраженные в количественных показателях. В случае научных проектов при этом часто фигурирует публикационная активность, а также обращение к показателям цитируемости. Какое из этих суждений, высказанное на основании дисциплинарной или процедурной объективности, является ближе к позиции "взгляда из ниоткуда"? И достаточно ли этой близости для его легитимации? С одной стороны, количественные показатели являются предельно формальными и обеспечивают предельную степень всеобщности основания суждений. Потому, следуя Канту в его понятии объективности как всеобщности, мы должны признать *большую* легитимность суждения, основанного на процедурной объективности. С другой стороны, тем самым мы однозначно признаем и кантовское отождествление научности и математики и, таким образом, возводим математическую дисциплинарную объективность в ранг более значимой, процедурной. Автор идеи процедурной объективности Т. Портер пишет о том, что доверие числам являет собой демократические общественные тенденции. Оно предполагает такое основание легитимации, которое будет разделяемо любым членом сообщества, "понятно" каждому. Однако, с другой стороны, он связывает распространение этих тенденций с внутренней слабостью того или иного научного сообщества, неспособного отстоять право собственного авторитетного суждения, подчиняющего его "более чистому", но внешнему, основанному на количественных показателях. Есть минусы и у дисциплинарной объективности. От формализма на ее уровне может, так же как и на уровне процедурной, ускользнуть новизна и оригинальность научных идей. А содержательная позитивность дисциплинарных критериев может обернуться догматической ангажированностью "поддержки своих".

И в том и в другом случае предполагаются уже заранее известными нормы объективного суждения, которым необходимо следовать. В этом смысле нет необходимости работы субъекта над собой, над своей собственной эмпирической определенностью в стремлении к объективности. То есть, вообще говоря, нет субъекта, а суждение, правила которого строго определены, "никому не принадлежит" и, конечно, суд (даже суд совести) над экспертами невозможен. Однако в реальной экспертной практике всегда есть место так называемому пункту субъективной оценки, ответственному персональному взгляду. Можно ли понять его также как практику на пути стремления к объективности или это нарушение чистоты "взгляда из ниоткуда"? Именно первая возможность и ее условия будет обоснована в докладе. Ключевыми при этом будут, во-первых, акцент на регулятивном смысле объективности и, во-вторых, интерпретация кантовского понимания объективности как интерсубъективности. Данное обоснование приводит к пониманию тонкого различия между взглядом, который "никому не принадлежит" и взглядом, который "принадлежит любому разумному существу", скрытого в формуле "взгляда из ниоткуда".

Тезисы подготовлены при поддержке РГНФ. Проект № 12-03-00560.

ФИЛОСОФИЯ МАТЕМАТИКИ: ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПРЕДМЕТНОГО ПОЛЯ

Философия математики. Имеем ли мы четкое представление о предмете этой части философского знания, можем ли мы достаточно полно определить соотношение между философией, математикой и другими точными, естественными и гуманитарными науками, установить принципы их взаимосвязи и прочие компоненты взаимодействия? Даже поверхностный анализ позволяет говорить о том, что этот вопрос есть более чем проблемный. Другими словами, такие понятия как "философия математики", "философия физики", "философия генетики" и др. есть не что иное, как философские конструкты, концепты, в рамках которых мыслители пытаются решить целый комплекс проблем, связанных и возникающих в некоторой предметной сфере. Соответственно, взаимовлияние философии и математики, а уж тем более решение задачи определения предметного поля философии математики требует взвешенного, неспешного, неэгоистичного, комплексного решения. Оно должно учесть как мировоззренческие ориентиры философов, так и позицию ученых. Только в этом случае философия математики может быть воспринята в научном мире как необходимая часть математического Универсума, расширяющая его границы.

Понимание основ своего дела "рождает" потребность и возможность философского постижения, философской рефлексии конкретной науки. Тот, кто вскрыл эту глубину, воспринимает свой предмет не на уровне формул, схем, ограничений, дедуктивных следствий, а на уровне принципов, связей с другими сферами деятельности. Таким образом, философия математики – это та часть философского знания, которая призвана помочь узкому специалисту-предметнику в ситуациях, когда поле математики, былые незыблемые формулы утрачивают свою силу, возникает сомнение в истинности оснований.

История науки дает нам немало примеров подобных пограничных ситуаций. Например, А. Эйнштейн в последние годы творческой карьеры был практически не слышен коллегами-физиками. Его общая теория относительности, неверие в квантовую природу реальности, стремление найти простое учение всему не воспринималось современным ему научным миром. Только значительно позже методологи науки, обратив внимание на малоисследованную часть рукописного наследия гения, обнаружили кладезь философских обобщений, вольные, не привязанные к формулам взгляды на пространство, время, материю, движение, гравитацию. Вскрылась связь явлений и свойств, которые еще вчера казались очевидными, но разрозненными. От физики и математики выходящий ученый перешел к метафизике, философии.

Этот пример позволяет указать на ошибку, которую допускают при установлении места философии в структуре, методологии и содержании конкретных наук. На мой взгляд, проблема состоит в том, что мы

злоупотребляем принципом дополнительности, введенным в свое время Н. Бором в квантовой механике. Если вспомнить историю этого немаловажного методологического принципа, то он имел строго определенные рамки и механизмы соединения классической, неклассической физики и теории относительности. Вскоре указанный принцип был расширен на всю сферу как точного, так и гуманитарного знания. Под ним стали понимать общий методологический прием, который позволял противоречивые теории считать такими, что покрывают недостатки и ограничения друг друга. Но, несмотря на высокую эвристическую ценность данного положения, оно все же не может быть использовано всецело, быть распространённым без оглядки на специфику той или иной предметной области. В частности, соотношение математики и философии, на мой взгляд, не может быть объяснено исходя из принципа дополнительности. Математика не дополняет философию, равно как и философия не дополняет математику. Это две относительно самостоятельные сферы человеческого знания, которые репрезентируют особый тип познания и освоения действительности. И это трудно отрицать.

Могу с уверенностью сказать, что соотношение математики и философии всегда носило утилитарный характер. Ни Г. Лейбниц, ни И. Кант, ни Г. Гегель, используя в качестве иллюстративного материала историю развития математики и ее гносеологические особенности, не оказывали на этом. Математика, как и другие сферы познания и культуры в целом, были не более чем ступенью разворачивания соответствующих философских систем. Истинно и обратное, – вкрапливание философского знания в конкретно-научное всегда происходило очень осторожно. Философия не должна была разрушить строгость, дедуктивный характер математики, ее доказательность, аксиоматичность.

Безусловно, сегодня можно и нужно многое сказать и сделать для гармонизации математики и философии, изучить их взаимопроникновение. Но будем честны перед собой: неужели мы реально думаем о том, что философ может что-то новое привнести в современную, очень сложно организованную математику? Ведь между самими математиками не существует принципиального согласия даже относительно целостности, единства математики. Поэтому, по моему убеждению, философия математики не должна сводиться к анализу предметного поля математики, не может решать частичные задачи, какими бы интересными они не были. Вместе с тем, она должна искать проблемные узлы математики, те задачи, которые уже или еще не могут быть решены средствами самой науки, не могут быть выражены в символическом виде. И такие проблемы, бесспорно, существуют.

Философия математики – это не пересказ, не перевод на философский язык сущности математических теорий. Предметное поле философии математики начинается там, где математические аргументы не достаточны для дискуссии, а требуют их обличения в общие принципы, выхода за границы частичного знания. Сказанное позволяет вкратце очертить сферу философии математики: 1) общее исследование природы и структуры математики; 2) анализ проблемы единства и границ

математического познания мира; 3) соотношение математики и других наук, принципы их дополнительности.

Примером некорректного расширения математического знания на область гуманитарных наук есть теоремы К. Гёделя. Напомним, они касаются исключительно формализованных, количественно определенных систем и никоим образом не могут быть экстраполированы на другие множества и отношения. Тем не менее, в философии указанным теоремам придана мистическая функция, а их смысл и значение расширено вплоть до искажения исходного содержания.

Суммируя, отмечу, что определение предметного поля философии математики, на мой взгляд, должно соответствовать известной формуле Г. Гегеля: философия – это эпоха, обобщенная в уме. В последнее время это положение представителя классической философии достаточно сильно критикуется. Действительно, роль философии в современном мире не сводится только к подведению итогов ушедшего, формулированию выводов и принципов. В бурно меняющемся мире философия должна уметь просчитывать будущее, опережать идеологию, политику, дать человеку надежный инструмент мышления. Но в отношении философии математики указанный немецким мыслителем принцип работает как нельзя лучше. Он предостерегает от поспешных выводов, не вводит философа в заблуждение относительно его места в развитии математики, позволяет осмыслить математику как устоявшуюся целостность, как часть культуры познания, в которой философии отводится главенствующая мировоззренческая функция.

**Я. Р. Чайковський, докторант,
Університет ім. М. Кюрі-Склодовської, Люблін, Польща
yan.chaykovskyy@gmail.com**

ВСТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЕВОЛЮЦІЙНОЇ ЕКОНОМІКИ В ХХ ст.: ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ

Протягом останніх двох десятиліть ХХ ст. в економіці розпочався процес дисперсії mainstream economics (ortodox). Домінуюча теорія, яка визначала керунок розвитку як економічної теорії, так і економічної практики, поступалися низці альтернативних неокласичній парадигмі підходів до розуміння і аналізу економічних і соціально-економічних процесів.

Зокрема, поява терміну mainstream economics, який появився лише в кінці ХХ ст. і отримав популярність після появи у 2001 році у підручнику "Економіка", виданого Самюелсоном і Нордхаусом, став своєрідним синтезом історичного розвитку економічної науки, який охоплює філософські і методологічні принципи епохи неокласичної парадигми в економіці. Неокласична парадигма економіки виникла в кінці ХІХ – поч. ХХ століття. Її основоположні принципи, закладені в працях В. Стенлея "Теорія політичної економіки" (1871), К. Менгера "Принципи економіки" (1871), і Л. Варласа "Елементи правдивої економіки" (1874–1877) і

концептуалізовані Дж. Хіксом, Г. Стіглером, Дж. Кларком в економічну парадигму, визначають засади економічної політики в світі з 30-их років XX століття. Представники неокласичного підходу зосереджують свою увагу на аналізі цін, продукції і розподілу доходів на ринку через аналіз попиту та пропозиції, закладаючи прагнення до максималізації прибутку, як основи раціональної дії людини в суспільстві; переконані у ринковій рівновазі (market equilibrium), як прояві раціональної дії суспільства; вірять в незалежних і вільних індивідів, які володіють повнотою інформації. Неокласичний підхід до мікроекономічних процесів, спільно з його Кенсіанським синтезом (1936) на рівні макроекономіки домінував серед економістів до сьогоднішнього дня практично у всьому світі.

Альтернативні mainstream economics підходи до бачення аналізу економічних явищ виникали одночасно з ортодоксальними. У 1867 році виходить "Капітал" К. Маркса, в якому було закладено принципи соціалістичної економіки. У 1899 і 1904 році з'являються праці Т. Веблена "Теорія робітничого класу" (1899), і "Теорії бізнес-підприємств" (1904) відповідно, в яких автор розробляє інституційний підхід, в яких було закладено першооснови еволюційної економіки. Без сумніву, не можна не згадати К. Менгера, який вважається представником mainstream economics і батьком австрійської школи економіки, яка відігравала роль "дозволеної легальної опозиції" серед економістів. Альтернативні підходи до економіки виникали впродовж усього XX ст. Часто вони були пов'язані з діяльністю прославлених спеціалістів, зокрема Й. Шумпетера і його теорією бізнес-циклів, Л. Келсо і М. Адлера та їх теорією бінарної економіки, тощо.

Створюючи термінологічне протиставлення ортодоксальної і гетеродоксальної економіки, представники mainstream economics використовували його не лише для протистояння соціалістичним ідеям в економіці, але й для формування і пропаганди ідеології лібералізму, закладеної у mainstream economics, як єдиної і найкращої теорії економічного розвитку суспільства. Відносячи до групи гетеродоксальної економіки не тільки соціалістичні теорії, але й інституційну теорію, теорію Й. Шумпетера і нешумперетеризм, окремих представників австрійської школи, представники ортодоксальної економіки створювали ілюзію єдності принципово відмінних підходів, применшуючи до них науковий інтерес, а отже, не використовуючи праксіологічний і гносеологічний потенціал альтернативних підходів. Боротьба з ідеологічним ворогом була використана також і для боротьби з альтернативними несоціалістичними підходами, що забезпечило ортодоксальній економіці домінуючі позиції в економічній науці.

Таким чином, боротьба з інакомисленням, яка, як і з соціалістичною ідеологією, відбувалася в рамках ліберальної, надала можливість створити тотальну ідеологічно підпорядковану політико-економічну систему. Політична складова ліберальної ідеологічної тотальності піддавалася жорсткій критиці з боку філософів і соціологів, зокрема Дж. Кекеса, А. Гутмана, Дж. Грея тощо. В той самий час економічна теорія, яка виступала головним послідовником і форtpостом лібералізму, утримувала безпечні наукові позиції, засобами декларованої незалежності політич-

ної і економічної науки, і політики та економіки. Остання ніби повинна були бути позаідеологічною, раціональною, об'єктивною, тоді ж як політика на собі зосереджувала усторонню критику. І лише в 90-х роках ХХ ст. серед економістів появляються поодинокі голоси, що звертають увагу на заідеологізованість ліберальної економічної теорії.

Щільний зв'язок між домінуванням *mainstream economics* і політико-ідеологічним протистоянням з ідеологією марксизму-соціалізму не викликає сумнівів і чітко простежується у різкому зростанні альтернативних підходів до економіки після розвалу СРСР у 90-х роках. Зникнення ідеологічного ворога в особі соціалізму дозволило вивільнитися альтернативним економічним теоріям від сусідства від апіорного антиліберального і антидемократичного кліше, забезпечило можливість здійснення різностороннього критичного аналізу домінуючої економічної парадигми, відкрила потенціал наукового плюралізму до вивчення та аналізу економічних процесів.

Представники альтернативних підходів отримали можливість виходу з вузького академічного середовища, активізації власних досліджень, входження в дискусію щодо керунку розвитку економіки як науки, так і сфери практичної діяльності. Зокрема у 1993 створюється Міжнародна конфедерація асоціацій плюралістичний економік (*The International Confederation of Associations for Pluralism in Economics*) в 1998, і Асоціацію гетеродоксальних економік (*Association of Heterodox Economics*), одні з перших міжнародних асоціацій альтернативних підходів до економіки.

В ХХІ ст. продовжується активний пошук та розвиток альтернативних підходів до вивчення економічної реальності, який міг забезпечити ефективне прогнозування викликів нового тисячоліття.

ЗМІСТ

Секція "ЛОГІКА ТА ДИСЦИПЛІНИ ЛОГІЧНОГО ЦИКЛУ"

Авдони́на П. В. О связи буддийской теории познания с неклассическими логиками	3
Алексюк І. А. Крипке: чим не є розрізнення Донелана між референтними і атрибутивними вживаннями визначених дескрипцій	3
Алфимова Ж. П. Ян Лукасевич о принципе непротиворечия	5
Андрущакевич М. М. Прийоми аргументації у працях Тертулліана	7
Баймуратов И. Р. If-логіка в основаниях математики	9
Баранова Я. М. Значення тези Черча–Т'юрінга для проблеми розв'язання	10
Бережнюк М. М. Аргументи ad hominem в політичних промовах та дебатах	12
Білоус А. О. Явище "тролінгу" в рамках риторичної теорії	14
Богданова Я. О. Особливості експертної аргументації	16
Болдарева М. П. Формальное представление альтернативного научного вопроса средствами динамической эпистемической логики	18
Бондажевська Л. С. Особливості визначення поняття "помилка" в теорії аргументації	20
Василенко В. Ю. Анализ предвыборной агитации в контексте теории аргументации	21
Васильев Е. А. Игры публичного анонсирования	23
Ветрова Л. А. Логика вопросов в системах информационного поиска	25
Володарська Я. С. Специфіка визначень понять у праві	26
Вяткіна Н. Б. Анафора і деференція у просторі вказування	28

Габдуллина Л. Б. Проблемы преподавания логики	30
Гаджисв В. В. Передумови неформального підходу в логіці	32
Гайдич Н. М. Внесок досліджень з історії польської логіки Генріхом Струве у вивчення питання поширення логічних знань в Україні XVI–XVII ст.	34
Глинчикова А. В. Основоположения "логики воли" Эрнста Малли	35
Глушановська С. В. Логічне підґрунтя кримінально-правової кваліфікації злочинів	37
Грудінін Д. Ю. Відношення логічного слідування у логіці замовчувань	39
Долгоруков В. В. Эпистемические импликатуры и байесовские игры с неполной информацией	41
Загудасва О. А. Основні правила діалектичної системи Ч. Хембліна	42
Ільченко Г. О. Дескриптивна функція логіки	44
Ковалевич О. С., Лисанюк Е. Н. Позволяющие нормы и иерархии нормативных систем	45
Коваль Г. Ю. Значення визначень юридичних термінів у правознавстві	46
Колотілова Н. А. Підтвердження та спростування в "Риторичі" Алкуїна Йоркського	48
Коробко М. І. Різниця семантичного та прагматичного підходів щодо аналізу аргументації в діалозі (Д. Уолтон)	50
Ледников Е. Е. Об одной удобной формулировке классической первопорядковой логики предикатов	52
Лігус М. В. Музичний твір з точки зору теорії аргументації	54
Мирошніченко М. Д. К вопросу о предикативной трактовке существования	56
Невельська-Гордєєва О. П. Логічні помилки аргументації в СМІ як засіб маніпулювання масовою свідомістю	58
Незабитовський Г. В. Поняття еристичної комунікації	60
Новак В. В. Графічні силлогізми	63

Павлов С. А. Некоторые металоогические критерии выделения классов логик	64
Павловська О. В. Логіка та комп'ютерні науки	66
Паустовський Ю. О. Особливості формалізації висловлювань з неперехідними дієсловами із застосуванням стратегії символізації Д. Девідсона	68
Плахтій М. П. Викладання логіки на Вищих жіночих курсах	69
Politiuk A. Toulmin's concept of warrant in the argumentation scheme	71
Попов В. М. Паралогічність $I_{o,\omega}$ -логік	74
Прокопенко М. М. Аргументи ad hominem в концепції Ф. Бекона	75
Савченко А. А. Прагматодіалектика и системная модель аргументации: сравнительный анализ	77
Синиця А. С. Логічна складова аргументації із філософськими зомбі	78
Смирнова Е. Д. Семантические основы логических систем	80
Соболевський П. А. Деякі помилкові переконання про імплікатуру спілкування	82
Солощенко А. А. Погружение классической пропозициональной логики в надлогику логики $I_{o,\omega}$	84
Сорока М. В. Семіотична теорія і особливості презентацій можливого	85
Сухонос І. М. Значення концепції імплікатур Г. П. Грайса в аргументації як мовленнєво-комунікативній дії	86
Тискин Д. Б. Интенциональные контексты и интерпретация индивидуальных констант	88
Тищенко М. В. Концесія як елемент аргументативного процесу	91
Толстухин А. В. Проблема остановки вывода в аналитико-табличных исчислениях систем модальной логики	93
Тягло О. В. До логічного опрацювання нового кримінального процесуального кодексу	94

Ущатовська Г. В. Характеристика міркування з позиції критичного мислення	96
Филиппов О. А. Смысл как конвенционально конституируемое значением и способом задания функции различие	98
Филипповский В. А. К трактовке семантической категории кванторов	100
Хоменко И. В. К вопросу об отношении формальной и неформальной логик	102
Шангин В. О. Модельное множество для одной известной паралогии	103
Шапіро О. О. Modern media as a tool of public opinion creation: ways and methods of influence	104
Шарко О. В. Явище неясності: напрямки сучасних досліджень	106
Шишов К. В. Квантовая логика: история, современность, перспективы	108
Щербина О. Ю. Методологічна функція аргументації у правовому міркуванні	110
Ященко В. Л. Сучасна теорія аргументації та прагматична логіка Львівсько-Варшавської школи: точки перетину	112

Секція "ФІЛОСОФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ НАУКИ"

Бардина С. М. Use of the phenomenological concept of body in psychopathological studies	114
Бердаус С. В. Философия перевода как актуализация проблемы трансляции смысла	116
Бійовський М. Р. Об'єкт інформаційно-психологічного впливу (ІПВ) як філософсько-методологічна проблема	118
Біленчук П. Д., Шульга Ю. О. Філософія та методологія юридичної науки: ноосвіта та грид-технології	120
Богатая Л. Н. Многомерность как развитие человекомерности	121

Богачевський П. С. Евристичний потенціал концепту віртуальності	123
Бойко І. І. Самоорганізаційна парадигма як сучасна методологія соціальних наук	125
Быков Е. М. Пролиферация концепта NBIC-технологической конвергенции в технофорсайте	126
Владленова И. В. Две модели развития науки: революционно-эволюционная и дискретная	128
Волик О. Ю. Телесный и ценностный аспекты моделей психики в психологической науке: возможности постнеклассической методологии	131
Волохова Ж. О. Духовно-моральне начання дітей в умовах рефлексивної моделі освіти	133
Вржесневський І. І., Пахомов В. І. Фізична культура особистості у суспільстві споживання	134
Гегер А. Д. Сутність явища рекурсії у життєдіяльності людини	136
Гончарова О. Е. Постнеклассическая методология в исследовании сложной системы типа "водитель—автомобиль—среда"	138
Горбатюк Т. В. Новий етап розвитку знання про природу мікросвіту: світоглядний аспект	140
Деде Ю. Ф. Развитие темы неявного знания в творчестве М. Полани	142
Дмитриева М. С. Человекомерность социальной технологии	144
Елхова О. И., Кудряшев А. Ф. Методологические различия между общенаучной и единой научными картинами мира	146
Ермолов М. В. Исторический факт и школа "анналов"	148
Ершова-Бабенко И. В. Попытка осмысления разнообразия проявлений человекомерности сквозь призму отличия яблок от анекдотов: что в человеке от яблок, а что – от информации?	149

Женжера С. В. Епістемологічні та ціннісні аспекти філософії спорту	151
Зайковская Т. В. Проявление феномена информации с позиций диалектического принципа раздвоения единого	153
Ильянович Е. Б. Эволюция идеи многомерности в философии и науке	155
Калинин Э. Ю. Понимание нормы: постклассический подход	158
Калініченко А. О. Саморефлексивність сучасної науки і техніки	160
Капленко А. О. Аргумент "особистої мови" у філософії Л. Вітгенштайна	162
Клічук А. В., Клічук О. Р. Соціальний статус педагога у контексті правових та моральних імперативів сучасності	164
Клічук О. Р. Особливості реалізації та оптимізації навчального процесу з комп'ютерних дисциплін	167
Коваль М. Д. Комунікативна спроможність філософії	169
Коперльос Р. Ю. Екологічна культура за доби постнекласичної науки	170
Кравчук А. А. Біосфера – феномен геологічної природи	172
Кравчук М. О. Ангажованість як фундаментальна характеристика суб'єкта пізнання	175
Кудряшев А. Ф. Понятие и примеры мнимой коэволюции	177
Курило Л. Ф. Цивілізаційні парадигми сучасної освіти	179
Лебідь А. Є. Істина чи достовірність: до питання про кризу поняття істинності	180
Малишена Ю. О. До питання специфіки соціальної епістемології	182
Марусіна О. С. Реактивация реконструирующей рефлексией генеративной грамматики у контексті досліджень конструктивної функції мови	183
Медведева Л. С. Філософія спекулятивного реалізму	184

Мелков Ю. А. Человеческая мера постнеклассической науки: идеи и противоречия	185
Минчей А. В. Коммодификация академической науки: философско-этическое измерение последствий (на основе материалов исследований коммерциализации в США и Европе).....	187
Мороз Г. В. Свобода суб'єкта і його інтерпретація в контексті принципу доповняльності	189
Нестерова М. А. Методологические экспликации когнитивных исследований в социо-экономической сфере	190
Ніколаснко Н. В. Проблеми постцивілізаційного розвитку людства	192
Омельчук І. В. Потенціал плюралізму у контексті сумірних принципів	194
Онуфрійчук Р. В. Розуміння фізичної реальності в контексті інтерпретацій квантової механіки	196
Оржеховський С. П. Феноменологічна сутність соціального конструктивізму.....	198
Паламарчук Є. В. Евристичний потенціал трансдисциплінарності	199
Петухов А. П. Праксеологічна складова в позиції науковця як відповідального суб'єкта	201
Пипич А. І. Концептуальні засади і проблематика спецкурсу: "Філософія соціальної науки і техніки".....	202
Поздняков М. В. Синергетична інтерпретація етносуб'єктності	204
Рідченко Л. О. Філософський аналіз інтерпретації смислу поняття віртуальної реальності	206
Рошкулець Р. Г. Гуманістичне значення метафізичних інтенцій постнекласичної раціональності	208
Руденко О. В. Наукові дослідження за доби постнекласичної науки	210
Рябінчук Б. В. "Економічний імперіалізм" як спроба експансії економічної теорії в суспільні науки.....	213
Сидоренко С. А. Ціннісні аспекти в філософії менеджменту	214

Скиба І. П. Співвідношення когнітивної і інструментальної цінності наукового знання	215
Спасков А. Н. Транзитивно-фазовая концепция времени: междисциплинарная программа синтеза темпорологических представлений	218
Сторожук А. П. Розрізнення понять "смысл", "значения", "сенси", "зміст" у сучасних філософських дослідженнях	220
Тихомирова А. А. Влияние фотографии как научно-технического открытия на мировосприятие	222
Ханжи В. Б. Аттрактор жизни, аттрактор смерти и трилика свобода воли	224
Чайка Я. М. Трансдисциплінарний дискурс та проблеми інтерпретації знаків	225
Черниогло Е. С. Философия биологии: девиантное поведение в ракурсе генетического подхода	228
Чорноморденко Д. І. Реактуалізація як метод сучасної екології	229
Чуйко В. Л. Зміст концепту "методологічна ситуація"	230
Шиповалова Л. В. Объективность научной экспертизы. Или о проблемах "взгляда из ниоткуда"	232
Ягодзинский С. Н. Философия математики: определение предметного поля	235
Чайковський Я. Р. Встановлення та розвиток еволюційної економіки в ХХ ст.: філософсько-методологічні основи	237

Наукове видання

ДНІ НАУКИ

ФІЛОСОФСЬКОГО ФАКУЛЬТЕТУ – 2013

**МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
(16–17 квітня 2013 року)**

МАТЕРІАЛИ ДОПОВІДЕЙ ТА ВИСТУПІВ

ЧАСТИНА 3

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"
Виконавець Д. Ананьївський

Формат 60x84^{1/16}. Ум. друк. арк. 14,41. Наклад 155. Зам. № 213-6476.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № Фл9.
Підписано до друку 29.03.13

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
б-р Т. Шевченка, 14, м. Київ, 01601
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
WWW: <http://vpc.univ.kiev.ua>
Свідectво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02